

27. évfolyam,
2025. 4.

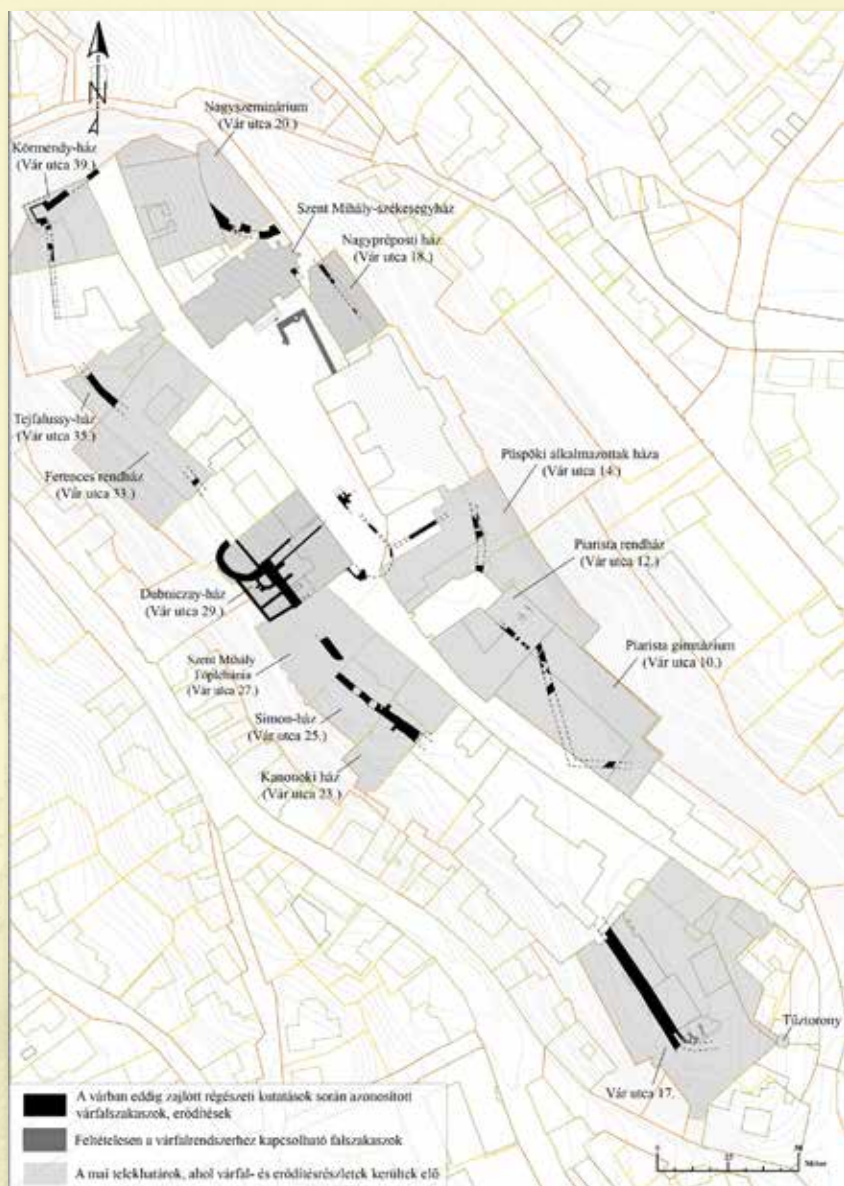
Várostarténeti folyóirat

Veszprémi Szemle

79.

Alapítva: 1993

TARTALOM

VÁRAK VESZPRÉM VÁRMEGYÉBEN

TANULMÁNYOK

Az ősküi castellum és a „Basalak”	3	Fülöp András
Újabb adatok a veszprémi vár középkori és kora újkori várfalaihoz, erődítéseisehez	25	Hegyi Dóra – Kékesi Márk – Kristóf Virág – Szoboszlai Gergely
KÖZLEMÉNYEK		
Veszprém megye várainak birtokosai és tisztségviselői a kései középkorban (1458–1526)	55	Horváth Richárd
Egy Árpád-kori hatalmi struktúra. A Körnösdvár és az általa uralt települések rendszere Papkeszi határában	85	Jámbor Keve – Kaszás Zsolt – Papp Attila
Zsigmond kori kályhák töredékei a nagyvázsonyi várban. Újabb adatok a vár periodizációjához	99	Pátkai Ádám Sándor

SZEMLE

TANULMÁNYOK

Egy veszprémi határjárás rekonstrukciója A püspöki és káptalani városrész határvonalának leírása a káptalan 1082-es birtokösszeírásában	111	Pelczéder Katalin
ÉVFORDULÓK		
A mi Jókait	138	Sebő József
NEKROLÓG		
Emlékezés Bándi Lászlóra (1942–2025)	149	Tölgyesi József
In memoriam dr. Geiszt Jakabné Tóth Magdolna	154	Rainer Pál

A szerzők szakmai véleményét a lap híven közli, azok tartalmáért a szerző felel! A szerkesztőség azonban fenntartja magának a jogot a cikkek rövidítésére, a szükséges nyelvi és formai javítások végrehajtására. A közölt tanulmányokban megjelenő vélemények nem feltétlenül azonosak a Veszprémi Szemle szerkesztőségének véleményével.

Várostartörténeti folyóirat

27. évfolyam, 79. szám 2025. 4. szám

Várostartörténeti folyóirat
ISSN 1217-5358

Alapítva: 1993

Alapító főszerkesztő:
Dr. Tölgyesi József

Főszerkesztő:
Dr. Csiszár Miklós (2011–2018)
Dr. Földesi Ferenc PhD (2018–2025)
Dr. Karlinszky Balázs PhD

E számot lektorálta:
dr. Horváth Richárd PhD,
dr. Karlinszky Balázs

Szerkesztőbizottság:
Dr. Földesi Ferenc PhD
Dr. Négyesi Lajos PhD
S. Dr. Perémi Ágota PhD
Dr. Vizi László Tamás PhD

Olvasószerkesztő:
Somogyi Boglárka

Technikai szerkesztő:
Dénes Tamás

Kiadja:
a Veszprémi Szemle
Várostartörténeti Közhasznú Alapítvány

Levelezési cím:
alapitvany@veszpremiszemle.hu

Felelős kiadó:
Faa Judit, a Kuratórium elnöke

A főszerkesztő elérhetősége:
veszleszerk@gmail.com

Nyomda:
OOK-Press, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

E SZÁMUNK SZERZŐI:

E számunk szerzői: FÜLÖP ANDRÁS régész-művészettörténész, Budapest; HEGYI DÓRA régész, Budapest; HORVÁTH RICHÁRD történész, Budapest; JÁMBOR KEVE régész, Szentendre; KASZÁS ZSOLT múzeumi önkéntes, Litér; KÉKESI MÁRK régész, Göd; KRISZTÓF VIRÁG régész, Veszprém; PAPP ATTILA régész, Budapest; PÁTKAI ÁDÁM SÁNDOR régész, Szentgál; PELCZÉDER KATALIN nyelvész, nyelvtörténész, Veszprém; RAINER PÁL régész-történész, Veszprém; SEBŐ JÓZSEF irodalomtörténész, tanár, Veszprém; SZOBOSZLAY GERGELY régész, Budapest.

Illusztrációk: Ádám Bence, Fülöp András, Hegyi Dóra, Jámbor Keve, Koller Melinda, Kristóf Virág, Laczkó Dezső Múzeum, Látos Tamás, MNM KK Nemzeti Régészeti Intézet, Pátkai Ádám, Pokorni László, Szoboszlai Gergely, Zsiga Zsolt.

Veszprémi Szemle Várostartörténeti

Közhasznú Alapítvány

MBH Bank Nyrt.:

73200189-11291268

Támogatóink:

Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata

ookpress
N Y O M D A

pbs
8200 Veszprém,
Házytér út 1.

HALMAY GÁBOR
11. választókerületi
önkormányzati képviselő

A Veszprémi Szemle megjelenését támogatták

Lásd a 54. oldalon.

A Veszprémi Szemle szerepel az MTA II. Osztály, Régészeti Tudományos- és Történettudományi Bizottság folyóiratlistáján (MTMT azonosító: 10009273).

A folyóirat évente 4 számmal jelenik meg.

VÁRAK VESZPRÉM VÁRMEGYÉBEN

TANULMÁNYOK

Az ösküi castellum és a „Basalak”

FÜLÖP ANDRÁS

The castellum of Öskü and the ‘Basalak’

The so-called Basalak is a folk cottage located in the inner area of Öskü. Archaeologists have long assumed that its walls include the remnants of a medieval castle (*castellum* in medieval Latin). According to written sources, the castellum of Nicholas Újlaki, King of Bosnia and Voivode of Transylvania, had been built by 1461, and a document from 1537 mentions it as abandoned. The author points out that, based on data from the 17th and 18th centuries, the location of the castellum should be sought in the vicinity of a fish pond. Further away, between Öskü and Várpalota, there used to be a large fish pond, and its barrage presumably also regulated the water level of the extensive swamp of Sárvíz. There are also data from a later period on another lake, closer to the ‘Basalak’. In 1963 Gothic and Renaissance stone carvings were found under the street level in the vicinity which suggest that the building was fortified. Medieval Hungarian castellums are known to have been fortified to a small extent, nevertheless, it cannot be proved without building archeological investigations that the carvings belonged to the building called ‘Basalak’.

Keywords: castellum, fish pond, Nicholas Újlaki, Öskü

A történettudomány és a helytörténetírás előtt régóta ismert tény, miszerint Öskü területén a középkorban egy kastély, castellum állott. „Falainak egy része a Basalak elnevezésű házba beépítve ma is létezik” – írja Koppány Tibor a középkori kastélyokról írt összefoglaló művében.¹ E lakóház a falu belterületén, nem messze a kerektemplomtól, de egy attól elkülönülő kiemelkedően található (Újlaki köz 2.). Műemléki védeltséget élvez, és mivel másfél

¹ KOPPÁNY 1999. 190.

évvel ezelőtt felújítani, hasznosítani kívánták, ennek előkészítéseként építéstörténeti tudományos dokumentációt készítettünk az épületről.² Ez alkalmat adott arra, hogy áttekintsük, mit tudunk róla, és mennyiben támasztható alá

1.) Az Újlaki köz 2. sz. alatti „Basalak” keleti homlokzata 1964-ben
(MÉM MDK TT, Távlati terv, Öskü)

2.) A „Basalak” udvari homlokzata délről, 1964-ben
(MÉM MDK TT, Távlati terv, Öskü)

² Itt mondunk köszönetet Gyapay Zoltánnak, az építető Öskü Község Fejlődéséért Alapítvány elnökének a munkánkhoz nyújtott segítségével.

a fenti kijelentés. Öskü falu (villa Es) első említése egy 1082-re keltezett oklevélben található, melyben a veszprémi Szent Mihály-székeskáptalan birtokait írták össze. Az egyház e településen 40 hold földdel, 3 szőlővel, közös erdővel és réttel, továbbá Péter és Mikod nevű szolgálkkal rendelkezett. Ugyanakkor történetírásunk történeti és diplomatikai megfontolások alapján arra a következtetésre jutott, hogy az oklevél hamisítvány,³ és – mint újabban Karlinszky Balázs kimutatta – legvalószínűbben 1324 és 1327 között keletkezett,⁴ ami Öskü fenti említésére nézve is irányadó. A közkeletű felfogás szerint a helységnév „-kő” utótaggal ellátott formája – mely a közeli Ősitől megkülönbözteti –, az alább részletesen tárgyalandó castellum megépítésével függhet össze.⁵ Más vélemény szerint a sziklás talajról kapta az utótagot,⁶ vagy éppen mindkettő egyszerre igaz.⁷

Az ösküi castellum felépítésének távolabbi előzménye, hogy a 14. század derekán a környéken birtokos lett az Újlaki család őse, Kont Miklós. 1350-ben a király Raholcai „Tót” Lőrinc fiainak, köztük Miklósnak adományozta az Árpád-kor késői évtizedeiben épült Bátorkő várát és uradalmát.⁸ A közeli Palota (Várpalota) első említése a 14. sz. végéről való.⁹ Beszédes a település neve, különösen annak fényében, hogy a régészeti és műemléki kutatások (Gergelyffy András, majd László Csaba) a későbbi várpalotai vár falaiba foglalva egy korábbi reprezentatív épületet találtak.¹⁰ Ennek korát Gergelyffy András a 14. sz. második felére, László Csaba a 14. sz. végére határozta meg.¹¹ Keltezéséhez a szerzők felhasználták azt az 1409. évi oklevelet, amelynek aláírója bizonyos Keszi Balázs bátorkői várnagy, korábban palotai *curialis* volt.¹² Mivel Keszi Balázs palotai tisztét „udvarnagynak” fordították, az adatot közvetett bizonyítékként kezelték a palotai udvarház meglétére is.¹³

Az uradalom életében változást hozott, amikor Kont Miklós kései leszármazottja, Újlaki Miklós előbb macsói bán, majd erdélyi vajda várat (castrum)

³ CSÁNKI 1897. 245., VO 25.

⁴ KARLINSZKY 2016. 84.

⁵ ILA-KOVACSICS 1964. 307. A jelenségről, legalábbis a 13–14. századi kővárak esetében lásd FÜGEDI 1977. 88., 127.

⁶ VMFN 4. 197. és 27/99.

⁷ KISS 1997. 302.

⁸ VR 426. sz. Bátorkő korábbi történetére vonatkozóan lásd FÜGEDI 1977. 75., 105–106., a későbbire ENGEL 1977. 96. Bátorkő és Pusztapalota azonosságára lásd GERGELYFFY 1972. 246–247., újabban, további irodalommal pedig: HORVÁTH 2002. 9–11.

⁹ KOLLÁNYI 1901. 100.

¹⁰ GERGELYFFY 1967–68., LÁSZLÓ 1990.

¹¹ LÁSZLÓ 2006. 170.

¹² DL 9514., BÉKEFI 1907. 256.

¹³ GERGELYFFY 1967–68. 129., LÁSZLÓ 2006. 164.

épített Palotán. Ennek egyik, gyakran idézett adata, miszerint az 1445-ös országgyűlésen azon várak között sorolják föl Palotát, amelyek 1439 óta épültek.¹⁴ A rá vonatkozó oklevelek tüzetesebb vizsgálata után Horváth Richárd a vár használatbavételének idejét az 1444. évre szűkítette le.¹⁵

Újlaki Miklós birtokpolitikájában az 1444-es év kulcsfontosságúnak bizonyult. Amint arra Kubinyi András rámutatott, Újlaki mint somogyi ispán – élve a várnai csatavesztés utáni zűrzavar lehetőségével – a király nevében elfoglalta Kaposújvár várának felét (másik fele már korábban is az ő familiárisa kezén volt). Ennek oka, hogy Újlaki az észak-dunántúli birtokait – Fehérvár és Palota központtal – a délvidéki uradalmával igyekezett összekötni, nem függetlenül azon szándékától, hogy egy nyugat-magyarországi befolyási övezetet alakítson ki.¹⁶ Birtokszerzései közül Essegvár fele 1457-ben az utolsók közt való, ezzel az Újlaki-uradalmak kiterjedése hosszú évtizedekre rögzült.¹⁷ Birtokainak központja végül nem Fehérvár és környéke lett,¹⁸ ez azonban nem befolyásolta abban, hogy kiépítse a palotai várat a négy saroktoronyos állapotban.¹⁹

Körülötte létrejött a mezőváros is,²⁰ amelynek urbánus jellegét vásártartási joga²¹ és a benne alapított ferences kolostor is jelzi. Utóbbi romjait a 20. sz. első évtizedeiben azonosították a várpalotai Zichy-kápolna körüli temetőben; a kolostor alapítását Faller Jenő az 1440-es évekre tette.²² Tény, hogy 1456-ban Varsányi István *ex loco nostro de Palotha* keltezte egyik levelét Kapisztrán Jánosnak,²³ azaz a kolostor a század közepén már állt, sőt tartományi gyűlést tartottak benne.²⁴ A keltezést a régészeti topográfia szerzői is átvették, amit szerintük a barokk kápolna falába másodlagosan befalazott, emberfőt ábrázoló boltozati konzol is igazolna.²⁵ Ehhez annyit fűznénk hozzá, hogy a konzol valójában egy kétszer hornyolt boltozat indítása, ami a 15. század közepén meglehetősen korszerű megoldásnak számít. Egy Újlaki-féle építkezésen nem is lenne meglepő, ám, mint látni fogjuk, a vele egyidős vár kőfaragványai

¹⁴ CSÁNKI 1897. 210., GERGELYFFY 1967–68. 132.

¹⁵ HORVÁTH 2002. 28–29.

¹⁶ KUBINYI 1973. 3., 7., 9., 10., 23., KUBINYI 1991. 214–215.

¹⁷ KUBINYI 1973. 9.

¹⁸ KUBINYI 1991. 214–215.

¹⁹ GERGELYFFY 1967–68. 132., LÁSZLÓ 2006. 170.

²⁰ KUBINYI 1989. 322. 38. jegyzet, uo. Térképvázlat, Veszprém megye 9.

²¹ CSÁNKI 1897. 214.

²² FALLER 1936. 7–10.

²³ PETTKÓ 1901. LVII. sz.

²⁴ További irodalommal lásd F. ROMHÁNYI 2000. 49.

²⁵ MRT 2. 49/10., 45. t. 1. A konzolt még az 1960-as években kibontották és gyűjteménybe vitték.

meglehetősen konzervatív stílust hordoznak, így nem tartjuk kizártnak, hogy e konzol inkább a 15. század vége felé készült, amikor a kétszer hornyolt bordás boltozatok szélesebb körben elterjedtek Magyarországon.

Újlaki Miklós a palotai uradalom 1444 táján történt kiépítésével egy időben emelhette az ösküi castellumot is. Öskü esetében tehát nem egy familiáris kastélyáról beszélünk (mint például a környéken fekvő Pacmán esetében), hanem magának egy bárói rangban lévő személynek a castellumáról, ami szintén nem ritka a középkor végén. Öskü szerepét Horváth Richárd amolyan vadászkastélynak határozta meg, hiszen hadászati jelentősége Palota közelében aligha lehetett.²⁶ A kastélyra vonatkozó első adatunk egy 1465-ben kelt oklevélből származik, amelyben a veszprémi püspök panaszára különféle Újlaki-familiárisok hatalmaskodásait gyűjtötték csokorba. Köztük egy 1461-ben és egy 1464-ben történt eset kapcsán említik a castellumot, illetve István alvárnagyát és Kayari Palkó nevezetű várnagyát (például *Stephanus vicecastellanus castelli Ewskew, familliaris Palko de K[a]lyar, castellani eisdem Keskeu*).²⁷ Újlaki Miklós utódját, Lőrinc herceget 1477 végén vagy 1478 elején Öskü faluban (*in possessione Ewskew vocata*) értesítette ki a veszprémi káptalan, hogy Essegvárbán a birtokosától jogtalanul elfoglalt részt adja vissza.²⁸ Mindez arra utal, hogy Újlaki Lőrinc ekkortájt személyesen itt tartózkodott.

A 16. század elején több család is beperelte Újlaki Lőrincet egy korábbi kifizetetlen hitbér és jegyajándék, majd leánynegyed ügyében, ezekben az oklevelekben rendre feltűnik a palotai birtoktest. Újlaki ugyanakkor fiúörökös nélkül maradt, így átmenetileg a királyra szállt a birtok, ám Móré László feleségül vette Újlaki özvegyét, és a királytól megkapta vele hozzá a Veszprém megyei birtokokat is. A Ferdinánd-párti Mórét viszont később Szapolyai János kiostromolta Palotából, így nyilván Ösküből is.²⁹

Nem sokkal később, 1537-ben Szapolyai Palota várát és tartozékait – köztük Ösküt – Podmaniczky Jánosnak adta. Ekkor Ösküt elhagyott várnak nevezték,³⁰ ami némi magyarázatot igényel. Tény, hogy a késő középkori vár, kastély és udvarház kategóriák közötti határ mai szemmel nézve nem mindig érthető (ennek további részletezése alól felment minket a témában

²⁶ HORVÁTH 2002. 31.

²⁷ DF 200503., CSÁNKI 1897. 210., VO 239. Újabb kiadása: MEV 1465–1479. 20–24. Itt köszönöm meg Horváth Richárd tanulmányommal kapcsolatos észrevételeit. Az ösküi castellum várnagyaira vonatkozó részletesebb adatokat lásd a szerzőnek ebben a kötetben megjelenő tanulmányában.

²⁸ DL 102600.

²⁹ HORVÁTH 2002. 38–39.

³⁰ Podmaniczky II. 250a. sz. Az előbbi 1539. évi beiktatására lásd Podmaniczky III. 42. sz.

rendelkezésre álló bőséges szakirodalom).³¹ Jelen esetben azonban érdemes magára a forrásra és a keletkezés körülményeire figyelni. Ebben előbb felsorolják a falvakat, majd utána az erősségeket; ez utóbbiak között találjuk Ösküt (*castris desertis Paczman, Eskew et Baathorkew*). Közülük Pacmán bizonyosan kastély volt, melyet Újlaki Miklós egy magas rangra emelkedett tisztségviselője, Pacmáni Tamás építtetett,³² Bátorkőről, mely vár volt, már szoltunk. Egy kalap alá azért vehették őket, mert – mint minden középkori vár vagy kastély – valaha erődítettek voltak, és ami még fontosabb: ekkorra mindhárom építményt felhagyták. A további jogi vagy építészeti részletek, miszerint hogy annak idején várnak vagy kastéllynak épültek-e, az adománylevél szempontjából már közömbösek voltak. Ösküt tehát e forrás dacára is castellumnak kell tekintenünk.

Ismerünk egy datálatlan, de feltehetően 17. század közepére keltezhető feljegyzést, melyet Ösküre szoktak vonatkoztatni. Eszerint volt ott egy kastély, melyhez egy halastó tartozott, halakkal, két malommal (*Oszka situatus in campo ... Piscina castello adjacens, una cum piscibus duae molae delectae*).³³ A halastó mai tudásunk szerint leginkább az Öskütől északkeletre fekvő egykori ún. Kikeri-tó lehetett, amelynek látványos gátját a régészeti topográfia szerzői középkorinak határozták meg,³⁴ igaz, az újabb feltáró a kérdésben nem foglalt állást.³⁵ A faragott kövekből rakott gát rajza felismerhető egy, a környéket ábrázoló 1766. évi határtérképen is.³⁶ E térképről az is világosan leolvasható, hogy a tó a Sárrétet tápláló vízfolyások felduzzasztásával jött létre, így részben annak vízellátását is szabályozhatták vele. A térkép sematikus ábrázol egy másik, sokkal kisebb tavat is Öskü nyugati részén, immár közel a Basalakhoz. A hozzá tartozó helynév is megvan: mint „Tó helye” szerepel a későbbi kataszteri térképen. Ma egy patakként jelenik meg, ami most is egy kanyart leírva veszi körül a Basalakot is magába foglaló településrészt. Elődjét az ösküi Mészáros-malom duzzasztotta fel,³⁷ így jött létre a tó, de erről sem tudjuk pontosan, hogy mennyivel 1766 előtt létesült.

³¹ A régebbi irodalomból csupán néhányat kiragadva: KUBINYI 1991. 212., KOPPÁNY 1990. 83., KOPPÁNY 1999. 13–88. Újabban: HORVÁTH 2006. 65–67., HORVÁTH 2009. 66–68., HORVÁTH 2018. 11. stb.

³² Pacmáni személyére lásd KUBINYI 1973. 25., a kastély építésére és pusztulására: KOPPÁNY 1999. 74., 191.

³³ MNL OL E 156 a Fasc. 37. No. 18. f. 16.

³⁴ MRT 2. 37/7. 35. t. 3. Középkori vagy római eredetére nézve lásd NY. NAGY 2000. 146–147., VMFN 4. 27/254–255.

³⁵ RAINER 2003. 187.

³⁶ MNL OL S 70. No. 167.

³⁷ VMFN 4. 27/114., 116., 119.

A palotai birtokot 1650-ben Zichy István győri kapitány kapta királyi adományként, és ettől kezdve hosszú időre Ösküben is a Zichyek maradtak a birtokosok. A 17. század végén pusztá lett a falu, majd német ajkú telepesek költöztek ide, de a Rákóczi-szabadságharc idején ismét pusztá lett.³⁸ A Zichyekhez köthető ezután a szlovák telepesek behívása,³⁹ de mivel ez már az újkori településtörténet részét képezi, a továbbiakban nem áll módunkban részletesen tárgyalni. A 18. századból egy adatot viszont érdemes felidéznünk. Öskü 1747. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvében – közelebbi helymegjelölés nélkül – említést tesznek egy régi apácakolostor romjairól, igaz, mint írják, a jegyzőkönyv készítői csak elmondásból értesültek egykori funkciójáról.⁴⁰ Egyelőre nem tudjuk, hogy melyik, írott forrásokból ismert kolostorral kellene azonosítanunk, de annyi bizonyos, hogy legalább egy rommal számolnunk kell Öskün.

Itt elérkeztünk az Újlaki-féle castellum helyének kérdésköréhez. Erre vonatkozóan a kutatás kezdetben a kerektemplomot „keverte gyanúba”. A templommal kapcsolatban egyrészt időről időre felmerült annak török mecsetből való eredeztetése.⁴¹ Ez hatással volt az 1850-es években tulajdonos Waldstein család által Ybl Miklóstól megrendelt (végül meg nem valósult) átépítési tervek egyik variánsára is, mely egy török templom formájára alakította volna át.⁴²

A másik elképzelés Rómer Flóristól származik, miszerint a kerektemplom eredetileg az Újlaki-féle erődített lakhely „örtornya” lett volna, melynek északi oldalán másfél ölnyi magasságban egy utólag berakott nyílás volt látható. A toronyhoz szerinte utóbb keletről apszist ragasztottak, templommá alakítva az épületet.⁴³ Békefi Remig átvette Rómer azonosítását.⁴⁴ Genthon István műemléki topográfiai feldolgozásában ennél tovább ment, és a tornyot római eredetűnek tartotta, amire a lábazata utalt volna, és amelynek felső részét a 12. században templommá alakították.⁴⁵ Az épület eredetileg is templomként való azonosítása Gerevich Tibor érdeme,⁴⁶ és a későbbi szakirodalom már elsősor-

³⁸ *Veszprémi Hírlap*, 1934. július 29. KERTÉSZ Kálmán: Az ösküi plébánia története II. 10.

³⁹ ILA–KOVACSICS 1964. 307.

⁴⁰ *Antiqui visuntur Claustri (uti a multis dicitur) monialium rudera*, ... VFL I.1.8. vol. 6. Visitatio Canonica 1747. 309.

⁴¹ NY. NAGY 2000. 146., DORNYAY 1927a. 31. stb.

⁴² BFL XV.17. f. 331. b. 140/1. vö. még Kiállítási katalógus 7.1.3.

⁴³ RÓMER 1860. 141–142., RÓMER 1876. 39.

⁴⁴ BÉKEFI 1907. 78.

⁴⁵ GENTHON 1959. 233.

⁴⁶ GEREVICH 1938. 33.

ban ebből a szempontból nézte a kis építményt. Ide vonhatók Gervers-Molnár Vera rotundákkal kapcsolatos vizsgálatai, melyek kitértek Ösküre is. Elsősorban formai megfontolásokból a 11. századra datálta a templomot.⁴⁷

E szempontból Koppány Tibor kutatói megfigyelései bizonyultak perdöntőnek. Az északra nyíló, utólag befalazott nyílás nyomát nem találta, a templomot pedig egy patkóíves szentélyű, Árpád-kori körtemplomnak határozta meg, melyet a barokk korban megmagasítottak, szentélyét belül levés-ték, ezenkívül újabb nyílásokkal látták el. Keltezés tekintetében – elsősorban a kutatás során előtűnt laposabb, durván faragott kváderek alkotta textúra alapján – elfogadta a 11. századot. A templom érdekes tetőformája már a 18. század elejére megy vissza. Mindezzel kizárta, hogy bármikor is erődítményként szolgált volna az épület.⁴⁸

Ezzel párhuzamosan már jelen volt egy másik elképzelés is, melynek Pesty Frigyes 1864-ben készült helynévgyűjtésében maradt nyoma. „Volt Öskü községben egy török vár vízzel körülvéve, melynek romai láthatók, ennek által ellenében napkeletre egy magos kősziklán áll egy gömbölyű régi épület – török mecset volt-e az, vagy puszkaporos torony – vagy leshely, nem tudhatni.”⁴⁹ Ez utóbbi épület ekkor már templomként volt használatos (sőt, mint láttuk, kezdettől fogva az volt). Az adat újdonsága, hogy egy – természetesen török – várromról is szól, amely a falu nyugati oldalán állt, tőle a templom keletre látható; a „Tó helye” pedig adta magát. Így az újabb irodalomnak erről a falurésről is „nyilatkoznia” kellett. Már Rómer szóba hozta a „Basalakot”, „mely egy kettős faragott kő oldalú, különben terméskőből épült ház.”⁵⁰ Dornyay Béla a kerektemplom kapcsán annyival toldja meg, hogy „[a] közelében lévő »basalak« nevű kettős ház újabb, 18. századi épület”.⁵¹

A Basalakra még inkább ráirányította a figyelmet, mikor középkori kőfaragványok kerültek elő a közeléből, a falu belterületén. 1963. szeptember 16-án Tóth Sándor szállt ki a helyszínre, és megállapította, hogy a kis „háromszögletű téren”, mely a mai Mecset utca és az Újlaki köz találkozásánál fekszik, csatornaásás közben faragott kövek kerültek elő. Szám szerint 3 darab: egy késő gótikus, lábazatával egybefaragott, nyolcszög keresztmetszetű oszloptörzs, mely egy szabadon álló támasz lehetett. Molnár László tanító szerint eredeti helyén állt, – mint Tóth Sándor idézi jelentésében – „alatta valamilyen alapozás volt, de nem faragott kőből”. Az elmondottak alapján a

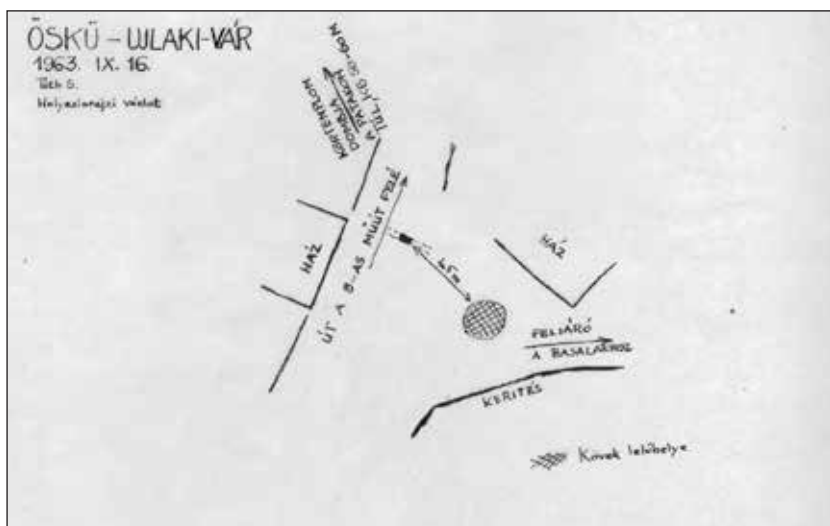
⁴⁷ GERVERS-MOLNÁR 1972. 34.

⁴⁸ KOPPÁNY 1994. 21.

⁴⁹ NY. NAGY 2000. 146.

⁵⁰ RÓMER 1860. 142.

⁵¹ DORNYAY 1927b. 118.

3.) Tóth Sándor alaprajzi vázlata a kőfaragványok lelőhelyéről
(észak nagyjából lefelé, LDM RA ltsz. 1258.)

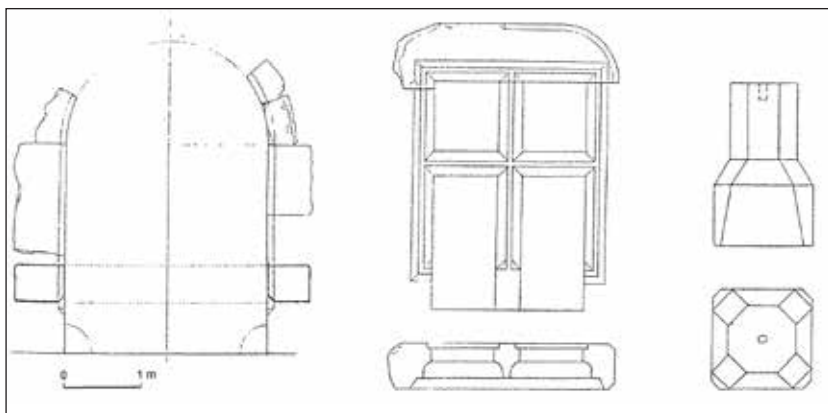
hozzá tartozó egykori járószint az 1963-as szintnél 115–135 cm-rel mélyebben lehetett. A másik darab egy keresztosztós ablak szemöldökköve, végül egy szögletes bemetszésű nyílászkeretdarab került elő. Emellett szürke, mázatlan kályhacsempe-töredékek és néhány vastárgy voltak a kísérőleletek. A tanító ezenkívül felhívta a figyelmet további faragványokra is. Köztük egy reneszánsz párkánytöredékre, mely a község központjából a 8-as műút felé vezető makadámút árkat áthidaló átjáróba volt másodlagosan beépítve (körülbelül a Mária-oszloppal szemben). További faragványok a Fő (Lenin) u. 2. sz. ház (egykori plébánosi lak) kerítésében voltak másodlagosan elhelyezve, és annak szomszédjában, egy romos épületben is találtak másodlagos faragványokat. Az utóbbiban látható darab egy szintén egyszerű bemetszéssel ellátott nyílászkeret volt, melynek bontását hamarosan tervezték. Szomszédjában a boltozatos pincébe vezető lejáratot másodlagosan behelyezett, szegmensíves, élszedett teljes gótikus ajtókeret alkotja. „Az előkerült (ti. a csatornaásásból – FA) kövek közül kettőt felmértem” — írta Tóth Sándor.⁵² Ezek nyomán került közlésre a régészeti topográfia vonatkozó kötetében az ablak-szemöldökkő és az oszlóptöredék.⁵³

⁵² LDM RA ltsz. 1257/2., 1258. és 1259.

⁵³ MRT 2. 37/2.

Nem tudjuk, hogy a Tóth Sándor-féle jelentésben emlegetett, különféle házfalokban másodlagosan elhelyezett faragványokat később tényleg mind kibontották-e. Annyi bizonyos, hogy 1972 augusztusában ismét Molnár László értesítésére Palágyi Sylvia szállt ki Ösküre, ugyanis a fentebb említett kis tértől nem messze, a Mészáros-malomnál a Séd felett átvezető híd megerősítési munkálatai során jórészt a patak északi partján ismét faragott kövek kerültek elő: két konzol, két „kisebb élszedett kő”, egy nagyobb élszedett kő és egy kváder. Ezt az öt követ, amelyek a jelentéshez mellékelt fényképfelvételeken is látszanak, a kultúrothton előtti kiteresedésre szállították.⁵⁴

A Lapidarium Hungaricum-sorozat első kötetében az eddig említett 8 faragványnál jóval többet, összesen 17 követ említenek.⁵⁵ Hasonlóképpen egy bővebb körrel számolt Koppány Tibor is 1999-ben, amikor az ösküi castellumot a középkori Magyarország kastélyai között tárgyalta. Amellett, hogy a kastély fontosabb történeti adatait áttekintette, a faragványokat is részletesebb vizsgálat alá vette. E munkájában már csak 16 követ említett a polgármesteri hivatal előtti gyepen. A kövek funkcióját elemezve felismerte, hogy egy gótikus ablakszemöldököt később konzollá faragtak át. Ez azonos lehet a régészeti topográfiában közölt, Tóth Sándor által talált egyik darabbal, tehát addig is ismert volt. Láta a lábazatával egybefaragott oszloptörzset is. Két nagy méretű szárkövet és egy ugyanilyen profilozású íves követ nagyobb külső kapuként rekonstruált, az ehhez tartozó rajzon összesen 7 kő szerepel. Ezek

4.) Koppány Tibor elméleti rekonstrukciós rajza néhány ösküi kőről
(KOPPÁNY 1999. 73. kép nyomán)

⁵⁴ LDM RA ltsz. 15812.

⁵⁵ Lapidarium Hungaricum 1. 363. sz.

a töredékek legalább részben az 1972-ben előkerült kövekkel egyezhetnek meg. Két további konzolt is azonosított, melyek egy gyilokjáróhoz vagy zárt-erkélyhez tartozhattak, ezek szintén az 1972-ben előkerült kövekkel lehetnek azonosak. Csigalépcsőfokokról is említést tett, ami az épület legalább kétszintes mivoltára enged következtetni, lépcsőfokról viszont az eddigi jelentések nem tudtak. A Tóth Sándor által felmért nyolcszögű pillértörzs, továbbá „két négyszögű pillérdarab” szerint legalább két nagyobb terem belső osztására vagy a Palotán is rekonstruált pilléres árkádsorhoz hasonló szerkezetre utal. Egy kisebb, pálcatagos töredéket ablakkeretnek határozott meg.

Mivel Öskün nincs adatunk más középkori világi épületre, egyelőre az a legvalószínűbb, hogy e faragványok az egykori kastélyhoz tartoztak (nem szem elől tévesztve az említett 1747. évi adatot sem). Ez esetben a faragványok tárgyszerű bizonyítékai annak, hogy a castellum erősített volt, ahogyan azt a kutatás a hasonszórú középkori kastélyokról is régóta gondolja. Sőt mi több, maga az erősített mivoltuk volt az a jellemző, ami a késő középkor castellumait a szokványos udvarháztól (*domus, domus seu curia* stb.) megkülönböztette. A kastélyok és a várak között viszont már – többek között – az erősítés mértéke vonhatta meg a határt.⁵⁶

Ami a gótikus kőfaragványok időrendi helyzetét illeti, Koppány Tibor észrevette, hogy a keresztosztós ablakkeret-töredék formai megoldása a palotai vár 15. sz. közepére keltezhető, végtelenül egyszerű – részsűkből és lapos homorlatokból szerkesztett profilozású – nyíláskereteire hasonlít.⁵⁷ Ez arra utal, hogy az ösküi kastély is nagyjából a palotai várral egy időben épülhetett, lényegében ez az alapja az 1444 körüli keltezésnek.⁵⁸ Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy még ezeknél is egyszerűbb profilozású ablakok voltak találhatók a család névadó birtokán és központjában, Újlakon (Ilok, Horvátország). Amint nemrég a magyar szakirodalomban Nagy Szabolcs Balázs is rámutatott, az újlaki ablakok nem is a profilozásukkal, hanem a méreteikkel reprezentáltak, hiszen sokkal nagyobbak voltak a palotai megfelelőiknél.⁵⁹

A szakirodalomban szó van még egy reneszánsz profilozású ablak-könyöklőről is (a már említett, máshonnan kibontott töredékként?), melyből Koppány Tibor a castellum 16. század eleji átépítésére következtetett.⁶⁰ E reneszánsz kőfaragványnak különös jelentőséget ad a tény, hogy 1537-ben a castellum már elpusztult, így (amennyiben tényleg a kastélyhoz tartozott) kel-

⁵⁶ Különösen: KOPPÁNY 1990. 83.

⁵⁷ Elsősorban a lapos, homorú profilozás jellemzi őket, vö. GERGELYFFY 1978. 14. ábra.

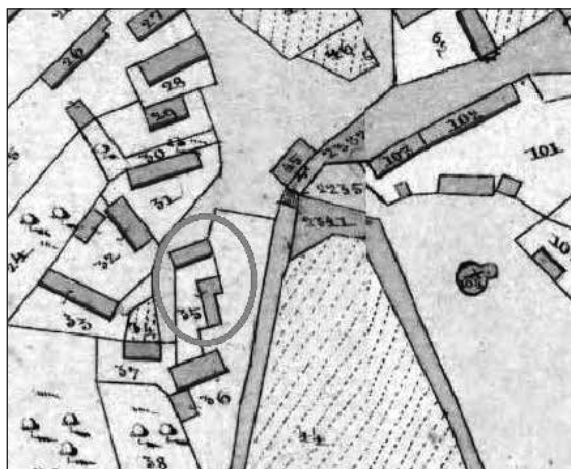
⁵⁸ KOPPÁNY 1999. 64–65., 73. kép

⁵⁹ További irodalommal lásd NAGY 2015. 116. jegyzet, NAGY 2018. 90. 34–35. kép.

⁶⁰ KOPPÁNY 1999. 64–65., 73. kép

tezése mindössze 2-3 évtizedre szűkíthető. Visszatérve a kövek sorsára: ezek szerint az 1990-es évek közepe táján összesen 14–16 kőről tudunk biztosan. Az eltérő számok olyanból is fakadhatnak, hogy például a Palágyi Sylvia által talált kvaderkövet hol a faragott kövek közé vették fel, hol falazókőnek tekintették, így nem szerepeltették, de időközben el is tűnhettek kövek. 2023-ban 12 kőfaragványt számoltunk meg, melyek ma is a kultúrotthon előtti, gondosan ápoltságú zöldfelületen hevernek.

Az 1963. és az 1972. évi lelőkörmények látszólag arra utalnak, hogy a castellum a ház előtti kis tér környékén feküdhett. Tóth Sándor vázlatrajzán szerepel továbbá egy megközelítőleg kelet–nyugati irányú fal jelölése, ez lehet az, amit Molnár László közléséből tudott utólag meghatározni. Nemrég Stibrányi Máté és csapata szisztematikus geofizikai méréseket végzett az Újlaki köz 2. sz. telken, illetve a közvetlen közelében, a közterületeken. A műszeres vizsgálatok, melyek a földfelszín alatti, potenciálisan régészeti korú objektumokra utaló anomáliákra figyelnek, a kövek lelőhelye körül nem jeleztek falat, csupán egy nagyobb, kövekkel betöltött gödörre utaló nyomot. Itt jegyezzük meg, hogy a tágabb környéken sem találtak biztosan középkori falakra utaló jelenséget. Egyedül az Újlaki köz 2. sz. háztól nyugatra fekvő tölcse-szerű kiterjedésen egykor kereszt irányban álló, a kataszteri térképen is jelzett ház

5.) Részlet Őskü kataszteri térképéről (1857), bekarikázva a „Basalak” (www.maps.arcanum.com)

helyén mérték hasonló alaprajzi formájú, de feltűnően mélyen fekvő falazatokat.⁶¹

A középkori faragványok előkerülését megelőzően a kastély lehetséges helyeként leginkább maga a „Basalaknak” nevezett Újlaki köz 2. sz. ház került gyanúba, mely keleti irányba, a szomszédos telek felé magasabb támfallal és oromfallal néz. Genthon István kéziratos topográfiai gyűjtése földszintes, egyablakos, belül egyetlen bolt-hajtásos helyiséggel ellátott

⁶¹ MUNIFEX 2023. 8–10. A vizsgálat során földradaros mérések elvégzésére került sor ImpulseRadar 4080 típusú földradar alkalmazásával. Az adatok feldolgozását Klembala Zsombor geofizikus végezte GPR-SLICE felhasználásával.

épületről szól, mely iskola volt. Mint írja: „Ablaka mellett csúcsíves díszítés.” Úgy tűnik, Miklós József plébános 1954. évi közlése lehetett a forrás.⁶² Az általunk ismert legkorábbi fotókon (1. kép), ideértve Barka Gábor 1980-as jó minőségű felvételét is,⁶³ azonban nyoma sincs csúcsíves díszítésnek.⁶⁴ Nem tudjuk, mire vezethető vissza az a valószínűleg 1964-ben készült nyilvántartási kartonon szereplő észrevétel, miszerint a „patak felőli homlokzaton” – ami a két ablakra való hivatkozás miatt a keleti lehet – másodlagos helyzetben két „stalaktit-szerű” díszítőelemet említenek.⁶⁵ Az 1964. évi „Távlati terven” látható archív fotó (1. kép), mely a keleti homlokzatról készült, biztosan nem sztalaktitot mutat.⁶⁶ A két furcsa homlokzattagoló elem a párkánymagasság alatt a homlokzat középrészén ma is látszik, ám, mint látni fogjuk, épp egy 1857 után épült házrészben helyezkednek el.

6.) A „Basalak” keleti homlokzatának felső része 2023-ban
(Fotó: Fülöp András)

A faluban a fentiekén kívül további középkorinak tartott objektumokat is számontartanak. A Basalak közelében a patakon átvezető hídtól, mint Koppány Tibor írja, „észak felé, a mai plébániatemplom irányába vezető utca ke-

⁶² GENTHON [Kézirat.] Öskü.

⁶³ MÉM MDK TI, Lymbus K/2084. 168. Öskü. 128.823.

⁶⁴ MÉM MDK TI, Lymbus K/2084. 168. Öskü.

⁶⁵ LDM MA ltsz. 1977. és 1979., MÉM MDK TT, Műemléki nyilvántartó karton 64670.

⁶⁶ MÉM MDK TT, Távlati tervek, Öskü.

leti oldalát hosszú kőkerítés szegélyezi. A malom utáni szakaszon a kerítés kinyúló része jelzi a középkori plébánia épületének helyét, amelyből csak gótikus, boltozott pincéje és annak kőkeretes belső ajtaja maradt meg.”⁶⁷ Ez a leírás alapján nem lehet azonos a Tóth Sándor által említett gótikus ajtószervezetből összeállított pinceajtóval, mert az minden bizonnyal a mai Fő utcáról származik. Koppány Tibor ezenkívül az akkori 8. sz. főút vasúti felüljárójának töltésébe épített késő középkori duzzasztógát köveit említi.⁶⁸

A középkori castellumról ennél többet nem is tudunk. A továbbiakban tehát érdemes az újkori térképeket vizsgálat alá vonni. A már említett 1766. évi határtérképen maga Öskü települése csak nagyon sematikus ábrázolásban látszik, így munkánkhoz nem használható.⁶⁹ Az első katonai felmérés szintűgy nem, mivel az még az utcahálózat kérdésében is pontatlannak látszik.⁷⁰ A második katonai felmérés 1847-ben készült térképlapján a telek sajnos épp két szelvény találkozásánál fekszik, de több-kevesebb pontatlansággal beazonosítható, hol is áll a házunk.⁷¹ Mélyebb következtetésekre ez sem ad lehetőséget, de talán annyi sejthető, hogy az észak–déli irányú épületrész mintha nem lenne rajta, csak az utcavonalra merőleges házak.

Szokás szerint a kataszteri térkép (itt 1857-ből) bír olyan pontossággal, amely alkalmas építéstörténeti következtetések levonására.⁷² (Lásd az 5. ábrát!) A mai telekhatárookra rávetítve azt találjuk, hogy a jelenlegi L alaprajzú ház egy északi (kelet–nyugati tájolású) és egy rá merőleges, de tőle különálló keleti (észak–déli irányú) építményből állt. Közülük az utóbbi maga is L alaprajzú, kis falsíkváltással néz keleti irányba. A köztük lévő üres tér ezek szerint csak később épült be.

Itt célszerű tárgyalni az épületről általunk ismert sokáig egyetlen alaprajzi felmérést. 1999-ben Simon Zoltán készítette a műemléki topográfiai gyűjtés számára, és manuáléja azóta napvilágot is látott.⁷³ Erről is leolvasható, hogy

⁶⁷ KOPPÁNY 2000. 8.

⁶⁸ KOPPÁNY 2000. 14.

⁶⁹ MNL OL S 70. No. 167.

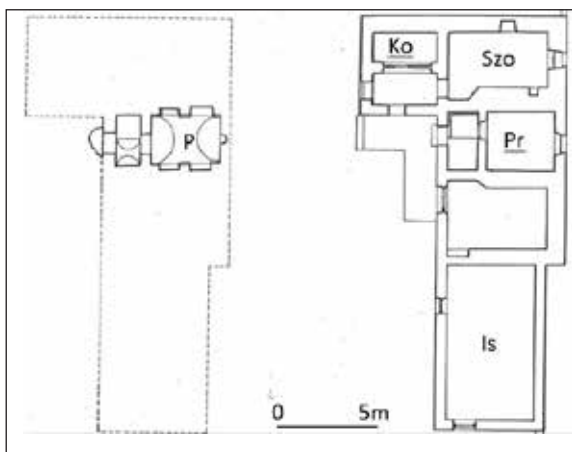
⁷⁰ Col. X. Sec. 20. 1783. <https://maps.arcenum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layer-s=147&bbox=1995867.847267047%2C5967072.748774295%2C2024933.0272724852%2C5977525.512392293> (A letöltés ideje: 2025. november 7.)

⁷¹ Col. XXVIII. Sec. 53. 1846-1847. <https://maps.arcenum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=1995867.847267047%2C5967072.748774295%2C2024933.0272724852%2C5977525.512392293> (A letöltés ideje: 2025. november 7.)

⁷² MNL OL S 78 292. téka. Öskü 1857. <https://maps.arcenum.com/hu/map/cadastral/?layer-s=3%2C4&bbox=1995867.847267047%2C5967072.748774295%2C2024933.0272724852%2C5977525.512392293> (A letöltés ideje: 2025. november 7.)

⁷³ MÉM MDK TI, Lymbus K/2084. 168. Öskü., NEMES 2016. 186. Ezúton köszönjük Simon Zoltánnak, hogy alaprajzát felhasználhattuk.

a ház valóban két különálló épület összekapcsolásával jött létre, a falvastagságokban jelentkező többi eltérés okát csak egy módszeres falkutatás tudná feltárni. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy keleti irányból nézve is egyértelmű, hogy a pince és a fölötte lévő földszinti helyiség utólagos a két másik épülethez képest, azaz egyformán 1857 utáni beépítésnek minősülnek. Emiatt az irodalomban olvasható feltételezés, miszerint 1704-ben e pincében zajlott le több ember meggyilkolása,⁷⁴ megkérdőjelezhető. A térképhez tartozó kataszteri iratok alapján 1857-ben ennek a 35. sz. parcellának a tulajdonosai Hornyák Mihály és János voltak.⁷⁵

7.) A „Basalak” alaprajza Simon Zoltán felmérése nyomán (P: pince, Ko: konyha, Szo: szoba, Pr: préstér, Is: istálló)

Most lássuk részleteiben is a ma álló épületet. A településen a patakon átvezető hídtól északra lévő terecske nyugati nyúlványára néző, enyhe kiemelkedésen szabadon álló, földszintes, oromzatos-nyeregretős, palafedésű ház. Az épület egésze L alaprajzú, egy rövidebb északi szárnyból áll, és egy rá merőleges, észak–déli irányú szárnyból, melynek keleti homlokzata részben az innen szomszédos telek keleti oldalhatárán áll. Ez utóbbi telek terepszintje jelentősen mélyebben van, mint az általunk tárgyalt ház udvarszintje. Az északi szárny szöveget zár be az utca délnyugati vonalával, így abból az irányból kis előkert tartozik hozzá, a telek belsejében pedig a két szárny által összefogott udvar helyezkedik el. Az északi szárny északi homlokzata vakolt, meszelt, díszítetlen.

A legígéretesebbnek a keleti homlokzat tűnik (lásd az 1. és 6. ábrát), ami kelet felől egy támfalon áll, így egyemeletes hatást kelt, mivel abból az irányból pincetér is homlokzati fallal jelenik meg, benne kis pinceablakkal. Az északi és – az eredetileg rövidebb – keleti szárny kelet felé néző oromzata, illetve homlokzati fala ma nagyrészt vakolatlan, látszik a törtkőből rakott falazatuk, az eredeti külső falsarkok (az északi szárny délkeleti sarkának, illetve az ere-

⁷⁴ NEMES 2016. 187.

⁷⁵ MNL OL S 79 Kataszteri iratok. Öskü No. 1496/3.

detileg rövidebb keleti szárny északkeleti sarkának) armírozása pedig durván faragott kövekből rakott. Az északi szárny keleti homlokfalán állított téglány alakú ablak nyílik, viszonya a környező falszövevhez képest csak falkutatással lenne meghatározható. Az északi és a keleti szárny említett armírozott sarkai által határolt köz láthatóan utólag épült be mind a pince-, mind a földszinten, a két függőleges elválás ma jól érzékelhető. Az északi szárny, a „pincés” beépítés, valamint a keleti szárny közös keleti homlokfala alatt egy jól látható vízszintes falegyen húzódik – erre fut le az említett két függőleges elválás –, és alattuk egy folytonos törtkő falsík, valószínűleg egy támfal látható, ami a két telek szintje közti különbség miatt létesülhetett. Azt, hogy mennyivel korábbi a fölötté levő házrészeknél, nem tudjuk, de a szabálytalan, kissé ferde fugái és textúrája alapján inkább újkori falnak tűnik ez is.

A pince keleti homlokzati falának felső, vakolt része egy vízszintes padkával vált át a fölötté lévő helyiség homlokzati falába, melyen egy állított téglány alakú ablak nyílik. (Lásd a 6. ábrát!) Fölötté, a falkoronához közel, az ablak fölött egy vonalban mutatkozik egy-egy vízszintes téglá- vagy kőelem (ezeket vélhetően sztalaktitnak), mindegyik fölött háromszögű lenyomat érzékelhető. Az udvari homlokzatok előtt kis L alaprajzú, faoszlopos, palafedésű tornác húzódik; a déli homlokzat keleti szélén további kis utólagos előépítmény áll.

A két, eredetileg különálló épületrész között elhelyezkedő térbe beépült földszinti helyiség alatt található a dongaboltozatos pince és előtere, ahová falépcsőn lehet lejutni a ház belső teréből. A ház leírását azért ezzel folytatjuk, mert látszólag ez lehet az az épületrész, amely leginkább tartalmazhatna korai részleteket. A pinceelőtér törtkőből épült, dongaboltozatos, vakolatlan, nyugati falában félköríves, törtkő boltövvvel lezáródó falifülke, mögötte a szikla, fölötté négyzetes kis fülke, világítóeszköz tartására. Déli falát részben maga a levésett szikla alkotja az alapozási sík alatt, azaz a padlószint a sziklába van vágva. Maga a pince az előzőhöz hasonló építőanyagból épült, viszont részben vakolt, meszelt, szintén dongaboltozatos lefedésű, a boltozat közepén szellőzőnyílással. Döngölt földpadlója van, és mind az északi, mind a déli falon két-két félköríves lezárású, alacsony magasságú falifülke található, minden bizonnyal a tárolóhely megnövelése céljából. A pincetér keleti végfalán nyílik a már említett kis pinceablak, melynek környezete kívülről részben téglából rakott. A pincében a szemrevételezéssel megállapítható műrészletek alapján egyelőre semmi nem utal a középkorra, mindezt természetesen falkutatással lehetne igazolni vagy cáfolni, különösen a falak alsó részén.

A lakóház az északi szárnyban kapott helyet. Egykori szabadkéményes konyhája foglalja el a szárny nyugati felét. Előterétől egyszerű, hasábféjezetes falpillérekre támaszkodó füstfogó gerenda választja el. Maga a téglából

boltozott, kormos szabadkémény a padlástérben figyelhető meg. Boltozatának záradéka beszakadt, jelenleg síkmennyezettel zárták el a konyhatér felől, melyet utólagos faoszloppal támasztottak alá. Ugyanígy utólagos lehet a füstfogó gerenda alatti vékony fal is, ami a konyhatérben utólag létesített zárt kéménnyel lehet egyidős. Ez a folyamat a tágabb környék népi építészetében másutt is megfigyelhető, és általában az 1880-as évektől adatolható.⁷⁶ Mindennek dacára a szabadkéményhez tartozó eredeti, tetősík fölé emelkedő kémény sokáig megmaradt, még az 1964. évi fotón is látható. Kérdéses a konyhai előtér nyugati ablakának kora. Könnyen lehet, hogy az is a konyha átalakításhoz köthető, de 1964-ben már kétségtelenül megvolt. (2. kép) Nyílása szegmensíves lezárású és ablakfülke nélküli. Nem kérdéses viszont, hogy a konyhától keletre elhelyezkedő szoba az előtérből volt megközelíthető; a két helyiség közti ajtó gazdagon tagolt tokborítással készült, váztaflás béllettel ellátott; az ajtószárny felül négyosztású, felül üvegezett, alul tömör, váztaflás szerkezetű, esztergált gömbös pánttal. Az ajtó asztalosszerkezete és vasalatai 19. sz. végiek, 20. sz. elejiek.

A szoba pórfödémes, keletre ablakkal nyíló tér; az ablak egy szegmensíves lezárású ablakfülkében helyezkedik el. A helyiség déli fala meglehetősen vastag, a nyugatról befelé nyíló ajtószárny érdekében utólag belevéstek egy vékonyítást. Az északi falban egy szegmensíves záródású, rézsúsen szűkülő

8.) Az északi szárny szobája délnyugatról (fotó: Fülöp András)

⁷⁶ H. CSUKÁS 1997. 71–73.

fülke, benne középosztóval vízszintesen elválasztott, növénydíszes ornamentikával ellátott faliszekrény, valószínűleg a 20. század elejéről. Mint a környékbeli népi házaknál, e szobában eredetileg is kályhával fűthettek.

A szobától délre eső helyiségek ismertetése előtt – tartva az időrendet – a keleti szárny hátsó, déli részét mutatjuk be, hiszen az 1857. évi kataszteri térképen ez is látható. A szélesebb, vastagabb falú északi helyiség alighanem gazdasági, terménytároló funkcióval rendelkezett, tőle délre a vékonyabb falú, keskenyebb, hosszúkásabb helyiség istálló lehetett. Talán a trágyalé kivezetésére szolgált az a nyílás, ami a keleti homlokzati falán ma is sejthető. Az istálló déli bejáratától jobbra a kis WC-vel határosan egy gödröt ástak, amelynek nyugati metszetalában talán dél felé futó törtkő alapfal keleti síkja látszik. Itt jegyezzük meg, hogy az irodalomban bizonytalan utalás olvasható, miszerint Molnár László talált „egy kisebb falmaradványt a kövek feltalálási helyéhez közeli ház udvarán, beépítve az egyik melléképületbe”, de a szerző nem mondja ki egyértelműen, hogy ez az Újlaki köz 2. alatt lett volna.⁷⁷

Rátérve a két különálló épületrész közé utólag beépített földszinti két helyiségre, látszik, hogy alaprajzuk követi az alattuk elhelyezkedő pincetér kiosztását. A földszinti előtérből nyílik a pince-, illetve a padlásfeljáró. A pince fölötti helyiség (préstér?) pórfödemes lefedésű, szegmensíves lezárású, fülke nélküli ablaknyílása leginkább a konyhai előtér (utólagos?) nyugati ablakára emlékeztet. Érdekes az a kis szegmensíves nyílás, mely a szoba felőli északi falon található. Azt, hogy ezt egy szobai ablak maradványaként és/vagy a préstérből (utólag) kialakított átadónyílásként kell-e értékelnünk, csak falkutatás dönthetné el.

Az épület fedélszéke ollólábas-szelemenenes szerkezetű. Amint a Balatontól északra általánosan megszokott, a szelemeneket – néprajzos terminológiával élve – csúcsfalakba ültették be. Az északi szárny nyugati végében a taréjszelemen beültetése körül az oromfalban vagy csúcsfalban utólagosan odaszasztott laptéglák találhatók, de ugyanúgy vizsgálándó lenne még az északi szárny padlástérbe eső csúcsfalának és a szabadkémény kürtőjének viszonya is. Jelenleg ugyanis a belső csúcsfal utólagosnak látszik, átível a szabadkémény kürtője fölött is, jelezve, hogy alaprajzi helyzetét elsősorban a fedélszék határozta meg. Ha az északi szárny szabadkéménye egyidős a házzal, mivel az északi szárny már rajta van az 1857-ben megrajzolt kataszteri térképen, egy, a maga korában meglehetősen korszerű parasztházzal⁷⁸ van dolgunk.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy ha nem lennének középkori

⁷⁷ NEMES 2016. 186.

⁷⁸ Ennek ismérveire egyet emelnénk ki a gazdag szakirodalomból: H. CSUKÁS 1997. 65., 70., 71–72.

történeti adataink és a közelben előkerült kőfaragványok, a házat egy átlagos népi műemléknek tekintenénk; középkori műrészletnek semmi jele nincs.⁷⁹ Az óvatosság ugyanakkor sosem árt: a terület régészeti lelőhely, amire a földmunkáknál tekintettel kell lenni. Mint minden műemléknél, itt is indokolt lenne egy alapos falkutatás, amelynek nemcsak a belsőre, hanem a homlokzatokra – különösen a keletre – is ki kellene terjednie. Utóbbi kutatását nehezíti, hogy csak a szomszédos telek felől állványozható, viszont e falfelületek ízléses, hiteles helyreállítása az egész falukép javára válna.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

I. és II. katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2114759.374994725%2C6020326.564272382%2C2129291.9649974443%2C6025552.94608138> és <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2114090.5509972135%2C6021047.820697731%2C2128623.140999933%2C6026274.202506729> (A letöltés ideje: 2025. november 7.)

BFL = Budapest Főváros Levéltára, Budapest

XV.17. = Gyűjtemények, Térképtár

DF, DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

MA = Műemléki Adattár

RA = Régészeti Adattár

MÉM MDK = Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

TI = Tudományos Irrattár

TT = Tervtár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

E 156 = Magyar Kamara archívuma, Összeírások, Urbaria et Conscriptiones

S 70 = Térképtár, Vegyes kéziratos térképek

S 78–79 = Térképtár, Kataszteri Gyűjtemény

VFL = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Veszprém

I.1.8. = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Veszprémi püspöki levéltár, Visitationes canonicae

⁷⁹ Hasonló következtetésre jutott korábban az épület felmérésekor és leírásakor Simon Zoltán is. (MÉM MDK TI, Lymbus K/2084. 168. Öskü.)

- BÉKEFI Remig (1907): *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Budapest.
- CSÁNKI Dezső (1897): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III.* Budapest.
- H. CSUKÁS Györgyi (1997): A kőépítkezés múltja a Balaton-felvidéken és a Bakonyban. In: CSERI Miklós – S. LACKOVITS Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építésze*. Szentendre–Veszprém. 53–92.
- DORNYAY Béla (1927a): *Veszprém és környékének részletes kalauza*. Budapest.
- DORNYAY Béla (1927b): *Bakony*. Budapest.
- ENGEL Pál (1977): *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 83.)
- FALLER Jenő (1936): *A szt. ferencesek elpusztult várpalotai rendházának története*. Veszprém.
- F. ROMHÁNYI Beatrix (2000): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Budapest.
- FÜGEDI Erik (1977): *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 82.)
- GENTHON István (1959): *Dunántúl*. Budapest. (Magyarország művészeti emlékei 1.)
- GEREVICH Tibor (1938): *Magyarország románkori emlékei*. Budapest. (Magyarország Művészeti Emlékei 1.)
- GERGELYFFY András (1967–68): Palota és Castrum Palota. *Magyar Műemlékvédelem*. 125–145.
- GERGELYFFY András (1972): Bátorkő és Palota. A várpalotai vár építési korszakai II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. 243–250.
- GERGELYFFY András (1978): A várpalotai vár építési korszakai III. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13. 103–111.
- GERVERS-MOLNÁR Vera (1972): *A középkori Magyarország rotundái*. Budapest, (Művészettörténeti Füzetek 4.)
- HORVÁTH Richárd (2002): *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. PhD-dolgozat. [Kézirat.] Debrecen.
- HORVÁTH Richárd (2006): Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum* 3. (2006/1) 59–71.
- HORVÁTH Richárd (2009): Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: NEUMANN Tibor – RÁCZ György (szerk.): *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest. (Társadalom- És Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. / *Analecta Mediaevalia* 3.) 63–104.
- HORVÁTH Richárd (2018): Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén. *Castrum* 21. (2018/1–2) 7–26.
- ILA Bálint – KOVACSICS József (1964): *Veszprém megye helytörténeti lexikona. I.* Budapest.
- KARLINSZKY Balázs (2016): A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23 (2016/1) 65–85.
- Kiállítási katalógus = FARBAKY Péter – KEMÉNY Mária (szerk., 1991): *Ybl Miklós építész 1814–1891. Kiállítási katalógus*. Budapest.
- KISS Lajos (1997): *Földrajzi nevek etimológiai szótára II.* Budapest.

- KOLLÁNYI Ferenc (1901): *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. Első közlemény. Történelmi Tár* 1901. 71–106.
- KOPPÁNY Tibor (1990): Castellumok a késő-középkori Magyarországon. In In: CABELLO, Juan (szerk.). *Castrum Bene* 2/1990. *Várak a későközépkorban*. Budapest. 77–93.
- KOPPÁNY Tibor (1994): Az ösküi kerektemplom helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1994/2. 21–32.
- KOPPÁNY Tibor (1999): *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest. (Művészettörténeti Füzetek 26.)
- KOPPÁNY Tibor (2000): *Öskü. Műemlékek*. Budapest. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 655.)
- KUBINYI András (1973): A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) *Somogy Megye Múltjából. Levéltári évkönyv* 4. 3–44.
- KUBINYI András (1989): Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1. 319–335.
- KUBINYI András (1991): Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2. 211–228.
- Lapidarium Hungaricum 1. = HORLER Miklós (szerk., 1988): *Általános helyzetkép*. Budapest. (Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 1.)
- LÁSZLÓ Csaba (1990): Újabb kutatások a várpalotai várban. In: CABELLO, Juan (szerk.): *Castrum Bene* 2/1990. Budapest. 183–192.
- LÁSZLÓ Csaba (2006): A várpalotai 14. századi „palota”. In: KOVÁCS Gyöngyi – MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest. 163–170.
- MEV 1465–1479. = DRESKA Gábor (közreadja, 2019): *Monumenta Ecclesiae Vesprimiensis 1465–1479. A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 34.)
- MRT 2. = ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A veszprémi járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.)
- MUNIFEX [Stibrányi Máté] (2023): *Kutatási jelentés Öskü-Újlaki köz 2. régészeti geofizikai felméréséről*. [Gépirat az építető tulajdonában.]
- NAGY Szabolcs Balázs (2015): *Architectural prestige representation in the mid-fifteenth century: Nicholas Újlaki and the castle of Várpalota*. MA-dolgozat. [Kézirat.] Budapest. https://research.ceu.edu/ws/portalfiles/portal/4734875/Nagy-Balazs_2020.pdf (A letöltés ideje: 2025. november 6.)
- NAGY Szabolcs Balázs (2018): Az újlaki várkastély a 15. században. *Castrum* 21. (2018/1–2) 53–101.
- NEMES Ferenc (2016): Az elfeledett ösküi castellum. In: KÓSA Pál (szerk.): *Várak, kastélyok templomok évkönyv* 2016. Budapest. 184–187.
- NY. NAGY István (2000): *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Pápa.

- PETTKŐ Béla (1901): Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Történelmi Tár* 1901. 161–222.
- Podmaniczky = Dr. LUKINICH Imre (közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta, 1939–1941): *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. II. kötet: 1510–1537. III. kötet: 1538–1548.* Budapest.
- RAINER Pál (2003): Öskü, Kikeri-tói gát. In. KISFALUDI Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2000.* Budapest. 2003.
- RÓMER Flóris (1860): *A Bakony.* Győr. 2. kiadás.
- RÓMER Flóris (1876): Román- és átmenetkorú építmények hazánk területén. *Archaeológiai Közlemények* 10 (1876/2) 1–61.
- VMFN 4. = BALOGH Lajos – ÖRDÖG Ferenc – VARGA Mária (szerk., 2000): *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás.* Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194.)
- VO = GUTHEIL Jenő (2007): *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523).* Kiadásra előkészítette Kredics László. Veszprém. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 18.)
- VR = KUMOROVITZ L. Bernát (összeáll., 1953): *Veszprémi regeszták (1301–1387).* Budapest. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.)

Kulcsszavak: castellum, halastó, Öskü, Újlaki Miklós

Újabb adatok a veszprémi vár középkori és kora újkori várfalaihoz, erősítéseihez

HEGYI DÓRA – KÉKESI MÁRK – KRISTÓF VIRÁG –
SZOBOSZLAY GERGELY

New Insights into the Medieval and Early Modern Fortifications of Veszprém Castle

Veszprém has a distinguished historical heritage, yet the appearance of the former stronghold nowadays is defined by Baroque retaining walls and the buildings of the episcopal complex, with few surviving medieval elements – particularly in the case of the defensive structures. Archaeological excavations carried out since 2021 within the precincts of Veszprém Castle have cast new light on the medieval and early modern fortification system, which had previously been reconstructed largely on theoretical grounds. One of the most important results of the research is that there is no evidence to support the existence of the presumed timber-and-earth fortifications from the Árpáadian period. In contrast, a rubble-built stone wall running along the edge of Castle Hill already stood in the 14th century, forming the foundation of later defensive structures. The archaeological findings significantly enhance the value of 16th-century military engineering surveys, most notably the plans drawn by Giulio Turco and Nicolo Angiolini. The excavated wall sections and structural features confirm, in several places, the topographical accuracy of these maps, particularly on the western and southern slopes of Castle Hill. Although minor discrepancies exist, the overall structural logic of the surveys corresponds well to the terrain and to the defensive walls still identifiable today.

Keywords: bastion, castle walls, fortifications, Giulio Turco, Veszprém Castle

Bevezetés

Veszprém patinás történeti múlttal rendelkezik, amely az államalapítástól, Gizella királyné várától, Imre herceg szüzességi fogadalmának helyszínétől, a 13–14. századi trónharcokkal sújtott püspökségi rezidencián át egészen a végvári időszakig ível. Napjainkban azonban már alig észlelhető maga a vár. Az egykori erősség képét barokk támfalak és a püspökség épületei által megha-

tározott utcakép uralja, álló középkori részlet kevés van – ez különösen igaz a védművekre.

Veszprém várának történetét áttekintve ezek a mára hiányzó védművek kezdettől fogva meghatározták és formálták a Várhegy képét. Az első említése talán a 9. századra tehető. A 870 körül Salzburgban íródott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerint Adalwin salzburgi érsek 864 karácsonyát Mospruk-ban (Zalaváron) töltötte, hogy innét elutazva 865 januárjában már egy bizonyos Ortahu nevű helyen, amelyet Veszprémmel lehetne azonosítani, Szent Mihály tiszteletére szenteljen fel egy templomot.¹ A források – amennyiben elfogadjuk a helyrajzi azonosítást – ekkor még csak egyházat említenek, erősítésekről nem esik szó. Az első adat, amely egy erősség létezésére utal, Szent István Kis legendája alapján (1083) a Koppány-féle ostromhoz (997) köthető. Ekkor már valamiféle erősítésnek állnia kellett.² A 13. századtól egyre több, várra utaló említés születik Veszprémről: 1206-ban *terra castri*, 1237-ben *comes castri*, 1242-ben pedig már *castrum*.³

A tatárjárás idejéről nincsen konkrét említés – talán a királyt üldöző lovasok érinthették a környéket a horvát területekre vezető országút mentén –, de erre közvetlen bizonyíték nincs, így Veszprém érintettsége sem bizonyítható. Gutheil Jenő szerint a középkori hadi út nem is érintette a várost, így elképzelhető, hogy az 1242-es dúlások elkerülték. A tatár pusztítás elmaradására utal, hogy a székesegyház első ízben csak 1276-ban kellett helyreállítani IV. László oklevele szerint – ekkor Csák Péter ostromolta meg és égette fel a várat. A vonatkozó oklevél így fogalmaz: „*ne laudis divine in eadem organa, que nunquam hactenus, etiam per incursum Tatarorum, nisi nunc, ab anni citra sue viduitatis et memoris spatio sint suspensa.*”⁴ A következő pusztulásra csak 1490-ben, Habsburg Miksa ostroma kapcsán került sor.⁵

A korábbi történeti és régészeti kutatás szerint az erősítés magját egy őskori sánc képezte.⁶ Ennek továbbfejlesztésével a honfoglalás és az államalapítás korától kezdődően folyamatosan fejlődött tovább az erősítmény, egy fa-föld szerkezetű sánccal megerősített Árpád-kori vár formájában.⁷ Erre a sáncre épülhetett volna ki a tatárjárás után egy kőfal – ez a történetírásban megjelenő

¹ BOGYAY 1994. 6., NÓTÁRI 2005. 186–187. Nótári Tamás Ortahut feltételeSEN Fenékpusztával azonosította (148. jegyzet).

² SRH II. 395., GUTHEIL 1979. 40–42.

³ MRT 2. 225.

⁴ GUTHEIL 1979. 215., 231–235.

⁵ HUNGLER 1986. 17–18., KÁDÁR 2022. 86.

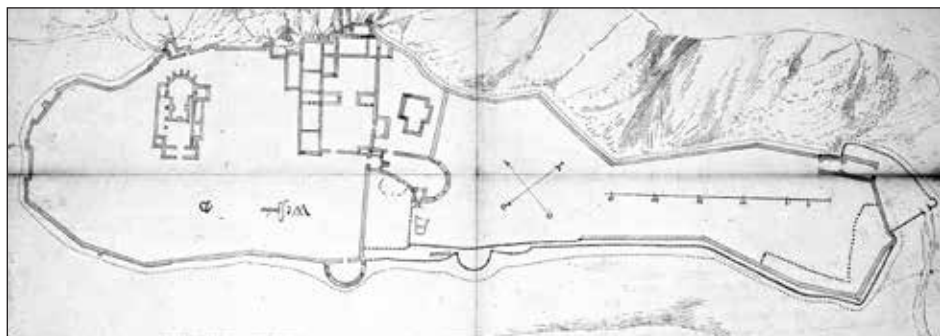
⁶ ÉRI-PALÁGYI 1973. 115.

⁷ RAINER 2009. 15.

toposz alapján magyarázatot is adna arra, hogy a „kővárakkal nem bíró” tá-
 tárok miért hagyták el vagy miért kerülték el az ostromot. Ez a 13. századi
 erődítményrendszer fejlődött tovább az Anjou- és Zsigmond-kori periódus-
 sokban, s később ez képezte a végvári időszak ágyúvédműveinek alapját is.⁸

Ugyanakkor rendkívül kevés adat áll rendelkezésre e történeti ív bizo-
 nyítására, amelyet az eddigi régészeti kutatások sem tudtak alátámasztani.
 A védművek kapcsán elsődleges információforrás maga a Várhegy és annak
 geográfiai adottságai. A 40 méter magas, 380 méter hosszú plató legszéle-
 sebb pontján 130 méter. A sziklakiemelkedés egyedül a mai Óváros tér fe-
 lől lankásabb; ezen a gerincen kívül az északi oldalon becsatlakozó Kálvária
 irányából közelíthető meg a terület. Ez a keretrendszer határozhatta meg az
 erődítések lehetséges kontúrját is. A Várhegyet elfoglaló tényleges vár kiterje-
 déséről azonban a történeti források rendkívül szűkszavúak. 1307-ből ismert
 a *castrum Omnium Sanctorum* említése egy feltételezett külső várban álló pré-
 postsági templom kapcsán.⁹ Ez alapján a vár két részre lehetett osztva, de az
 első topográfiailag értelmezhető adatokat csak Gatalóczi Mátyás 1443-as ok-
 leveléből ismerjük. Ebben említést tesznek egy kiskapuról, amelyet a várnagy
 és emberei egyaránt kötelesek őrizni – ez vonatkozik a tornyokra, kapukra és
 minden más erődítményre is.¹⁰ Talán ezt a 15. századi állapotot ábrázolhatja
 Masolino da Panicle toszkán festő Castiglione-ban található freskója is, ame-
 lyet feltételelesen Veszprémmel lehet azonosítani.

A vár szerkezetéről a legfontosabb, kiemelkedő pontosságú forrásokat a
 16. század derekán készült hadmérnöki felmérések jelentik, Nicolo Angielini

1.) Giulio Turco felmérése 1572-ből

(Forrás: VIZI 1989. 71/6. ábra; eredetije: Wien, Kriegsarchiv G I. h. 738-6.)

⁸ BALASSA 1996. 7.

⁹ KRALOVÁNSZKY 1990., MRT 2. 227–231., KARLINSZKY 2022. 53.

¹⁰ TELEKI: Hunyadiak X. 126–130.

és Giulio Turco tollából. Ezek több ponton alátámasztják a fentebb vázolt halvány kereteket. A felmérések alapján a Várhegy platója valóban két részre volt osztva: északon a belső vár a püspöki palotával és a székesegyházzal, tőle délre pedig a már 1307-ben is említett külső vár található. Ezek a felmérések viszonylag pontosnak tekinthetők; a következő fejezetekben ennek megfelelően hivatkozni fogunk rájuk, míg pontos datálásukat és hitelességük kérdését a kora újkori erődítések kapcsán részletezzük.

A vár kutatástörténete

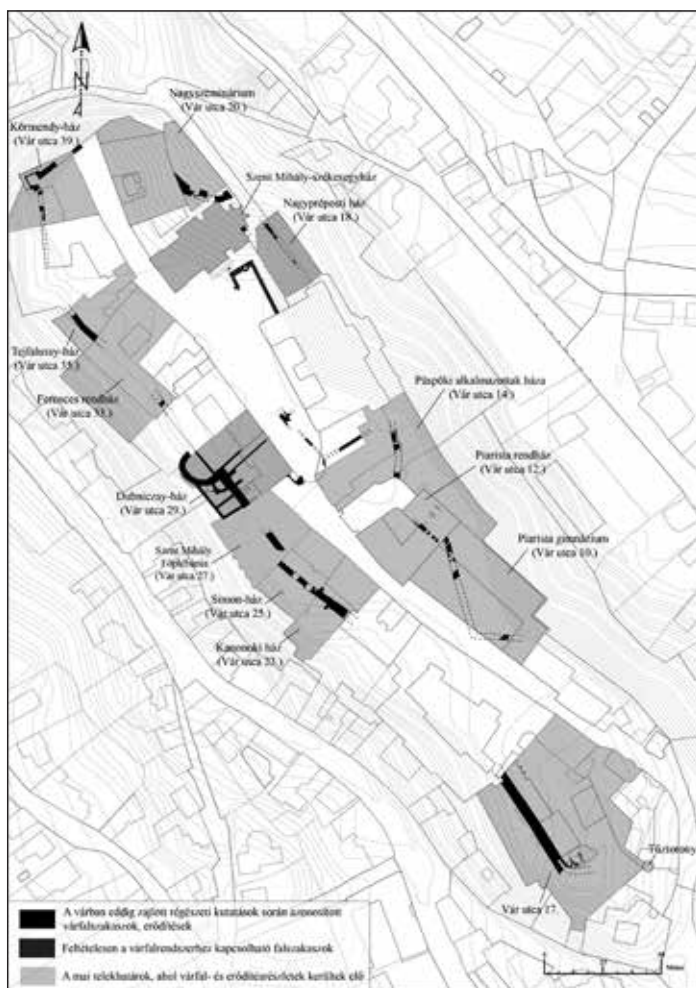
A veszprémi vár régészeti kutatása már a 19. század legvégén megkezdődött. A számos régészeti feltárás és megfigyelés közül a legfontosabbakat kiemelve kell először megemlíteni az első szisztematikus ásatásokat a II. világháborút követően. H. Gyürky Katalin 1957-ben a Szent Mihály-székesegyháztól északra azonosított középkori Szent György-kápolnában és környezetében a Hungler József középiskolai tanár által megkezdett ásatásokat vette át és fejezte be.¹¹ 1972-ben a Tűztorony környezetében Éri István és Palágyi Sylvia kora és késő bronzkori, valamint kora vaskori leleteket gyűjtöttek, települési objektumokat tártak fel, illetve a középkori várfal kapcsán is értékes megfigyeléseket tettek.¹² Az 1960–70-es években a Szent Mihály-székesegyház felújítása kapcsán Tóth Sándor művészettörténész a falazatok vizsgálata mellett feltárásokat is végzett a székesegyház környezetében és annak altemplomában. Az 1970–80-as években Kralovánszky Alán előtt kínálkozott a lehetőség, hogy kisebb megfigyelések mellett a Körmendy-házban (Vár utca 39.), a Szent György-kápolna környékén, a Tejfalussy-ház (Vár utca 35.) pincéjében, a Gizella-kápolnában, valamint a Dubniczay-házban (Vár utca 29.) kutathasson.¹³ Az 1980-as években Cs. Dax Margit a belső várkapu és barbakán területén végzett feltárásokat. 1984–90 között közműalagutat építettek a Vár utca szinte teljes hosszában, amely munkálatokat helyenként megelőző feltárás készítette elő, de többnyire régészeti megfigyelés mellett zajlott az alagút nyomvonalának ásása, amelyet Kralovánszky Alán és Rainer Pál felügyeltek. 2009-ben Rainer Pál a Biró-Giczey-házban (Vár utca 31.),¹⁴ 2000 és 2011 között Koppany András a ferences kolostor templomában és az attól délre elhelyezke-

¹¹ H. GYÜRKY 1963.

¹² MRT 2. 224–225., ÉRI-PALÁGYI 1973. 115.

¹³ BALASSA 2000.

¹⁴ KRALOVÁNSZKY 1984.

2.) Az eddigi feltárások során azonosított középkori és kora újkori várfalszakaszok, erődítések a Várhegy alaprajzára vetítve. (2025. augusztusi állapot; készítette: Hegyi Dóra – Pokorni László – Szoboszlai Gergely)

dő udvarban, 2008-ban Fülöp András és Simon Anna a székesegyház déli és északi oldalán végeztek feltárásokat.¹⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum Közgyműteményi Központ Nemzeti Régészeti Intézete¹⁶ 2021. szeptemberében kezdte

¹⁵ FÜLÖP-KOPPÁNY 2021. 44–45.

¹⁶ A feltárást 2021-ben a Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. munkatársaiként végeztük. 2022. január 1-jétől a 776/2021. (XII. 23.) Korm. rendelet 17. §-a értelmében a korábban megkezdett munkát a Magyar Nemzeti Múzeum Köz-

meg a veszprémi Várhegyen az Érsekség és az Önkormányzat tulajdonában lévő ingatlanokon feltárásait, amelyek az Európa Kulturális Fővárosa 2023 programsorozat keretein belül valósulnak meg. A 2022 márciusától megkezdődő bontási és helyreállítási munkák kapcsán több ponton került sor teljes felületű, megelőző feltárássra, valamint jelenleg is régészeti megfigyelés zajlik a felújításra kerülő épületekben és környezetükben.¹⁷

A kutatások eredményei alapján elmondható, hogy a Várhegy az őskortól kezdve lakott volt. A platót mindenhol nagyon tömör, szinte fekete színű, vegyesen neolitik, rézkori, bronzkori és vaskori leletanyagot tartalmazó réteg borítja, de nem rajzolható ki egy olyan körkörös sánc, amely az egész Várhegyet körbevette volna. Mindössze a vár délnyugati sarkában azonosították kora vaskori erődített telep kőalapozású földsáncát az 1972. évi kutatás során,¹⁸ valamint az északkeleti részen, a Szent György-kápolnától keletre-északkeletre figyelhető meg feltűnően vastag őskori leleteket tartalmazó földréteg a dolomitszika felett.¹⁹

A várban eddig zajlott ásatások során összesen 14 telken kerültek elő várfalmaradványok, amelyeket a következőkben fogunk ismertetni, ahol lehet, megfigyelve ezt a fent említett hadmérnöki ábrázolásokkal. (Lásd a 2. ábrát!) Habár a jelen tanulmánynak nem célja a korábbi kutatások teljes ismertetése, ám az adott területeknél mindenképp említésre kerülnek a korábbi ásatók munkái is. Mindez alapján három főbb kronológiai egység határozható meg: középkor, 16. század és 17. század. A téma felfeztetése kapcsán szükség volt a veszprémi vár kiépülésének főbb eseményei kapcsán kiemelni bizonyos középkori történeti adatokat, azonban a védművek történeti kontextusba helyezését a tanulmány második felében tárgyaljuk. Előljáróban szeretnénk hangsúlyozni, hogy a 2021-ben megkezdett feltárások még most is folyamatban vannak, így jelen munkában egy előzetes, gondolatébresztő áttekintést szeretnénk adni a középkori és kora újkori várfalokról, erődítésekről, amelyet tovább pontosítanak majd a későbbi leletanyag-feldolgozások, valamint a jövőbeni feltárások eredményei.

gyűjteményi Központ munkatársaiként folytattuk tovább.

¹⁷ Köszönettel tartozunk Fülöp Andrásnak, aki konzulensként végig kíséri veszprémi munkánkat, és értékes gondolataival, tanácsaival folyamatosan segíti azt.

¹⁸ ÉRI-PALÁGYI 1973. 115.

¹⁹ TÓTH 2024. 75.

A régészeti kutatások során azonosított várfal- és erődítésrészletek

1. Vár utca 10–12. – Egykori piarista gimnázium, rendház és templom területe
A piarista gimnázium, rendház és templom közötti terület a Várhegy azon kevés pontja közé tartozik, ahol középkori rétegsort lehetett a várfalhoz kapcsolni, ráadásul nemcsak a fal nyomvonalát, hanem annak külső és belső oldalát is sikerült vizsgálni.

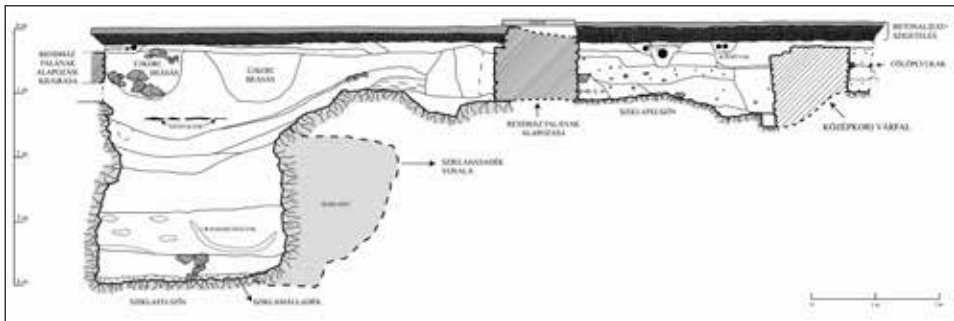
A gimnázium Vár utca felé eső udvarán korábban már Balassa László azonosította a középkori várfalat, amelyet 2019-ben, 2022-ben és 2023-ban több ponton is sikerült hitelesítenünk. 2019-ben három szelvényben vágtuk át a várfalat, amelyek fontos adalékul szolgáltak az elmúlt évek vizsgálataihoz.²⁰ A várfal a gimnázium udvari szárnya alatt, valamint az udvar délnyugati sarkában is előkerült. Összességében elmondható, hogy a gimnázium az egyike azon kevés ásatási területnek, ahol a védművet teljes vastagságában sikerült dokumentálnunk. Szerkezete törtkőből épült, sárgás színű kötőanyagú habarccsal, vastagsága eléri a 2,5 métert, és részben közvetlenül a szikla felszínére, részben a szikla felett húzódó tömör, őskori rétegre építették.

A 2019-ben dokumentált stratigráfia és a belső oldalán hozzá csatlakozó Anjou-kori járósíntek alapján a falnak már a 14. században állnia kellett. Külső oldalának rétegeit nem ismerjük, mivel a gimnázium alatt a szikla leszakad, és eltűnik a barokk támfalak alatt. Ezek alapján a falszakaszt közvetlenül a szikla peremére építhették, amit Turco felmérése is sejtetett. A feltárt falszakaszok és a hadmérnöki felmérések segítségével a nyomvonal rekonstruálható. A fal ezen a szakaszon tompaszögben megtörik, ezzel keretezve a Várhegy legkeskenyebb pontját.

A szomszédos piarista rendházban előkerült falszakasz bemutatása előtt fontos kiemelni, hogy a két szomszédos épület (Püspöki alkalmazottak háza és az előbb bemutatott piarista gimnázium) esetében egyaránt 2,5 méter vastag várfalat találtunk – itt azonban ettől eltérő struktúra bontakozik ki. A rendház déli szárnyában a padló alatt egy 120 cm vastag falazat került elő. Érdekes, hogy a déli szárnyban feltárt nagyobb szakaszán van egy falazott oldalú nyílás, amelynek funkciója egyelőre ismeretlen. Ez a fal a rendház keleti szárnyának nyugati falában is folytatódik, bár itt csupán a visszabontott falsík mögötti mag részlete volt megfigyelhető.

A külső síkjától 5 méterre egy 2,5 méter széles és 4 méter mély sziklaárok került napvilágra. Bár az árok teljes kiterjedése nem ismert – mivel mindössze

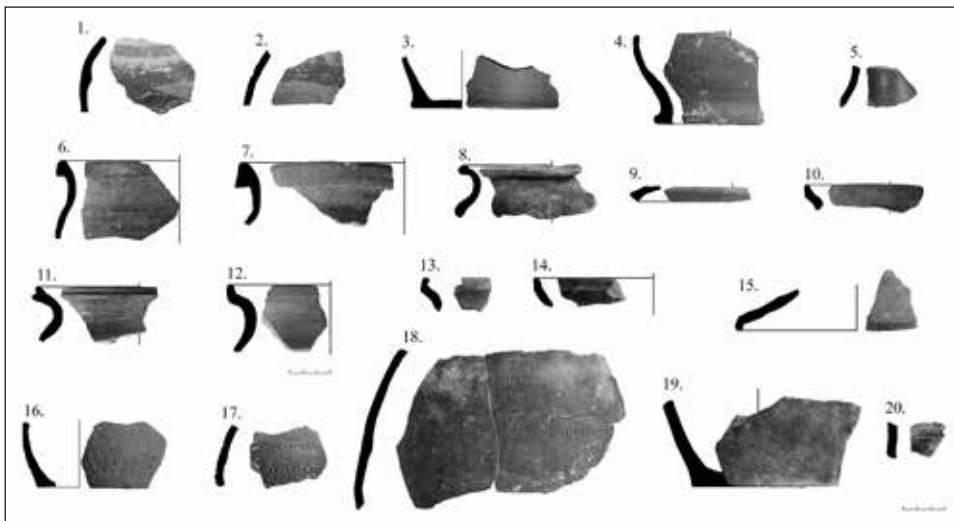
²⁰ HEGYI-KRISTÓF 2019.

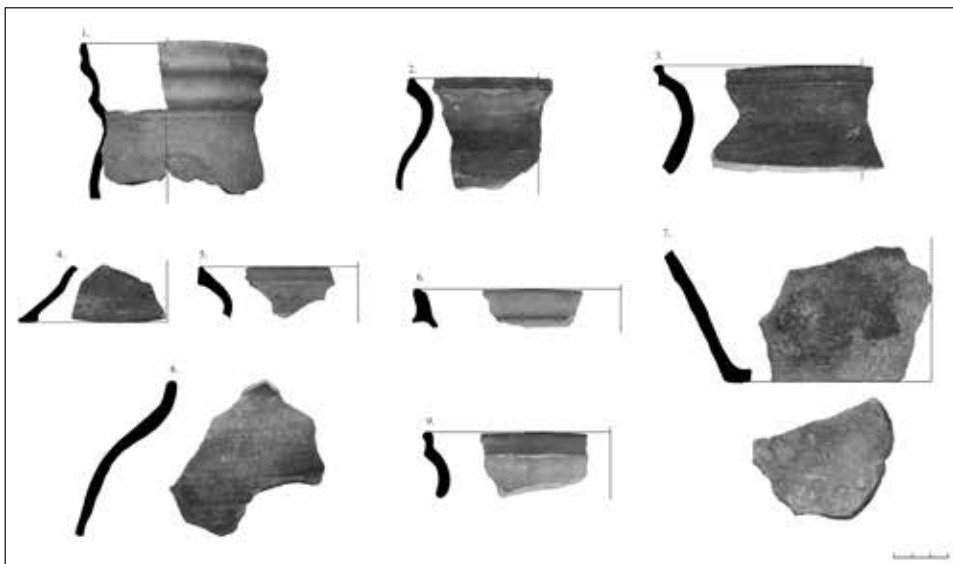
3.) *A piarista rendházban feltárt középkori és kora újkori erődítés kelet-nyugati irányú metszetrajza (Készítette: Hegyi Dóra – Kristóf Virág – Szoboszlai Gergely)*

egy 1,5 méter széles szelvénnel tudtuk átvágni –, így is megfigyelhetők voltak bizonyos jellegzetességei.

Az árok alján, a sziklafelszínen lekoptatott járószintet találtunk, ami arra utal, hogy az észak–déli irányú árkot közlekedésre is használták. Ez valószínűleg egy természetes üreg lehetett, amelynek belső oldalát és alját tovább faragták. Bár a pontos geológiai viszonyokat nem ismerjük, a gimnázium magas támfala alapján feltételezhető, hogy a keleti sziklaárok csupán a Várhegy letörése előtti sziklakiugrásban lehetett.

4.) *Piarista rendház: Válogatás a sziklaárok betöltésének középső- és felső részéről származó kerámialeletekből (14. század/14–15. század)*

5.) Piarista rendház: Válogatás a sziklaárok betöltésének alsó részéről származó kerámialeletekből (13–14. század/14. század)

Az árok középső, valamint felső részéhez tartozó betöltés középkori leletanyagát összevetve az ország más részeiről ismert és ezen a helyszínen is megjelenő kerámiatípusokkal (festett folyadéktárolók, polírozott felületű edények), az árok betöltését a 14. századra, esetleg a 14–15. század fordulójának évtizedeire, tehát a Zsigmond-korra helyezhetjük. Ugyanakkor az alsóbb rétegekben található, szerényebb mennyiségű és fehér, illetve polírozott árut nem tartalmazó leleteinek készítési idejét figyelembe véve az árok használatakor is számolhatunk minimális feltöltéssel.²¹

²¹ Az árok betöltési rétegeiből származó leletanyag döntő része kerámia, a fémleletek szerényebb mennyiséget képviselnek. Utóbbiak közül egy töredékes állapotban megmaradt, trónon ülő Szűz Mária alakját ábrázoló zarándokjelvény érdemel külön említést. A különböző rétegek leletanyagában gyakoriak a lassúkorongon, homokos anyagból készült, általában barnára, barnászvörösre, néha szürkésre égett, többnyire fogaskerek mintával díszített edények (4. ábra/16–18.) töredékei. Faluk olykor igen jól elsimított, az agyaghurkák szinte láthatatlanok. Két esetben fordul elő fenékbélyeg (5. ábra/7.), az edények alja arról tanúskodik, hogy azokat minden esetben leemelték a korongról. Gyakori az edények réteges törésfelülete. Peremeik gyakran kettősen tagoltak (5. ábra/3.), függőlegesen állók, máskor kevésbé tagoltak (5. ábra/2.), kissé kihajlók. Néhány darabnál feltételezhető, hogy folyadéktároló asztali edény pereme lehetett, azonban az anyag nagyobb része a főzéshez használt fazekakhoz sorolható.

Elkülönül a barnászvörös fazekaktól egy általában érdes felületű, kavicsos anyagú, egyenletesebb falú, szürkére égetett anyagcsoport. Az ide tartozó fazekak pereme álta-

A feltárt kőfal az árok belső peremétől mintegy 5 méterrel nyugatabbra húzódott. Annak oka, hogy vastagsága eltér a szomszédos telkeken beazonosított falszakaszokétól, lehet éppen a sziklaárok. Azzal együtt elegendő védelmet biztosíthatott egy vékonyabb falszerkezet is.

A piarista rendház keleti szárnyában előkerült sziklaárok ugyan a kora újkorra teljesen feltöltődött, de a feltárt vékonyabb falszerkezet előterében és belső síkja mentén is sűrű cölöpsorok rajzolódtak ki, amelyek 16. századi kerámiatöredékeket tartalmazó, tömör agyagos feltöltési rétegekbe mélyedtek. Ez alapján a kora újkorban erre a területre egy fa-föld szerkezetű palánkerődtést készítettek, amelynek merevítésére szolgálhatott a megtalált kőfal. Ennek egy helyen sikerült megfigyelni az alapozási árkát, amiből 16. századra keltezhető kerámiatöredékek kerültek elő, azonban a sziklafelszín felett húzódó, 12–13. századi darabokat tartalmazó tömör földrétegbe ásták bele alapárkát. Kérdés, hogy a falban talált nyílást egykor átboltozták, és felette tömör fal húzódott, vagy esetleg csak pillérszerű falazatokkal erősíthették a földfeltöltést.

A piarista templom szentélye mellett szintén sikerült megfogni egy rövid szakaszon a középkori várfal visszabontott koronáját, amelyre a későbbi szentélyt ráépítették.

lában megvastagodó, kihajló (4. ábra/6–7.), néha kissé gallérszerű. Aljtöredékek alapján szintén korongról leemeltek, de valamivel vékonyabb falúak, mint az előző társaság. Egy kisebb töredék egykor egy tál alakú mécses szélének kanóc kilógatásához kialakított részéhez tartozott.

Az árok középső és felső részén elhelyezkedő késő középkori rétegekben néhány töredék formájában megjelennek a vörös festéssel díszített fehér folyadéktárolók (4. ábra/1–2.). Ezek között az úgynevezett fogazott díszítésű asztali kerámia párhuzamai jól ismertek az ország középső részének ásatásaiból, de megjelenése bizonyított a cseszneki várban is. (Pl.: Buda: HOLL 1966. 20., 33. Abb. 35/3–5; Vác: MÉSZÁROS 2016. 111., 287. katalógus: 75.; Csesznek: RÁCZ 2014. 399., 428. 36. ábra/13.) Több kisebb szürke, gyorskorongolt töredék felülete fényesre polírozott (4. ábra/5.). Ilyen 14. századra keltezett folyadéktároló edények Budán és Zalavár–Récskúton is napvilágot láttak. (HOLL 1966. 24. Abb. 26., 25., MORDOVIN 2007. 68. 2. kép/e, 69.)

A veszprémi középkori kerámia keltezésében kevesebb analógiára hagyatkozhatunk, ami a régióból származó publikált kerámiatorozatok kisebb mennyiségéből is fakad. Az árok leletanyagának zömét adó, barna-barnászvörös, kettősen tagolt peremmel rendelkező, leggyakrabban fogaskerékmintás díszítésű fazekak legközelebbi párhuzamait a cseszneki felsővár (RÁCZ 2014. 398., 426. 34. ábra/3., 5.) és a középkori Fajsz falu (RITÓK 2007. 226–227., 239. 3. ábra, 240. 4. ábra) 13–14. századra keltezett leletanyagaiban ismertük fel, ugyanakkor az archaikus megjelenésű, díszítésű konyhai kerámia Zsigmond-korban is továbbélő gyakorlatára a régióban a bándi Essegvár ásatásai szintén jó példákkal szolgálnak. (Nagy Szabolcs Balázsnak a bándi leletanyagáról és annak keltezéséről folytatott beszélgetések során szerzett információkat ezúton is köszönjük.)

2. Vár utca 14–16–29. – Püspöki alkalmazottak háza²², Érseki palota és Dubniczay-ház közti terület: a belső és külső vár közti osztófal és erősítései

A két részre osztott vár egyik legösszetettebb védműrészlete a belső és külső várat elválasztó falazat és a hozzá kapcsolódó erősítések. A hadmérnöki felméréseken itt egy kelet–nyugati irányú kettős falszoros, annak középtengelyében pedig egy barbakán nyaktaggal és kaputoronnyal jelenik meg. A fal keleti oldalán a püspöki palota épületegyüttese, nyugaton egy nagy méretű rondella helyezkedett el. Bár a védműrendszert több alkalommal is vizsgálták, a jelenleg is zajló kutatások tükrében számos új adattal lett kiegészíthető, amelyek finomítják a kronológiát és a felméréseket is.

A vár nyugati oldalát bemutató ábrázolásokon a legmeghatározóbb védmű két nagy méretű rondella.²³ Ezek közül a délről semmiféle adattal nem rendelkezünk, talán teljesen elpusztulhatott, míg az északit Kralovánszky Alán a Dubniczay-ház udvarán 1980-ban több szelvényben feltárta.²⁴ Jelen szövegnek nem célja az ásatások részletes ismertetése – ezt Balassa László 2000-es tanulmánya megteszi²⁵ –, itt csupán egy rövid áttekintést adunk a szerkezetekről az általunk feltárt falak tükrében.

A rondella tömegét a várfal síkjából nyugati irányba kiugró, D alakú védmű képezi, amelyhez déli oldalról három 17. századi raktár csatlakozott. A védmű belső oldalán átbontották a korábbi, feltételezhetően középkori, 2-3 méter vastag várfalat. Maga az ágyúvédmű a belső oldali feltöltések és a falkutatások alapján a 15. század végén épülhetett, bár stíluskritikai alapon inkább a 16. századra tehető. Az viszont bizonyos, hogy a kora újkor során tovább erősítették: délről utólagosan hozzákapcsoltak egy későbbi falszakaszt, amely részben rá is fed a rondellától induló kelet–nyugati irányú, kettős osztófalra.

Kralovánszky elképzelése szerint az osztófalak kettévágták a Várhegy platóját, ezáltal különválasztva a külső és a belső várat. Elmélete szerint a belső fal 13. századi, míg a külső 14-15. századi építkezés eredménye lehetett.²⁶ A falszorost már a külső fal építésekor is feltölthették, ezzel egy korai ágyúk ellen is védelmet nyújtó sáncfalat hozva létre – erre azonban nincsen közvetlen bizonyíték, ahogyan más, hasonló, ágyúk elleni pajzsfalként kialakított 15.

²² A vár jelenleg zajló helyreállítását követően a Vár utca 14. szám alatt található Püspöki alkalmazottak háza új nevet kap: Szent József ház. Mivel a régészeti dokumentációkban a korábbi nevet használtuk a háznak, így jelen tanulmányban is így nevezzük az épületet.

²³ A hadmérnöki felmérések mellett mind a két védmű látható a veszprémi várat nyugatról ábrázoló 1667-es karlsruhei túsrajzon.

²⁴ KRALOVÁNSZKY 1980.

²⁵ BALASSA 2000.

²⁶ BALASSA 2000. 69.

századi falszorosok sem ismertek. A két fal között mindössze őskori leleteket tartalmazó, fekete színű humuszréteg került elő; ugyanakkor a falak szerkezete, vastagsága és törtkő anyaga megegyezik egymással, ami inkább egyetlen periódushoz tartozó építkezést sejtet.

2022–2023-ban régészeti megfigyelés során a Püspöki alkalmazottak házának udvarán közműfektetés során került elő egy kelet–nyugati irányú falazat több szakasza, amely Turco felmérése alapján talán ugyanehhez a védműrendszerhez kapcsolódott. A hadmérnöki felmérés szerint ugyanis az osztófal a Várhegy középtengelyében megtörik, és egy kaputoronyból dél felé kiugró barbakán északi végébe fut be. A fal a kaputorony keleti oldalán is folytatódik a metszet alapján, itt azonban egy udvar helyezkedik el, amelyet a barbakán nyaktagjának végződésénél egy kelet–nyugati irányú fal zár le. Az előkerült törtkő falmaradványok helyileg megfeleltethetők ennek az udvart délről rekesztő falszakasznak a középső szakaszával.

Datálható réteg a modern bolygatások miatt nem került elő, azonban a faltól nyugatra, arra merőlegesen egy hasonló anyagú, dél felé futó egyenes, valamint egy íves falazat is napvilágra került. Az íves falazat Turco alapján ki-szerkeszthető a barbakán falazatának ívével, míg az egyenes fal a nyaktaggal azonosítható. A maradványokat nem csupán Turco alapján lehet értelmezni: Dax Margit 1987-ben feltárt egy két periódusban épült falazatot, amelynek szögéhez illeszkedik az általunk megfigyelt íves fal, így bezárva a barbakán ívét. Dax a falazatot a barbakán kaputornyaként értelmezte. Bár az első periódus pontos helyzete nem ismert, a második periódus falmagja kirajzolja a barbakán kaputornyának tömbjét, amely megfeleltethető a Turco-féle felmérésen is látható formának.²⁷

A Várhegyet ketté osztó védműveket feltételelesen két sziklaárokka-lal is ki lehet egészíteni, ugyanakkor ezek pontos nyomvonalának kirajzolásához további kutatások szükségesek. Az egyik jobban körülhatárolható: egy kelet–nyugati irányú árok részlete az Érseki palota délnyugati szárnya alatt bontakozott ki. Ez a Kralovánszky-féle kettős fal keleti folytatásának nyomvonalával esik egybe, attól kissé délebbre. Ez alapján feltételezhető, hogy az osztófal védművei árokkal is meg voltak erősítve a külső vár felől, amely feltöltése az előkerült leletanyag alapján a 15. században történhetett meg. A visszatöltött árok legfelső részéből vörös és sárgás árnyalatú, mázatlan, gyorskorongolt, több esetben pecsétthengerrel díszített vállú fazekak, valamint egy fehér anyagú fazék szögfejperemének töredéke, illetve egy szürke, redukált égetésű kancsó füle került elő. A felette húzódó réteg, amelynek a tetején a cö-

²⁷ DAX 1987.

lőphelyek indultak, jóval szerényebb mennyiségű leletanyagot tartalmazott. Ez az anyag a vörös, mázatlan, gyorskorongolt fazekak és egy nagy méretű, köpűs számszerij nyílhegye alapján tágabban a 15–16. századra keltezhető.

Már valószínűleg a 16. században ebbe az árokfeltöltésbe cölöpöket szúrtak le. Ahogy a piarista rendháznál is láthattuk, a már meglévő középkori falakat erősítették tovább. Az Érseki palotában ez a fal nem volt azonosítható, de Turco felmérése és a korábban, nyugatabbra előkerült részletek alapján valószínű, hogy a várat kettészelő védmű keleti, belső osztófalának előterét erősíthették meg a cölöpsorral.

A Püspöki alkalmazottak házának délnyugati sarkában egy közel 3 méter mély rétegsor került elő, amely jelentősen eltér a szomszédos helyiségekben 1,2–1,5 méter mélyen megfigyelt sziklaplató szintjétől. Ebben a szondában 1,5 méter mélységtől olyan feltöltési rétegek voltak, amelyekből kizárólag 14. századi kerámiatöredékek kerültek elő, majd 2,4 méter mélyen kemény, 5–6 cm vastag, 13–14. századi kerámiatöredékekkel teli habarcsos felszín következett az őskori leleteket tartalmazó humuszréteg és a sziklafelszín felett. Bár nem igazolható teljes bizonyossággal, hogy itt is árok húzódott, a stratigráfia és a sziklaplató szintjének különbségei alapján elképzelhető, hogy a belsőtől délbre is húzódhatott egy másik árok, amivel a barbakánt megerősítették.

A Turco-féle felmérések alapján a Püspöki alkalmazottak háza a belső és külső várat elválasztó, udvarrá szélesedő falszoros keleti oldalát zárja le, a Vár utca és a Várhegy sziklafala között. Az itt feltárt várfalszakasz ennek az udvarnak a keleti végét határolta, a hegy sziklafalának kontúrját követve. Az észak–déli irányú falból csupán egy rövid szakasz vált azonosíthatóvá, amelyet később – az újkorban – a Püspöki alkalmazottak házának délkeleti sarkához tartozó alapozásként hasznosítottak újra. A visszabontott falkorona a jelenlegi felszín alatt 30 cm-rel bukkant elő. A falat nem közvetlenül a sziklafelszínre, hanem a vastag, neolitik és bronzkori leleteket tartalmazó humuszrétegre alapozták. Az összes eddig vizsgált várfalszakasz közül itt bontható ki a legnagyobb falvastagság: a fal szélessége 2,9–3 méter, jelentősen meghaladva a 2,5 méter körüli átlagos értéket. Bár a fal belső síkja mellett kizárólag kevert újkori és kora újkori leletekben gazdag rétegek figyelhetők meg, szerkezetileg, valamint a habarcs anyagát tekintve ez a szakasz is meg egyezik a többi, középkorra datálható várfallal. A várfalat legkésőbb a ház építésekor elbontották, az épület keleti falának alapozásában látható a várfal visszabontott csonkja.

3. Vár utca 18–20. – Nagyréposti ház, Szent Mihály-székesegyház és a Nagyszeminárium

Továbbhaladva a Várhegy keleti oldalán észak felé, a székesegyház szentélye mellett és a Nagyréposti ház alatt szintén középkori várfalmaradványokkal számolhatunk. Itt a történeti forrásokban és metszeteken több alkalommal is megjelenik egy északkeleti kapu, valamint a hozzá vezető út, amelyet a Várhegy sziklájába vájtak. A terület több ábrázoláson is feltűnik, így Wilhelm PETER Zimmermann 1598-as ostromot ábrázoló metszetén, Johannes Siebmacher 1603. évi látképén²⁸ vagy Sigmund von Birken 1683-as *Der Donau-Strand* című művének²⁹ illusztrációján. Ugyanakkor a kapuról semelyik sem szolgáltat részletesebb adatokat. Mindezek mellett talán ez lehet az a kapu, amely Gatalóczi Mátyás 1443-es oklevelében is szerepel.³⁰ Ez a kapu látható Turco ábrázolásán is: egy belső falszorossal kiegészített, ötszögletű bástya északi oldalában, gyalogkapuként jelenik meg. A rendelkezésre álló ábrázolások alapján a védmű a székesegyház szentélyétől kissé keletebbre helyezkedhetett el. Bár a felső térszint pontos kialakítása nem ismert, a falak részlegesen így is kirajzolódnak – azonban ezek nem illeszthetők egyértelműen a Turco-féle rendszerbe.

A székesegyház szentélye mellett, a Nagyszeminárium hátsó udvarán egyedül a várfal kiszélesedése figyelhető meg azon a ponton, ahol Turco rajzán a kapuhoz tartozó falszoros indulása lenne feltételezhető. Talán ide köthető a Kralovánszky Alán által azonosított várfal is, amely a Nagyréposti ház keleti homlokzata alatt található. Ezzel összefüggésben 2022 nyarán feltártunk egy feltételezhetően várfalhoz tartozó szakaszt a székesegyház poligonális szentélyének déli támpillérei között. A két falszakasz közötti kapcsolat nem ismert: meghosszabbított vonaluk nem találkozik, inkább egy falszoros megletétét sejtetik, de a pontos alaprajz jelenleg nem rekonstruálható.

A korábbi ásatások során több épület maradványát tárták fel a székesegyház déli oldala és az Érseki palota közti területen. Az itt kibontakozó alaprajz alapján egy kisebb méretű kapu és egy keskeny síkator feltételezhető, de a Kralovánszky-féle, illetve a székesegyházhoz kapcsolódó várfal pontos viszonya ezekkel a szerkezetekkel szintén nem tisztázott.³¹

A Nagyszeminárium épületének keleti, hátsó udvara alatt egy íves, külső oldalán támpillérekkel megtámasztott, vastag falazat került elő, amely a

²⁸ PÁLFFY 1998. 93., 174.

²⁹ BIRKEN, Sigmund von: *Der Donau Strand*. Nürnberg, 1683. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11095320?page=119> (A letöltés ideje 2025. november 9.)

³⁰ TELEKI: Hunyadiak X.129.

³¹ RAINER 1990.

székesegyház északi sekrestyéjének északkeleti sarka alá fut be. Ezt már H. Gyürky Katalin³² is érintette a Szent György-kápolna feltárása során, valamint Tóth Sándor³³ is vizsgálta a várfalat az udvar délkeleti részén a székesegyház szentélye és sekrestyéje mellett. A fal belső oldalán fekete színű, humuszos, őskori leleteket tartalmazó, dombként halmozódó feltöltés figyelhető meg, amelyre utaltunk már korábban. Az egykori várfal a külső oldalról ennek a feltöltésnek épült neki támfalszerűen, amelyet kívülről széles támpillérekkel erősítettek meg. A dombszerű őskori feltöltésen vékony, 13-14. századi kerámiatöredékeket tartalmazó réteg húzódott. A székesegyház és a Szent György-kápolna körül működő középkori temető határa északkeleten erre a területre is kiterjedt, és az itt feltárt legsósó sírokat, amelyeket az említett, középkorra keltezhető rétegen feküdtek, az íves várfal építéskor megbolygattak. Viszont a magasabban fekvő temetkezések már igazodtak a várfal vonalához. A várfal ezen szakasza rétegtani alapon nem datálható, mindössze annyi bizonyos, hogy a 14. századot követően készült el, de az itt álló szakrális épületek körül már ezt megelőzően is temetkeztek.

4. Vár utca 17. – Tűztorony udvara³⁴

Napjainkban a vár képét meghatározó, középkori eredetű erődítés a délnyugati részen található Tűztorony. A középkori alapokon nyugvó Hősök kapuja előtt, a plató síkjából kiemelkedő, hengeres testű torony a korábbi déli kapuhoz kapcsolódott. A tornyot Schönerne Pusztai Ilona vizsgálta 1985-ben. Meghatározása szerint a torony 13. századi szerkezetű. Kutatásai során több lőrés is előkerült a torony palástján, azonban szisztematikus falkutatás ez idáig nem történt. A torony palástjához keletről és nyugatról két, szárny formájú falazat csatlakozott, amelyek az építménnyel kötésben épültek. Ezeket azonban a 17. századi védművek építése során elbontották. E falakhoz csatlakozva Schönerne egy sáncfeltöltést is dokumentált, amely hipotézise szerint már a középkorban is állhatott, alapját a tatárjárás előtti vár védműve képezhette.³⁵

Bizonyosan e sáncot sikerült azonosítanunk a 2021–2022-es ásatások során, azonban az előkerült leletanyag alapján inkább a 16. századra datálható, noha teljes mélységében nem állt módunkban átvágni. A Turco által készített és

³² H. GYÜRKY 1957. 2–3.

³³ TÓTH 2024. 73–74.

³⁴ A Vár utca 17. számú telken zajlott régészeti kutatásról részletesen lásd HEGYI et al. 2022. A kora újkori történeti források és hadmérnöki felmérések részletes ismertetése e tanulmányban is olvasható, de jelen írás témáját tekintve fontosnak tartottuk ezt újra megtenni.

³⁵ SCHÖNERNE 1985.

6.) A vár délnyugati sarkában feltárt sánc részlete észak felől fotózva
(Fotó: Kristóf Virág)

más hadmérnöki felmérések egyik állandó eleme a Tűztorony keleti oldalán nyíló kapu, valamint az ide vezető, a Vár utca nyomvonalával megegyező középkori út falszorosa. A sáncerődítés, amely Turco felmérésén is jól követhető, a középkori Tűztorony és a vár délnyugati falszakaszának sarkát erősítette tovább. Pontos funkciója nem ismert, de felmerül, hogy ez a vastag, több cölöpsorral megtámasztott sánc talán a később ide épült 17. századi bástyát megelőző, az Óváros tér platóját felügyelendő ágyúterasz szerepét tölthette be. A védmű két periódusban alakult ki. Magját egy belső és egy azzal párhuzamosan futó külső cölöpsor képezte, amely lekövette a középkori várfal nyomvonalát. A cölöpsorok sárgás-agyagos feltöltésének rétegsora és az ezeket fedő, barna színű réteg 16. század közepi Habsburg-dénárokkal záródik, amely keltezését a kerámiatöredékek vizsgálata is megerősített. A középkori és őskori leletek csupán szórványként jelentek meg. Turco felmérésén is látható, hogy a cölöpsor folytatódik a falon kívül is, megkerülve a vár délnyugati sarkát. Ennek nyomát sikerült azonosítani két párhuzamos cölöpsorral a Vár utca 17-es telek nyugati, alsó teraszán.

E sáncerődítés elplanírozása a 17. században történt meg. A telek alsó teraszán feltárt, fent említett, többretegű cölöpsort észak felé keresztezi a ma is álló várfal nyomvonala. A cölöpnymok megfogytakoznak, majd teljesen eltűnnek a fal alatt, amelynek építési rétegei jelentősen bolygatták a korábbi szerkezetet. A falhoz csatlakozó, barna színű feltöltés a terasz északi részén

teljesen eltünteti a cölöpnymokat. A rétegtani váltással együtt a leletanyag is megváltozik: immár 17. századi leletekkel keltezhető. Ezzel egy időben a délnyugati sarokban a középkori várfal és a 16. századi sáncerődítés külső oldala mentén egy sajátos, sarkain támpillérekkel megerősített bástyát emeltek. Ez az ágyúerődítés déli falába integrálta a Tűztornyot, és elbontotta a korábbi déli kaput, amelynek helyére új bejáratot alakítottak ki – a mai Vár utcát keresztezve. A délnyugati sarokbástya, valamint az innen kiinduló északi és keleti irányú várfalak helyenként eléri a 4,5 méteres vastagságot. A falazat fehér habarcsos kötése élesen elüt a középkori falakra jellemző sárgás habarcsanyagoktól. Ekkor bontották el a külső várban álló, a történeti forrásokból ismert Mindszent-templomot, amelynek köveit felhasználták az építkezés során. A területet az 1937-ben átadott I. világháborús emlékmű építése során jelentősen átalakították, de a kapu nyugati támfalában mind a mai napig több *in situ* falazat és másodlagosan beépített gótikus/reneszánsz faragvány látható.³⁶

5. Vár utca 23–25. – Kanonoki ház és Simon-ház udvara

A Várhegy platójának nyugati felén két további területen is sikerült azonosítani a visszabontott várfalakat: a fent tárgyalt rondellától délre eső Vár utca 23–25. számú telkek hátsó udvarán, amelyeknek szinte teljes hosszában a mai járószint alatt változó mélységben egy egyenes vonalú, 2,5 méter vastag, törtkőből rakott, külső oldalán rézsűs, középkori falazatot tártunk fel.

A középkori várfal ezen szakasza feltételezhetően az 1566-os ostrom során súlyosan megsérülhetett. Erre utal a Várhegy délnyugati oldalán húzódó falak bedőléséről szóló említés, valamint az a védműben jelentkező hiátus, amelyet a Turco- és Angielini-féle felméréseken szakaszosan ábrázolt várfal és a kiegészítő cölöpsorok töltenek ki. Az ostromot követően a rést cölöpsorokkal és feltehetően sánccal erősítették meg. Ennek a megerősítésnek a cölöpsorai kerülhettek elő a középkori külső falsíktól mintegy 10 méterre, párhuzamosan követve a korábbi védmű vonalát.

A 16. századi megerősítések után, feltehetően a Vár utca 17-ben zajló 17. századi építkezésekkel párhuzamosan, az eredeti középkori falat megerősítették, helyenként megköpenyezték, és több ponton kiegészítették. Erre utal a 23. számú teleken található dupla falazat is, amelyet támpillérrel kapcsolnak be a korábbi falba. E fal alját hevederívek tagolják, felső része tömör falazat. Az így közel egyharmadával megvastagított várfal a Vár utca 17. számú telek újkori kőerődítéseinek egyenes folytatása lehetett, amit a falazástechnika és a habarcsanyag egyezése is alátámaszt.

³⁶ PÁTKAI 2022., MEZEY 1978.

7.) A 17. századi várfalmegerősítés hevederívекkel tagolt alapja
a Kanonoki ház (Vár utca 23.) udvarán

6. Vár utca 33–35. – Ferences rendház, Tejfalussy-ház

A fent tárgyalt nyugati rondellától északra, a Ferences rendház pincéjének délnyugati részén, egy rövid szakaszon tártuk fel a visszabontott középkori várfal egy szakaszát, amelynek csak koronáját vizsgálhattuk. A teljes Várhegy területén a szomszédos Tejfalussy-ház pincéjében sikerült azonosítani a legmagasabban álló középkori falazatot, és talán ezen a ponton lehet egyedülként a 14. századnál korábbi várfalat feltételezni. A fal belső oldalához vékony, L alakú falat csatoltak. Pontos funkciója nem ismert, talán egy védőfolyosóra felvezető lépcső alépítményeként képzelhető el.

Az egykori várfal az épület nyugati homlokzatában, mintegy 4,5 méter magasságban fut végig az újkori pince falaként. Vastagsága 2–2,4 méter között változik. Szerkezete – az északi szakaszt leszámítva – hasonló a Várhegy többi részén is megfigyelhető sárga habarcsba rakott törtkő falazathoz. Az északi szakaszon azonban egy törés figyelhető meg, amely után a törtkő falazat átvált nagy méretű kváderkövekből rakott falazattá. Ez utóbbi egy korábbi periódus maradványa lehet, ugyanakkor pontos kormeghatározása a modern bolygatás és a régészeti stratigráfia hiánya miatt jelenleg nem lehetséges.

7. Vár utca 39. – Körmenty-ház

A Körmenty-ház hátsó udvarának középvonalában a habarcsba rakott törtkő fal a Várhegy északnyugati végpontja előtt halad északi irányban. Feltételez-

hető, hogy a védmű ezen a ponton keleti irányba fordult, azonban ezt a kora újkori átépítések miatt már nem sikerült azonosítani. A fal szerkezete meg- egyezik a többi, középkorra datált faléval: törtkő anyagú, körülbelül 2,5 méter vastagságú, sárga habarccsal épített. Pontosabb datálás itt sem volt lehetséges.

Mindezek mellett a Kör- meny-ház területén egy téglából épült szerkezet csat- lakozik a fal belső oldalához. Ennek pontos funkciója és teljes alaprajza nem ismert, és Turco hadmérnöki felmé- résén sem jelenik meg. Any- nyi bizonyos, hogy járószintje jóval mélyebben volt, mint a jelenlegi, és egy része a szom- szédos Dravecz-ház (Vár utca 37.) területére esett, hiszen *in situ* csúcsíves, kőkeretes bejáratát annak északi fala vágta ketté és falazta el. Ta- lán valamiféle védelmi célú építmény lehetett. A körülötte lévő, rendkívül vastag égési rétegek, nyomok, valamint az építményből előkerült kerá- miaanyag alapján feltételez- hető, hogy a szerkezet a 16. század első felében tűzvész- ben pusztulhatott el.

Átellenben a Vár utca 17.

számú telken emelkedő nagy méretű bástyával, minden bizonnyal szintén a 17. században egy másik, bár szerényebb méretű bástya épült. A Körmen- dy-ház pincéjében már Kralovánszky Alán 1979-es vizsgálatai során előkerül- tek egy sarokbástyához tartozó falazat maradványai. A 2021–2022-es ásatások során az építmény belső sarkait sikerült feltárni, és ezek alapján – Kralovánsz- ky dokumentációjával kiegészítve – rekonstruálhatóvá vált a bástya eredeti, ötszög alaprajzú formája. A bástya oldalfalai egységesen 5–5 méter hosszúak, csúcsa a falsíkból kiugorva hegyesszögben végződik. A sarkaihoz illeszkedve előkerült a kora újkori északi és nyugati várfal is, amely 2,5 méteres vastagsá-

8.) A visszabontott kora újkori téglalapú épület és kőkeretes kapukeretének részlete
(Fotó: Hegyi Dóra)

gával külső oldalról épült hozzá a középkori várfalhoz, megköpenyezve azt.³⁷

A védmű környezetében kizárólag a fekete színű, őskori leleteket tartalmazó humusréteget lehetett megfigyelni, amelybe a szerkezet alapozása történt – ez megnehezíti pontos korhatározását. Szerkezeti jellemzői azonban megegyeznek a többi, 17. századra keltezett falazattal.

2022 őszén a Vár utca északi végében, Szent István és Gizella szobra mellett, a burkolat alatt rövid szakaszon tudtuk dokumentálni a középkori várfal külső síkját, amely elé, már a Várhegy lejtőjére épült meg a későbbi támfal.

Összegzés

Bár az erődrendszer fejlődése a régészeti leletek tükrében pontosan datálva a 16. századtól követhető nyomon, és a történeti adatok is a kora újkortól szaporodnak meg, mégis kijelenthető, hogy Veszprém végvári periódusának alapjai középkori bázison nyugszanak. (Vö. 2. ábra!)

Középkori építkezések

Az általunk vizsgált területek alapján több ponton is megkérdőjeleződik a veszprémi vár védműveiről kialakult régészeti toposz. A vár sziklaplatójának szélén Árpád-kori, fa-föld szerkezetű erődítmény nyomát eddig sehol sem találta az eddigi kutatás.

A kőből épült körítőfal kapcsán nem bizonyítható, hogy ez a falszerkezet közvetlenül a tatárjárás után épült volna ki. A legkorábbi falakhoz kapcsolódó rétegek egyértelműen a 14. századra keltezhetők. Az erre datálható falazatoktól egyetlen helyen sikerült korábbi és attól eltérő falazati struktúrát megfigyelni: a Tejfalussy-ház nyugati falában azonosított kváderfalat, de ennek kora sem határozható meg pontosabban. A 14. században kiépülő, változó vastagságú, törtkőből, sárga színű habarcsba rakott falszerkezet jelentős része fennmaradt a kora újkorra, és nyomon követhető Turco és Angielini hadmérnöki felmérésein is. A fal szinte végig igazodik a Várhegy sziklaplatójának pereméhez, természetes töréseihez. Feltételezhető, hogy a terepviszonyoktól függően hol közvetlenül a sziklára, hol a vastag, őskori humusrétegre alapozták azt. (Lásd 10. ábrát!)

A körítőfalakon kívül mindössze néhány további szerkezeti elem kapcsolható egyértelműen a vár kora újkort megelőző időszakához. Ezek közé tartoznak a déli és északkeleti kapuk, amelyek kizárólag a hadmérnöki alap-

³⁷ KRALOVÁNSZKY 1979.

rajzokból ismertek, valamint a két várrész közti barbakán és annak osztófalai, amelyek az 1970-es és 1980-as évek ásatásai,³⁸ illetve a legutóbbi régészeti kutatások alapján részben rekonstruálhatók. E védművek feltételezhetően árkokkal is kiegészültek. Az osztófal belső falszerkezete – a betöltések rétegtana alapján – már a 15. században is állt, ugyanakkor a hozzá kapcsolódó püspöki épületek, illetve a barbakán pontos kormeghatározása jelenleg nem lehetséges. Felvethető, hogy a Dax által dokumentált korábbi fal talán épp egy korábbi kapuvédmű maradványa lehet – ez azonban egyelőre nem tisztázott.³⁹

16. századi építkezések

A 16. századra datálható építkezések a már meglévő középkori szerkezetre épültek. A vár fő formáját nem módosították alapvetően, csupán helyi jelleggel egészítették ki azt, jellemzően szükségmegoldásokkal. Nem meglepő tehát, hogy ezek az átalakítások sokkal inkább a 16. század derekának ostromaihoz köthetők, semmint átfogó, előre megtervezett modernizációs törekvésekhez. E korszak legfontosabb forrásai Nicolo Angielini és Giulio Turco hadmérnökök felmérései (lásd az 1. ábrát!), valamint az 1566-os ostrom, amelyet követően a rajzok is elkészültek. A két várat ábrázoló térképek datálása és kontextusba helyezése ezért elengedhetetlen a régészeti leletek értelmezéséhez.

Veszprém vára a mohácsi csatát és a tizenöt éves háborút követő időszakban legkevesebb tizenkét alkalommal cserélt gazdát vagy szenvedett el ostromot.⁴⁰ Bár a püspöki központ csak rövid ideig, 1552–1566 és 1593–1598 között volt török megszállás alatt, és sohasem képezte a hódoltság szerves részét,⁴¹ a középkori erődítmények jelentősen megsemmisítették a háborús időszakot. Ali pasa csapatai 1552-ben keleti irányból tíz napig lőtték a várat, aminek hatásá-

³⁸ BALASSA 2000. 67–99.

³⁹ DAX 1987.

⁴⁰ 1527: a helyőrség átáll Szapolyai János oldalára; 1528: a korábbi kapitány, Choron András visszaveszi a pártütöktől; 1537: Török Bálint beveszi a Szapolyai-párt számára; 1538: a Puchmani Vilmos vezette sereg szétveri Török Bálint csapatait; 1552: Hádím Ali pasa elfoglalja tíznapi ostrom után; 1557: a tihanyi és más Veszprém megyei várakatonaság rajtaütést intéz a vár ellen; 1566: Eck Graf zu Salm győri kapitány visszafoglalja a törököktől; 1567: sikertelen török ostrom; 1593: Szinán pasa többnapos ostrom után beveszi; 1598: a török őrség elmenekül Adolf von Schwarzenberg és Pálffy Miklós csapatainak felvonulását látván; 1605: az őrség átáll Bocskai István oldalára – Kösze Haszán pasa bevonul; 1606: a zsitvatoroki béke keretei között visszakerül a Magyar Királysághoz.. HUNGLER 1986., HEGYI 1998.

⁴¹ HEGYI 1998. 31. Továbbá erről tanúskodik a rövid életű veszprémi szandzsák története is. DÁVID 1998. 17–29.

ra a várfalak több helyen is bedőltek.⁴² Tizennégy évvel később az Eck Graf zu Salm győri kapitány vezette haderők a korábbi török ostromhoz hasonlóan szintén keleten és a vár északi oldalán helyezték el a tüzérségüket. A kialakuló tüzérségi párbaj során a vár meggyengült szerkezete nem bírta el a terhelést, így a védők ágyútüze alatt többek között a vár nyugati falazatának középső szakasza leomlott, ott, ahol a külső és a belső vár találkozik.⁴³ A két ostrom között ugyan már igyekeztek a korábbi károkat kijavítani, de ekkor még csupán kerítésekkel emeltek a veszélyeztetett pontokon.⁴⁴

Jelentősebb építkezésekre csak az 1566. évi visszafoglalás után kerülhetett sor. Ennek koncepcióját jól jelzi a Haditanács 1567-es felvetése a környékbeli erősségek birtokainak – többek között a tihanyi várnak – Veszprém részére történő adományozására. Bár a tervezet végül nem valósult meg, a munkálatok az 1570-es évek elején mégis megindulhattak, még ha csak szűkös anyagi keretek között is. Az anyagi és fizikai korlátokat jól jelzi Bernardo Gallo megállapítása, miszerint kiterjedt erősítéseket a dolomitszikla miatt nem lehet építeni, így az átalakítások során leginkább palánkok emelésére szorítkoztak.⁴⁵

Ebben a közegben születhetett a korábban már sokszor hivatkozott Natale Angielini testvére, Nicolo Angielini⁴⁶ és Giulio Turco 1571–1572-es ábrázolása. Utóbbi különösen fontos forrásunk a vár 16. századi állapotával kapcsolatban. Turco az Udvari Haditanács megbízásából 1569 májusában érkezett a Dunántúlra több hadmérnökkel együtt⁴⁷ várszemlézés céljából. Elsőként Kanizsa várát mérték fel,⁴⁸ majd elkészült az első, Veszprémet ábrázoló alaprajz is Nicolo Angielini munkáját dicsérve. Turco pár évvel később, 1571 utolsó negyede és 1572 januárja között készítette el a maga felmérését.⁴⁹ A

⁴² SZÁNTÓ 1970. 49–54., Tinódi 11–44. verssor, Istvánffy 238.

⁴³ ERDÉLYI 1913. 69–70.

⁴⁴ VIZI 1989. 70.

⁴⁵ ERDÉLYI 1913. 70., VIZI 1989. 70.

⁴⁶ Nicolo Angielini nem azonos a Giulio Turcóval 1569-ben Kanizsára érkező testvérével, Natale Angielinivel. Nicolo és Natale, hasonlóan a Baldigara testvérekhez, egy időben szolgáltak a végvidékeken hadmérnökként. A kérdés feloldásáról és az Angielini térképészcsaládról bővebben: PÁLFFY 2011. 11–13.

⁴⁷ Hozzá társult Natale Angielini, Giovanni Lazarin, Antonio de Angelo és Mano Capello. PÁLFFY 2011. 54.

⁴⁸ PÁLFFY 2011. 54.

⁴⁹ Giulio Turco az Eck Graf zu Salm győri kapitány koordinálása alatt zajló Duna és Dráva közti végek felmérésére érkezett 1571 legvégén, ekkor járták be a győri kapitányság alá tartozó erősségeket, így a győri kapitány révén ellátott Veszprémet is, kiegészülve a magánföldesurak ellenőrzése alatt lévő erősségekkel (Tátika, Csobánc, Rezi, Sümeg). Korábban felmerült 1569-es keltezés is Turco első dunántúli útja kapcsán, mivel a mester

két ábrázolást összehasonlítva jelentős eltérések mutatkoznak annak ellenére, hogy a vár keretét adó főbb kontúrok változatlanok. A legszembetűnőbb különbség a külső vár részén található sáncszerkezet, amely csak a későbbi ábrázoláson látható.

Az Angielini-féle térkép pontos datálása kérdéses, jegyzetén az 1570. május 29-i dátum szerepel, ám ez az Udvari Haditanács elszámolását jelzi. A kartográfusmester 1566-ban járt a Csallóközben, és ekkor készítette el a győri tábornok ábrázoló metszetét is, így valószínűleg ekkor járhatott Veszprémben is.⁵⁰ Összevetve Nicolo Angielini és Giulio Turco munkáit, mind a két képen láthatóak még a korábbi ostromok kárai. Ezek közül a legszembetűnőbbek a nyugati várfalszakaszon tátongó hatalmas rések, amelyeket palánkkal és kerítéssel igyekeztek kitölteni. Feltehetően ezeket a középkori várfalban okozott károkat meg lehet feleltetni az 1566-os ostrom során feljegyzett falomlásokkal. Turco rajzán a nyugati várfal körül szintén kettős palánk vagy paliszád látható.

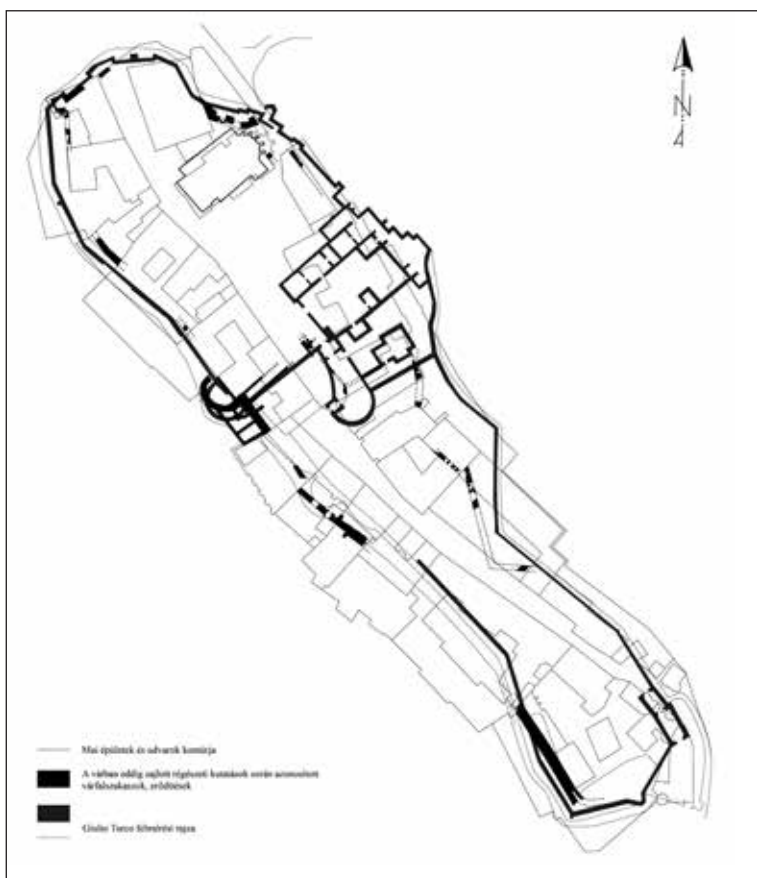
Ezek a változások összhangban állnak az építkezések 1570-es évekbeli menetével is. Ekkor először Giuseppe Civital, majd Fausto Verazzio irányításával palánkkal állították helyre az ominózus nyugati oldalt és a bedőlt „kerek bástyát”. Minden bizonnyal ennek nyomát őrzik a Vár utca 23–25. számú telek hátsó udvarán a várfalon kívül feltárt cölöphelyek és földfeltöltés. Megerősítették kerítésekkel a felvezető utakat, továbbá kibővítették a déli kapu előtt a palánkerődítést a mai Óváros tér irányába, illetve a kapu elé mély árkot is ástak.⁵¹ Ekkor kerülhetett sor a Vár utca 17. számú telken feltárt sáncszerkezet kialakítására is (lásd a 6. ábrát!), ami ezt a hangsúlyos déli sarkot és felvezető utat erősítette tovább, kitöltve a középkori várfal mögötti teret. Továbbá a keleti oldalon a piarista rendház keleti szárnyában feltárt mély sziklaárok mögötti területet (lásd a 3. ábrát!), valamint a két várrészt elválasztó védelmi rendszert erősítették meg ekkor további palánkkal.

A munkálatok befejezésére ugyan nincsen pontos adat, ám az 1570-es évek második felében már előrehaladott stádiumban kellett lennie. Ezt sejteti az 1577-ben készült várleltár, miszerint 10 db falkonett ágyú, 1 db scharfetind ágyú, 1 db tarack, 9 szakállas muskéta, 263 muskéta, 22 mázsa lőszernek való ólom és 2 mázsa bécsi puska por tette ki a vár frissen feltöltött arzenálját.

1572-ben Egerben meghalt. A császári bizottság jelentése szerint, azonban a rajzok 1572 januárjáig már elkészültek, míg Turco feltehetően az év végén hunyhott el. A datálás kérdésköre kapcsán továbbá: PÁLFFY 1999. 202–203., a korábbi datálás: SCHÖNERNÉ 1968. 267., PATAKI 1931. 115.

⁵⁰ PÁLFFY 2011. 54–55.

⁵¹ VIZI 1989. 70., KOROMPAY 1956. 30.

9.) Giulio Turcho felmérési rajzának összevetítése a feltárások során azonosított középkori és kora újkori várfalszakaszokkal és erődítésekkel
(Készítette: Hegyi Dóra – Pokorni László – Szoboszlai Gergely)

További bővítésekre és javításokra 1582-ben az Udvari Kamara 223 forintot és Kádárta falu teljes bevételeit adományozta Ferranto Samaria de Speciacasa várkapitánynak.⁵²

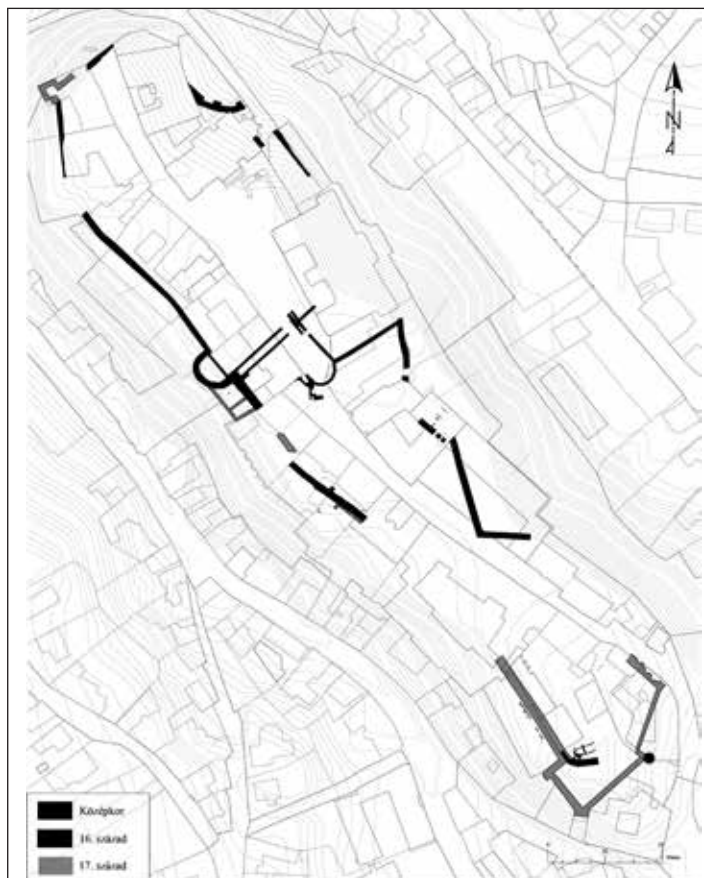
A tanulmányban eddig is hivatkozási alapként kezeltük Giulio Turcho felmérését.⁵³ Ennek alapját az előkerült várfalszakaszok felmérése, valamint

⁵² Hadtörténelmi Okmánytár 709.

⁵³ *Magyar várak a törökkorban. Giulio Turcho és várépítésztsáinak várfelmérései az 1560–1580-as évekből*, Domokos György, Pálffy Géza és Schmidt Anikó szerkesztésében. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Magyar Nemzeti Levéltár és az

a Turco-féle térkép illesztése adja, amely kiemelkedő azonosságot mutat a valós terepadottságokkal. A két térkép összehasonlítása során szerkezeti és topográfiai szempontból is pontos kép rajzolódik ki, még akkor is, ha helyiértékben bizonyos eltérések, pontatlanságok megfigyelhetők.

Erre a legjobb példa, hogy Turco felmérésén a vár nyugati oldala feltűnően pontos, míg a keleti oldalon – különösen a középkori püspöki palota és a barbakán előterében – jelentősebb elcsúszásokkal kell számolnunk a volt piaris-

10.) Az eddigi feltárások során azonosított várfalszakaszok, erődítések periodizációja a régészeti feltárások, az írott és képi források tükrében
(Készítette: Hegyi Dóra – Pokorni László – Szoboszlay Gergely)

ta rendház és gimnázium területén. Ennek oka nem ismert, de hipotézisként felmerül, hogy a felmérést a vár legmagasabb pontjáról, a székesegyház tornyából készíthették. Ebben az esetben a püspöki palota tömege kitakarhatta a tőle délnyugatra eső falszakaszokat, ami torzíthatta a felmérés keleti oldalát.

17. századi építkezések

A Várhegy utolsó jelentős erődítési munkálatai a 17. század első harmadában történhettek meg. A várat a tizenöt éves háború idején, 1593-ban a török had-erő rövid időre elfoglalta. A Szinán pasa vezette ostromról több kortárs kútató is beszámolt, többek között az ütközetet túlélő báró Hofkirche Eytzing zászlós, Kjátib Cselebi, valamint Decsi János, aki információit Miskolczy Pétertől, a vár papjától szerezte.⁵⁴ A leírások szerint az oszmán csapatok négy irányból kezdték el lőni Veszprémet. Kjátib Cselebi szavai szerint: „...Négy badaluska és hét sáhi ágyút a kapunak irányítottak; két ágyút és négy sáhi ágyút a jani-csárok ostromsánczába állítottak, két kolunburna és négy sáhi ágyút pedig az ingovány- és nádasból a nagy toronynak szegeztek.” Az Óváros tér felől összesen 11 ágyú lőtte a vár déli kapuját és a délnyugati sarok 35 méter magas homokfalát.⁵⁵ Az ostromleírások – különösen a „35 méter magas homokfal” említése – jól jelzik azokat a 16. századi fa-föld szerkezetes védműveket, amelyek ekkorra meghatározhatták a vár arculatát.

A török megszállás azonban nem tartott sokáig. 1598-ban az oszmán őrség elmenekült, miután Adolf von Schwarzenberg és Pálffy Miklós csapatainak közeledését észlelték. Bár 1605-ben a várőrség még átállt Bocskai István oldalára, ám 1606-ban a zsitvatoroki békével a vár végleg visszakerült a Magyar Királyság fennhatósága alá. Veszprém és környékének stabilizálódásával 1630-ban a székeskáptalan is megkezdte működését. Az ezzel egy időben meginduló újjáépítések során számos középkori falat megerősítettek, vagy új erődítményekkel váltottak ki. Ezek közé tartozik a Vár utca 17. számú telek délnyugati sarkán emelt bástya és a hozzá tartozó új kapuszerkezet, a Vár utca 23. udvarán feltárt, alapjaiban hevederívekkel tagolt külső falmegerősítés, valamint a Körmeny-ház területén egykor állt ötszög alaprajzú sarokbástya. (Lásd a 10. ábrát!)

⁵⁴ Decsi 101–102., Kjátib Cselebi 97–98., 204–205.

⁵⁵ Kjátib Cselebi 205., VERESS 1998. 45.

A veszprémi vár területén 2021 óta tartó régészeti feltárások új megvilágításba helyezik a korábban inkább csak elméleti úton rekonstruált középkori és kora újkori erődítési rendszert. A kutatás egyik legfontosabb eredménye, hogy az eddig elméleti alapon feltételezett fa-föld szerkezetű, Árpád-kori erődítések meglelte nem igazolható. A Várhegy peremén húzódó, törtkőből épült kőfal azonban már a 14. században állt, és ez képezte a későbbi védelmi struktúrák alapját.

A régészeti eredmények különösen értékessé teszik a 16. században készült hadmérnöki felmérések – elsősorban Giulio Turco és Nicolo Angielini alaprajzainak – vizsgálatát. A feltárt falszakaszok és szerkezeti elemek több ponton megerősítik e térképek topográfiai hitelességét, különösen a Várhegy nyugati és déli oldalán. Noha előfordulnak kisebb eltérések, a felmérések szerkezeti logikája jól igazodik a terepviszonyokhoz és a ma is azonosítható védművekhez.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

MÉM MDK = Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

MNM KK = Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Budapest

BALASSA László (1996): A veszprémi vár építéstörténete a XIII–XVII. században. In: V. dr. FODOR Zsuzsa (szerk.): *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Veszprém. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.) 6–18.

BALASSA László (2000): Kralovánszky Alán 1980. évi ásatása és falkutatása a veszprémi Vár utca 29. – az ún. Dubniczay-ház – telkén. In: REGENYE Judit (szerk.): *Kralovánszky Alán Veszprém megyei kutatásaiból*. Veszprém. 67–99.

BOGYAY Tamás (1994): A Karoling-kori Veszprém problémája. In: V. FODOR Zsuzsa (szerk.): *Veszprém kora középkori emlékei*. 6–15. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 5.)

DÁVID Géza (1998): Török uralom Veszprémben (1552–1566) In: TÓTH G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 17–29.

DAX Margit (1987): *Ásatási dokumentáció (Veszprém, Tolbuhin utca 29.)*. 1987. MNM KK Adattár ltsz. 15132.

Decsi = KULCSÁR Péter (ford. és szerk., 1982): *Baranyai Decsi János magyar históriája*. Budapest. (Bibliotheca historica.)

ERDÉLYI Gyula (1913): *Veszprém városa története a török idők alatt*. Veszprém.

ÉRI István – PALÁGYI Sylvia (1973): Veszprém–Vár. In: SZ. BURGER Alice (szerk.): *Az 1972. év régészeti kutatásai*. Budapest. (Régészeti Füzetek I/26.)

- FÜLÖP András – KOPPÁNY András (2021): *Veszprém, Szent György-kápolna. Építéstörténeti tudományos dokumentáció értékleltárral*. [Kézirat] Budapest. MÉM MDK Kutatási Osztály.
- GUTHEIL Jenő (1979): *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém, 1979. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1.)
- H. GYÜRKY Katalin (1957): *Ásatási dokumentáció*. MNM KK Adattár ltsz. 128.V.II.
- H. GYÜRKY Katalin (1963): Die St. Georg-kapelle in der Burg von Veszprém. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963) 341–408.
- Hadtörténelmi Okmánytár = A tűzérsegi és hadiszer-állomány Magyarországon 1577-ben, *Hadtörténelmi Közlemények* 7 (1894) 699–715.
- HEGYI Dóra – KÉKESI Márk – KRISTÓF Virág – SZOBOSZLAY Gergely (2022): Újabb adatok a veszprémi vár középkori – kora újkori erődítésrendszeréhez. *Veszprémi Szemle* 24 (2022/4) 62–85.
- HEGYI Dóra – KRISTÓF Virág: A középkori várfal újabb kutatása Veszprémben. *Várák, kastélyok, templomok évkönyv*. 2019. 14–17.
- HEGYI Klára (1998): Veszprém török őrsegei. In: TÓTH G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 30–41.
- HOLL, Imre (1966): *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. Budapest. (Studia Archaeologica IV.)
- HUNGLER József (1986): *A török kori Veszprém*. Veszprém. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 4.)
- Istvánffy = SZÉKELY György (vál., bev., jegyz., 1962): *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből*. Budapest. (Monumenta Hungarica)
- KARLINSZKY Balázs (2022): *A veszprémi székeskáptalan archontológiája 1079–1556*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 39.)
- KÁDÁR Tamás (2022): Veszprém német elfoglalása és megszállása 1490-ben. *Veszprémi Szemle* 24 (2022/3) 79–96.
- Kjátib Cselebi = KJÁTIB, Cselebi (1916): Fezlike. In: KARÁCSON Imre (ford. és szerk.), SZEKFŰ Gyula (s.a.r.): *Török történetírók 3. 1566–1659*. Budapest. 195–388.
- KOROMPAY György (1956): *Veszprém*. Budapest.
- KRALOVÁNSZKY Alán (1979): *Veszprém, vár. Körmendy-ház (Tolbuhin utca 39.), feltárási dokumentáció*. 1980. LDM Régészeti Adattára ltsz. 18.280-18.
- KRALOVÁNSZKY Alán (1980): *Veszprém, vár. Dubniczay-ház (Tolbuhin utca 29.), feltárási dokumentáció*. 1980. MÉM MDK Tervtár ltsz. 25930.
- KRALOVÁNSZKY Alán (1984): Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 189–207.
- KRALOVÁNSZKY Alán (1990): *The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the middle ages*. In: GEREVICH László (szerk.): *Towns in Medieval Hungary*. Budapest. 51–95.
- MEZEY Alice (1978): A veszprémi várfal délnyugati szakaszából kibontott faragott kőanyagról. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13. 133–138.

- MÉSZÁROS Orsolya (2016): *Régészeti kutatás a középkori Vác német városrészében. A Piac utcai mélygarázs területének megelőző feltárása*. Budapest.
- MORDOVIN Maxim (2007): Késő középkori udvarház Zalavár–Récskúton. *Castrum* 5. (2007/1) 65–76.
- MRT 2. = ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A veszprémi járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.)
- NÓTÁRI Tamás: (2005): *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged.
- PÁLFFY Géza (1998): A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adataira (16–17. század). In: TÓTH G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 91–185.
- PÁLFFY Géza (1999): *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr.
- PÁLFFY Géza (2011): *A haditérképszet kezdetei a Habsburg Monarchiában*. Budapest.
- PATAKI Vidor (1931): *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. Budapest.
- PÁTKAI Ádám Sándor (2022): Egy elvezett középkori templom Veszprémben. *Veszprémi Szemle* 24 (2022/4) 50–61.
- RAINER Pál (1990): *Kutatási dokumentáció. Veszprém 1990*. MÉM MDK Tervtár Itsz. 127.X.1990.
- RAINER Pál (szerk., 2009): *Veszprém megye egyházi élete a középkorban. Kiállítási katalógus*. Veszprém.
- RÁCZ Miklós (2014): A cseszneki felső vár ásatásának (2003, 2005) és a keleti torony kutatásának (2002–2003) eredményei. *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 28. (2014) 385–447.
- RITOÓK Ágnes (2002): Középkori leletegyüttes a balácai római kori villa III. épületének területén. In: K. PALÁGYI Sylvia (szerk.): *Balácai Közlemények 2002/7*. 223–245.
- SCHÖNERNÉ Pusztai Ilona (1985): *Ásatási dokumentáció 1985*. MÉM MDK Tervtár Itsz. 21197.
- SCHÖNERNÉ Pusztai Ilona (1968): A tatái vár 1569–1572-ből származó alaprajza. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 1. 263–272.
- SRH = SZENTPÉTERY, Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II*. Budapestini, 1937–1938. (Utánnymás és kiegészítés: Az Utószót és Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Budapest, 1999.)
- SZÁNTÓ Imre (1970): Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 9. 49–54.
- TELEKI József (1853): *Hunyadiak kora Magyarországon*. Oklevéltár. X. Pest.
- Tinódi = SZILÁDY Áron (szerk., 1899): *Tinódi Sebestyén: Budai Ali basa históriája*. Budapest.
- TÓTH Sándor (2024): *A veszprémi székesegyház. Vázlatos építéstörténet és tájékoztatás a falkutatósokról, ásatásokról*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 42.)

- VERESS D. Csaba (1998): Veszprém a tizenötéves háborúban (1593–1606). In: TÓTH G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 42–54.
- VIZI László Tamás (1989): A végvári rendszer kiépülése a Győri Főkapitányság területén. In: PRAZNOVSZKY Mihály (főszerk.), VERESS D. Csaba (szerk.): *Veszprémi történelmi tár* 1989. 2. 60–78.

Kulcsszavak: veszprémi vár, várfalak, bástya, védművek, Giulio Turco

* * *

A Veszprémi Szemle megjelenését támogatták:

Debreczeni János György – Veszprém
Kecskés Csabáné – Veszprém
Dr. Kovács Gyula – Székesfehérvár
Pétfürdői Községi Ház és Könyvtár – Pétfürdő
Solymosi Klára – Veszprém
Vörösmarty Mihály Könyvtár – Székesfehérvár

Honoráriumukról lemondtak:

Dr. Földesi Ferenc – Veszprém
Jákói Bernadett – Veszprém
Dr. Palágyi Sylvia – Veszprém
Dr. Ráczy György – Piliscsaba
Dr. Solymosi László – Budapest
Dr. Vizi László Tamás – Székesfehérvár

KÖZLEMÉNYEK

Veszprém megye várainak birtokosai és tisztségviselői a kései középkorban (1458–1526)¹

HORVÁTH RICHÁRD

The owners and officials of the castles of Veszprém County
in the late Middle Ages (1458–1526)

Medieval castles are not the same as the border fortresses rebuilt or quickly erected during the Ottoman era, whose ruins we most often see. These castles were also indicators of medieval domestic politics: changes in their ownership reflected the rise or fall of noble families, as well as changes in royal land policy. Based on this, it is certain, that by expanding our knowledge of the castles of the late medieval Hungarian political elite a better understanding of the political and social history of the period emerge. Hungarian medieval academic research has recognized the importance of this, and as a result, handbooks – source publications, itineraries, archontologies – are already available for several periods of the Hungarian Middle Ages. But the work has not yet been finished, especially concerning the period after 1458. This is why the author decided to begin compiling a database of all the castles of the Hungarian Kingdom in the late Middle Ages. The goal is to create a reliable and expandable basis for studying the social and political history of the period between 1458 and 1526. Now it has been possible to publish the chapter on the castles of Veszprém County. The aim of this is to give future users and interested parties a preview of what is being prepared under the working-title: 'Late Medieval Castle Database'.

Keywords: database, medieval Hungarian castles, medieval Hungarian political history, medieval Kingdom of Hungary, Veszprém County

Amikor a történész várakról ír, félig-meddig biztos lehet a sikerben. Alig akad ugyanis magyar nyelven iskolázott ember, aki ne olvasta volna Gárdonyi Géza

¹ A szerző az ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. – A kutatásokat az NKFIH K 134 690. sz. pályázata is támogatta. A kézirat átnézéséért és kiegészítő adatok önzetlen átadásáért Faragó Dávidnak tartozom köszönettel.

Egri csillagok című remekét, vagy a fiatalabb generációhoz tartozva ne látta volna például a *Trónok harca* című filmsorozatot. Olvasta vagy látta, s ezért tisztában is van a várak feladatával, így mindenki számára kézenfekvő, hogy a vár nem másra való, mint az ország, a közösség megóvására az éppen támadó ellenséggel szemben, azaz feladata mindenekelőtt katonai. Ugyanakkor jelen dolgozat az Olvasó ebbéli előfeltevéseinek bizonyosan nem fog megfelelni. A középkori várak ugyanis sokszor nem azonosak a török kor szükség-szerűségéből átépített vagy hevenyészve emelt és bővített végvéraival, melyek maradványaival legtöbbször szembesülhetünk. A középkor várai még sokkal inkább voltak uradalmi központok, biztos őrzőhelyek a családtagok vagy éppen fontos oklevelek számára, de épp ennyire nem zárhatjuk ki a presztízs-szempon-tokat sem. Legfőbb feladatuk ugyanis nem egyszer uraik hatalmának és társadalmi helyzetének reprezentálása volt. S azt sem feledhetjük, hogy a várakhoz a késő középkorban tartozó birtokok az azokon élő jobbágyok különféle adói, járulékaival, továbbá egyéb bevételi források (pl. vámok, révek) uraik számára jelentős bevételt is jelentettek. A területi befolyásról már nem is beszélve. A földbirtoklás által meghatározott középkor világában ezért sem meglepő, hogy az egyes várak birtoklásáért volt képes sokat megtenni egy-egy nemesi dinasztia, ha lehetősége adódott rá. Ezáltal a várak a középkor belpo-litika „lakmuszpapírjaivá” is váltak: birtokosaik változása megmutatta egy-egy nemesi család felemelkedésének vagy épp bukásának mikéntjét, ahogyan szé-pen tükrözte a mindenkori királyi birtokpolitika változását is.

E megfontolások alapján biztosak lehetünk abban, hogy a középkori ma-gyar politikai elit várairól meglévő tudás gyarapítása révén a korszak politi-ka- és társadalomtörténetének jobb megismeréséhez kerülhetünk közelebb. A magyar középkorkutatás idejekorán felismerte ennek jelentőségét, s ennek kö-szönhetően idevágó kézikönyvek – forráskiadványok, itineráriumok, archon-tológiák – már a középkor több szakaszából is a hivatásos kutatók és a várak kutatása iránt elkötelezett nagyközönség rendelkezésére állnak.² Ugyanakkor a munka még nagyon messze van attól, hogy késznek tekinthessük, különö-sen az 1458 utáni időszak tekintetében. Sok esztendővel ezelőtt a fenti érvek miatt döntött úgy jelen sorok írója, hogy előbb Veszprém megye,³ majd a teljes késő középkori Magyar Királyság várainak adattári feldolgozására adja a fe-jét.⁴ A cél nem volt más, mint hogy megbízható és később bővíthető, javítható

² FÜGEDI 1977. 97–214., ENGEL 1977. 89–193., KÁLNICZKY 1982. 81–162., Arch. 1301–1457. I. 261–468., KOPPÁNY 1999.

³ HORVÁTH 2002.

⁴ HORVÁTH [kézirat].

alapot nyújtson az 1458–1526 közötti időszak társadalom- és politikatörténetének tanulmányozásához. A munka nagysága és az esztendő folyamán sürsödő egyéb feladatok nem tették lehetővé, hogy az országos gyűjtés ez idáig befejeződjön. Ugyanakkor jelen folyóirat megtisztelő felkérésének eleget téve lehetőség adódott, hogy a most legteljesebbnek vélt, Veszprém megye várait tartalmazó fejezet napvilágot láthasson. Ennek az a nem titkolt szándéka, hogy a majdani felhasználók, érdeklődők számára mintegy – a régészetben bevett kifejezéssel élve – előzetes közlemény gyanánt bemutassa, mi is készül valójában a 'Késő középkori vár-adattár' munkacím alatt.

Rövid bevezetés – a munka szerkezete

Az első és legfontosabb kérdés, amit egy efféle bevezetésben tisztázni érdemes: pontosan mire is terjedt ki a gyűjtés? A tisztánlátás miatt rögzíteni kell, hogy a „vár-gyűjtés” alapvetően társadalom- és politikatörténeti jellegű, nem építészeti vagy régészeti indokok miatt jött létre. Készítéskor a legfőbb célkitűzésem az volt, hogy amennyire csak lehetséges, szerves folytatása legyen az Engel Pál által összeállított vár-adattárnak, figyelembe véve természetesen a korszakok közti különbségeket.⁵ Ennek megfelelően az adattárba kerülés legfőbb szempontja az egyes erősségek esetében az volt, hogy azokról 1458–1526 között *maradt-e hiteles írott forrásban legalább egy említés*, függetlenül attól, hogy a kútfő milyen kontextusban ejt róluk szót.⁶ Tehát az alábbiakban az érdeklődő ne számítson régészeti topográfiára⁷ vagy megyei várkataszterre,⁸ s legfőképpen ne várjon információkat olyan objektumokról, amelyek a terepen léteznek, de az írott forrásokban nem szerepelnek még akkor sem, ha ezek száma egyáltalán nem elhanyagolható.⁹ Ugyancsak előre kell bocsátanom, hogy az adattár – lévén a középkori Magyar Királyságot érinti – az előbb

⁵ Arch. 1301–1457. I. 261–468.

⁶ Engel Pál is ezt tekintette fő elemnek: „A teljesség kedvéért minden általam ismert, a korszakban említett erődítményt felvettem, azokat is, ahonnan nem ismerünk várna-gyot.” Uo. 261.

⁷ Szerencsés módon Veszprém megye esetében ez a kutatás rendelkezésére áll: MRT 1., MRT 2., MRT 3., MRT 4.

⁸ Ilyen sorozattal és sorozaton kívüli kötetekkel is rendelkezünk az ország nagy területére. Ezek közül – a teljesség igénye nélkül – a legfontosabbak: NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007., NOVÁKI-BARAZ-DÉNES-FELD-SÁRKÖZY 2009., TEREI-NOVÁKI-MRÁV-FELD-SÁRKÖZY 2011., NOVÁKI-FELD-GUBA-MORDOVIN-SÁRKÖZY 2017., MAGYAR-NOVÁKI 2005., MIKLÓS 2007., KOVÁCS 2022.

⁹ FELD 2018. 140.

idézett régészeti topográfiaikkal és kataszterekkel szemben nem a mai megyehatárokat követi, hanem a középkoriakat. Ebből ered, hogy jelen esetben a felhasználó nem találkozik az alábbiakban például Sümeg nevével, hiszen az a középkorban Zalához tartozott, ezzel szemben a ma Fejér megyében fekvő Enyinggel igen, mert az Mohács előtt Veszprém megye területén állt.

Nem szerepel az egyes váraknál továbbá azok földrajzi lokalizációja sem. Kétségtelen, hogy az 1996-os adattárban Engel Pál ezt minden egyes várnál, alapvetően régészeti irodalomra támaszkodva, megtette, ugyanakkor a tapasztalat azt mutatja, hogy a várható hibaszázalék nagyobb a tűrhetőnél. Ráadásul a fentebb idézett várkataszterek több megye esetében ezt a feladatot nagy pontossággal mára már elvégezték.¹⁰ Végezetül pedig lehetséges bőséggel érveket felsorakoztatni amellett, hogy íróasztalnál dolgozó történész miért ne próbáljon „távlokalizálást” végezni.

Éppen ezért ideje arról szólni, hogy milyen elemekből áll a jelen közlemény a készülő országos gyűjtéshez hasonlóan. Ez nem más, mint három-három és fél „pillér”, mégpedig sorrendben: 1. Az adott vár 1458–1526 közötti birtoklástörténeti összefoglalója, 2. Az adott vár 1458–1526 közötti ismert tisztségviselőinek archontológiai, értelemszerűen elsősorban a várnagyok (őket a latin források zömmel *castellanusként*, míg a későbbi magyar források *porkolábként* hozzák) adatsora. Ha a feltüntetett személy nem várnagy volt (pl. alvárnagy, provizor/udvarbíró stb.) akkor azt minden esetben feltüntettem a személy neve mellett, s a tipográfia is segít e személyek megkülönböztetésében. 3. Az adott várat érintő és korszakunkra nézvést meghatározó szakirodalmak felsorolása. 3+1. Vannak 1458 után már nem létező, de korábban források által említett várak, melyeknek nem kellene itt szerepelniük, ám röviden ezeket is felvettem a jelen közleménybe, hogy az érdeklődő a „teljes” késő középkori megyei várlistát láthassa.

Alább tehát az „engeli” mintát követve egy-egy vár történetének rövid ismertetését olvashatja az érdeklődő, benne a legfontosabb birtokosváltásokkal és az azokat dokumentáló primer forrásokkal. Fontos tisztázni: annak ellenére, hogy igyekeztem a tanulmány témája szempontjából releváns forrásokat a teljesség igényével összegyűjteni, a munka adattári jellegéből fakadóan az olvasók ne várjanak vártörténeti „minimonográfiákat”. Ugyanakkor, ha a birtokosváltások bemutatásához szükséges volt, kevéssel 1526 utáni

¹⁰ Nem is beszélve az évről évre épülő, bővülő internetes vár-lapról: <https://varak.hu/> – Hasonló adatbázis elérhető Szlovákia területére is: <https://hrady.sk/> (A letöltés ideje: 2025. november 3.). – Ahogyan létezik Szlovákia területére a jelen gyűjtéshez hasonló szerkezetű, habár a várak számát illetően nem teljességre törekvő történeti adattár is: DVOŘÁKOVÁ 2017.

források is helyet kaptak. Alkalmasint ezek jelenthetik az esetleges későbbi folytató(k) számára a kapcsolódási lehetőséget, ahonnan felvehetik az itt „elejtett fonalat”, ám látni kell, kiterjedt forrásgyűjtés csak 1526-ig volt cél. Minden 1526 utáni új információ csupán „hab a tortán”.¹¹ Ugyanez igaz a várnagyi, kapitányi, provizori adatsorokra is, ahol lehetett, a levéltári források kaptak helyet, s itt minden ismert előfordulást egyesével feltüntettem, azaz nem az adatok archontológia-szerű, től-ig közlésével találkozhat az olvasó. Természetesen nem mellőztem a levéltári források nyomtatott kiadásait, ahol ezek megbízhatóak, szerepelnek is, ám nem tekintettem a munkát oklevélkataszternek. Tehát ha láttam az eredeti forrást, s „nem jött szembe” mérvadó kiadása, akkor maradt a forráshivatkozás, mert régi salabakterek és kiadások utáni nyomozást nem folytattam, lévén az egyes információk megbízhatósága volt az elsődleges szempont.¹²

A terjedelem észszerű határokon belül tartása érdekében az egyes várakhoz tartozó jegyzetekbe csak a legfontosabb szakirodalmi tételeket vettem fel. Mint fentebb volt róla szó, az 1996 előtti várakat érintő irodalmak esetében megelégedtem az Engel Pálra való visszautalással, mert művében a fontos előzményeket, összefoglalókat (pl. Csánki Dezső vagy Fügedi Erik munkáit) megtalálhatja az érdeklődő. Ezzel szemben az olyan egyedi vártörténeti munkák, valamint olyan régészeti feldolgozások esetében, ahol azok eredményei korszakunkra nézvést történeti relevanciával bírnak, ragaszkodtam a hivatkozáshoz, különösen ha a korábbi irodalmakat is áttekintő publikációról van szó.

Ennél azonban sokkalta fontosabb annak bemutatása, hogy a gyűjtésbe került várak kiválasztásánál és besorolásánál milyen szempontok voltak meghatározók. A legfőbb – fentebb idézett – irányelv az volt, hogy minden, a korszakból ismert írott forrásban előforduló erősség kerüljön a majdani kötet lapjaira. Természetesen a kérdés, hogy mit tekintünk korszakunkba eső (értsd: 1458–1526 közötti) erősítésnek, némi magyarázatra szorul. Akad például olyan objektumunk is, amelyet csak 1526 után említ írott forrás, de annál korábbi fennállásához (pl. régészeti kutatás alapján) kétség sem férhet, ugyanakkor részletesebb módszertani kitérőt tenni egy országos gyűjtést illetően alighanem nem a jelen, kizárólag a késő középkori Veszprém megyére

¹¹ A kutatásban nagy segítséget jelentett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának „Reformáció” adatbázisa: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570> (A letöltés ideje: 2025. november 3.)

¹² Természetesen akad egészen új forráskiadás is, bár korszakunkat még nem érinti: SÜTTŐ 2024.

szorítókozó írás feladata.¹³ Tudni érdemes még, hogy a munka korábbi fázisa során elvégeztem Kálniczky László Hunyadi kori, Koppány Tibor kastélyokat tárgyaló és Kubinyi Andrásnak a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött cédulagyűjtésének áttekintését, valamint ellenőrzését, s az így nyert adatokat bedolgoztam az adattárba.¹⁴ Végezetül – a félreértéseket elkerülendő – az olvasó, ha az alábbiakban a 'korszakunk idején' kifejezéssel találkozik, tudhatja, hogy az 1458–1526 közötti időszakot értem alatta.

Ma már közhelyszámba megy, hogy 1526, de különösen 1541 után gyökeresen új korszak kezdődött a Veszprém megyei – ám voltaképpen minden magyarországi – vár életében. A 16. század második harmadától ugyanis a szakadatlan török elleni védekezés korszaka érkezett el, amire eleinte az ország belső területein álló középkori várak s várak urai persze korántsem voltak felkészülve.¹⁵ Ezért is lehet fontos, hogy a korábbi középkori adattáraktól, melyek évköre Mátyás trónra léptével zárul, elvigyük most Veszprém megye, majd később az ország más megyéi várainak történetét 1526-ig, ezzel pedig használható alapot biztosítsunk az újabb korokkal és a magyarországi várak új korszakával foglalkozó régész és történész kollégák jövőbeli kutatásaihoz. A jelen közlemény végén néhány, a tárgyalt várakkal kapcsolatosan fontos vagy érdekes dokumentum teljes szövegű kiadása kapott helyet azzal a céllal, hogy elősegítse Veszprém és a megye késő középkori történetének jobb megismerését. Természetesen a majdani országos váradattárnak nem lesz okleveles függeléke, efféle források *in extenso* közlése nem is lehet a feladata.

¹³ Különösen, hogy erre már korábban sor került: HORVÁTH 2018. – Pusztán a nagyságrendek érzékeltetése miatt érdemes ideiktatni, hogy Engel Pál váradattárában 703 erősség szerepelt, jelen sorok írójának várgyűjtése 2025 elején 1030 tételt számlált, míg a mostani dolgozatban tizenkilenc „vár-szócikk” kapott helyet.

¹⁴ KUBINYI András: Várak témában anyaggyűjtés megyénként [Kézirat]. Budapesti Történeti Múzeum. Adattár, H. 5800-2021. A gyűjtés korábban elérhető és letölthető volt a BTM honlapján PDF-formátumban az alábbi címmel: „Kubinyi Andrásnak a középkori magyarországi várakra vonatkozó jegyzetanyaga 14–16. század.” Jelen sorok írója ez utóbbit használta.

¹⁵ A témáról újabban: BUZÁS 2019. 248–251.

ADATTÁR

Bátorkő¹⁶

Castrum. 1287 óta ismert a forrásokban, először a Csák nemzetségé, majd I. Károly királyé, ezután pedig Nagy Lajos adományából 1350-től a Raholcai Kont, azaz az Újlaki család tulajdona. Utolsó írott említései az 1440-es évekből ismertek (DL 102491-492.), ám ezután eltűnik a forrásokból. Alighanem az épp ekkor jelentősen kiépülő új Újlaki-mellékrezidencia, Palota veszi át szerepét. Korszakunkban már nem említik, csak később, de akkor már romként („*castris desertis Paczman, Eskew et Baathorkew nominatis*”, 1537: Podmaniczky II. 620.)

Csesznek¹⁷

Castrum. Az írott forrásokban 1281-től szereplő várat a Bana nembeli Cseszniekiektől szerezte meg Csák nembeli István. Tőle 1326-ban I. Károlyé lett, ekkortól a bakonyi ispánsághoz tartozott. Zsigmond 1392-ben a Garaiaknak adományozta, övük volt kihalásukig, 1481-ig (1478/79: DL 18145.). Az utolsó Garai, Jób utódok nélküli halálával egy, a Garaiak és a Szapolyaiak között kötött örökösödési szerződés alapján („*ut si aliquam earundem partium prius ab hac luce sine heredibus masculis decedere contingeret, ex tunc omnia castra, loca, bona, iura et res alie ad illam spectantes ad partem superviventem et eius heredes devolvi et pertinere deberet*” Theiner II. 444-446.) utóbbiak kapták meg, s birtokolták korszakunk végéig (1483-ból ismert Szapolyai várnagy: DL 18759., 1526k.: ELTE EKK LEO 244., 1527: MNL OL A 57. I. 73.). 1527-ben I. Ferdinánd, mint a hűtlen Szapolyai János birtokát, Tóti Lengyel Jánosnak adományozta, míg Szapolyai János Török Bálintnak szánta. Ezzel szemben az 1530-as években az uradalom tartozékait Bakics Pál tartotta kezében a dikajegyzékek alapján (MNL OL E 158. 50. kötet passim). – Uradalmi tartozéklista: 1462: DF 272956., 1478: DL 18145., 1483: DL 18759.

Ebesi Zalai Miklós és Berekszői László 1464. II. 24. (DL 15916.)

Kemendi László és Szereti János korábbi várnagyok 1468. VI. 12. („*alias castellanos*” MEV 1465-1479. 133.)

Jakab és Lázár alvárnagyok 1471. V. 11. (PRT VIII. 530-531.)

Kemendi János és Szentmihályi Tamás 1471. V. 18. (PRT VIII. 532.)

Osztopáni Zöld István 1478. XI. 24. (DL 18145.)

Vati Dezső 1483. I. 21. (DL 18759.), 1486. IV. 3. (DL 46038.)

várnagy /név nélkül/ 1507. V. 24. (Szapolyai oklt. 290.), 1510. VIII. 26. (Szapolyai oklt. 315.)

¹⁶ Arch. 1301-1457. I. 274., BÉKEFI 1907. 256.

¹⁷ Arch. 1301-1457. I. 294., HORVÁTH 2010. 354-355., RÁCZ 2017., Bakics Pál dunántúli tevékenységére legújabbban: VARGA 2024. 216-219

Marcaltói Miklós 1510. V. 28. (DL 90417.), 1510. VI. 10. (Pannonhalmi konv. IV. 71.), 1510. VII. 7. (Pannonhalmi konv. IV. 332.), 1510. VII. 27. (Pannonhalmi konv. IV. 73.)

Ládonyi Imre 1518.00.00. (DL 68503.), 1518. VIII. 29. (DL 62044.), 1519. VI. 26. (Pannonhalmi konv. IV. 203.), 1520. IV. 1. (DL 68516.), 1520. X. 27. (DL 47381.)

Magasi Osvát alvárnagy 1513. XII. 12. (DF 260876.), 1517.00.00. (DL 68502.), 1518. V. 5. (DL 68504.), 1519. III. 23. (DL 47287.), 1519. VI. 26. (Pannonhalmi konv. IV. 203.), 1520. IV. 1. (DL 68516.), 1520. X. 12. (Banai Porkoláb Osvát névvel, DF 273944.), 1520. X. 27. (DL 47381.)

Magasi Osvát 1523. XII. 12. (Győri Szk. XXIX/171. sz.), 1524. IV. 8. (Győri Szk. XXIX/277. sz.)

Csékút¹⁸

Castellum. 1470-től igazolhatóan az essegvári uradalom része, így az Essegvári család birtoka volt (DL 102578.). A családnak volt a településen udvarháza, sőt, azt rendszeresen használták is az 1490-es évektől, hisz Essegvári György – Kinizsi Pál országbíró ítélőmestere –, majd Essegvári Ferenc többször keltezett innen vagy tartózkodott itt (1494: DF 282231., DL 93641., DL 68455., VO 298., 1522: Politikatörténeti források 119., 1523: Győri Szk. XXIX/109. sz.). Arról is tudunk, hogy 1491-ben itt őrizték az Essegváriak okleveleit, ami erősen rezidenciajellegre utal (DF 273898.). Amiatt is teheték ezt, mert Essegvár Újlaki Miklóssal közös birtoklás miatt nem volt tartósan használható a család számára ezekben az esztendőekben. Az épületről a Jagelló-korból nincs adatunk, habár jelentősebb, castellummá történt kiépítésére a korszak végétől kerülhetett sor, írott forrásban az erősséget először 1548-ban említik (Essegvári Ferenc 1531-ben ugyan innen keltez, de nem említ erődítést: MNL OL E 148. Fasc. 27. Nr. 73.). 1556-ban még álló erősség, de 1586-ban romosként említik (ÖStA AV-FHKA, HU Rote Nr. 49. Konvolutum 1586. márc. fol. 112–113.).

Devecser¹⁹

Castellum. Korszakunkból erődítésként írott forrásból nem ismert, csupán a Devecseri Csoronok itteni udvarházáról tudunk (1461: „*domum seu curiam patris ipsorum in eadem possessione Dewecher*”, DL 72275.), ám a korábbi kutatás feltételezi, hogy épp 1526 táján épült ki az itteni udvarház körül – Csoron András katonai-társadalmi felemelkedése nyomán, aki 1517-ben a megye országgyűlési követe, 1521-től pedig alispánja volt – a részben ma is látható erősség. Az építés idejének datálásában perdöntő lehet, hogy az épület 1974–1980 között folyt kutatása során előkerült egy festett évszámmal (1526) ellátott reneszánsz ajtó-szemöldökkő. További idevágó írásos emlékek hiányában és a régészeti-építészeti kutatás eredményeképpen kimondható, hogy az épület korszakunk folyamán-végén még nem rendelkezett különösebb erődítésekkel, át- és

¹⁸ KOPPÁNY 2014. 148. – Az 1556. évi említés: PÁLFFY 2011. 191.

¹⁹ KOPPÁNY 1999. 135., Arch. 1458–1526. II. 346., 517., VARGA 2001a. 259–310., VARGA 2001b. 17–31., KOPPÁNY 2014. 153–155., KOPPÁNY 1983., KOPPÁNY 2009. 96–107

kiépítése éppen ekkor vehette kezdetét. 1537-ben az épületről azt írta Kecseti Márton veszprémi püspök, hogy a korábban ott álló „kis viskót” Csoron András királyi épületté alakította át („*Dewecher antea tuguriolum erat ... extruit regia plane aedificia et haec omnia ex sanguine miserorum, quos debredatus est ex arce Sümeg*” TAKÁTS 1900. 260.).

Döbrönte²⁰

Castrum. Nagy Lajos 1367-ben kelt építési engedélye alapján – melyben a király külön kiemeli, hogy hozzájárul ahhoz, hogy a vár neve ‘Szarvaskő’ legyen – emelte 1374 előtt Himfi Benedek bolgár bán (1367: MNL OL P 1313. Miscellanea. Index. /105. cs./ Heimiana nr. 202. = Függelék). Ekkortól fogva a család 1502-ben bekövetkező fiági kihalásáig megszakítás nélkül az innen nevezett Döbrentei Himfi család birtoka (PRT VIII 509–510., 539., DL 45632.). 1480-ból igazolható, hogy a család levéltárát és kincstárát is itt őrizték (DL 102612.: Döbrentei Tamás püspök a maga és testvére nevében panaszt tett, mert Himfi Lőrinc „*litteras et litteralia instrumenta factum iurium possessionariorum eorundem communiter ipsos tangentium, scilicet et litteras procuratorias ac quitantiales super diversis factis emanatas simulcum reliquiis Sanctorum et ligno crucifixi domini nostri Ihesu Christi [...] de castro ipsorum Debrenthe asportassent et, quo sue placuisset voluntati, fecisset ad externa regna deferendo*” – A vár esetében nem ez az első eset, amikor kincsek őrzésére használták. 1440-ben a bakonybéli apátság értékeit is ide menekítették. (PRT VIII. 509–510.). 1497-ből tudomásunk van arról, hogy a várban építkezés folyt (Himfi Imrének szóló levélben esik arról szó, hogy „*de muratione damus scire vestre magnificentia, quod tertia parte prompta est*”, DL 46390.). A Himfiek fiági kihalását követően, 1502-től az Essegváriak kezébe került az erősség (1509: DL 102695., 1512: DL 102698.), s őket is uralta korszakunk végéig, noha az írott adatok és a régészeti kutatás eredményei szerint korántsem biztos, hogy itt volt rezidenciájuk (ez feltehető ugyanis másik birtokukról, Csékútról is). A megye 1536. évi dikajegyzéke alapján még Essegvári-birtok (MNL OL E 158. 50. kötet 61. o.), 1546-ban tizenhat királyi zsoldon tartott katonát rendelték a várba, s 1573-ban is bizonyosan az Essegvári családot uralta. – Uradalmi tartozéklista: 1464: TELEKI: Hunyadiak XI. 96–97., 1467: DL 16549., 1476: DL 68432., 1496: DL 102662., 1499: DL 102681., 1503: DL 66639.

Bakonaki János 1473. X. 14. (DF 207921.)

Uzsali László 1488. IX. 21. (PRT VIII. 539.)

²⁰ Arch. 1301–1457. I. 305., CSÁNKI III. 209., aki egy rövid szövegrészt is idéz a máig lappangó, de általa még látott oklevélből: „*quod nova impositione Zarwaskw appellamus*”, KUPOVICS 2009., PÁLFFY 1999. 50., 145–146. – Az 1488-ban említett Uzsali László várnaggyal kapcsolatban tudni érdemes, hogy 1434-ben a vár egyik várnagya Uzsali György, míg 1444-ben Uzsali János volt, ugyancsak a Himfiek szolgálatában, azaz esetükben többgenerációs familiárisokkal számolhatunk. Arch. 1301–1457. I. 305.

Enying²¹

Castellum. A birtokot 1458/69 között több részletben megszerző, innen nevezett Török család rezidenciája (1458: DL 15268.). A birtokszerző Török Ambrus – aki legkésőbb 1462-től a királyi udvarban szolgált – alighanem még csupán udvarházzal rendelkezett a településen (DL 88382., DL 88385., DL 88473–474.), habár igazolható, hogy építkezett ott („*in facie cuius prefatus Ambrosius Thewrek totam domum et curiam ac ortum frugum et caulas ovium et equorum ac domum allodialem construi fecisset*”, DL 88473.), az erősség építését nem ő kezdte meg. A birtokot az ott álló udvarházzal fia, Török Imre korábbi valkói ispán (1484–1485), majd későbbi nándorfehérvári bán (1507–1520) örökölte, aki 1513-ban elcserélte Hédervári Ferencsel, így ekkortól utóbbiak birtoka lett (DL 49112., „*Item totalem possessionem Ennyng predictam simulcum curia nobilitari eadem habita in Wesprimiensi*”). Hédervári-jószágként érte meg 1521-et, amikor Nándorfehérvár eleste miatt Hédervári javait is elkobozta II. Lajos, s utóbbiak közül Enyinget Battyányi Ferenc pohárnokmesterének adományozta (DL 101551., „*necnon domos et curias nobilitares in possessionibus in Ennyng in Wesprimiensi et Edelyn in Tolnensi...*”). Korszakunk végéig bizonyosan Battyányi-birtok maradt (1524: DL 101833.). Erődítési munkálatai alighanem 1526 után indultak meg, legkorábbi castellum említését jelenleg 1534-ből ismerjük (MNL OL P 1313. Senioratus, Lad. 17. Enying 110.). A két királyi közti beháború során 1538-ból ismert Bakics Péter általi ostroma („*castellum*”, BESENYEI 1994. 156.). 1702 táján az épület még állt, de romos állapotban („*Castellum habet duarum contignationum sed plane desertum*” MNL OL E 156. Fasc. 37. nr. 17., 65. o.).

Essegvár²²

Castrum. A forrásokban 1309-től említett, s az innen nevezett család által a 14. században szakadatlanul birtokolt erősség a 15. század első felében a Rozgonyiak honorbirtoka, aiktól 1457-ben Újlaki Miklós szerezte meg, így korszakunk elején őt uralta, majd 1472-ben a vár felét visszaadta Essegvári Györgynek és Fajsi Ányos Jánosnak (DL 102591.). Így az erősség kettős birtoklásába került. 1477-ből Szent György tiszteletére szentelt várkapolnájáról van hírünk (DL 102600.). A vár Újlaki Miklós bosnyák király halála után (1477) fiára, Lőrinc hercegre szállt tovább felerészben (a másik fél továbbra is Essegvári-birtok, 1494: VO 300.), s úgy tűnik, hogy Habsburg Miksa 1490. évi őszi dunántúli hadjárata során a támadók nem ostromolták meg. Később a „fél birtokos” Essegváriak 1500 után a házasság útján megszerzett Döbröntére költöztek, míg Újlaki Lőrinc a maga részét 1507-ben a veszprémi káptalannak adományozta (DF 201562.), ám az Essegváriak a vár ezen felét nem engedték át a káptalannak, ami miatt utóbbi 1510-ben panaszt tett az uralkodónál (DF 201580.). Ezt követően úgy tűnik, hogy csak az uradalomban létezett a kettős birtoklás (a káptalan csak az uradalomból részesedett: Veszprémi Szk. passim.), a vár maga teljes egészében az Essegváriak ke-

²¹ DEGRÉ 1985., BESENYEI 1994. v–x., KOPPÁNY 1999. 140., TEREI et al. (2011.) 111–112., CSERMELYI József: Török Ambrus. In: Életrajzi Lex.

²² Arch. 1301–1457. I. 309., BÉKEFI 1907. 257–260. – Az Újlaki Lőrinc elleni 1494. évi hadjáratra: FEDELES 2012. passim., RAINER 2008., BÉKEFI 1907. 257–260., NAGY 2023.

zében volt, 1526-ig legalábbis bizonyosan. – Uradalmi tartozéklista: 1457: DL 102536., 1470: DL 102578., 1507: DF 201562.

Precob/Prokopius 1464. V. 20k. (MEV 1465–1479. 23.)

Hollósi Gergely 1465. II. 3k. (MEV 1465–1479. 23.)

Ambrus alvárnagy 1465. II. 3k. (MEV 1465–1479. 23.)

Lőrintei Mihály 1483. IX. 4. (MEV 1480–1503. 103.)

Török Sebestyén 1483. II. 4. (DL 45942.)

Jutasi Nemes Ágoston 1498. VII. 16. (DL 68470.)

Hölgykő²³

Castrum. A Csák nemzetség által 1270 után felépített vár, amely 1310-től bizonyosan királyi kézben volt, a bakonyi erdőispánsághoz tartozott. Nagy Lajos 1364 és 1378 között lerontatta (1378: DF 286323.), s területét, köveit a nem sokkal korábban alapított lövöldi (ma: Városlőd) karthauziaknak adományozta, így az épület korszakunkat nem érte meg.

Öskü²⁴

Castellum. Újlaki Miklós építtette legkésőbb Mátyás korának első évtizedében a palotai uradalmához legkésőbb 1439 óta tartozó (DL 13460.) Ős/Ősi birtoka területén (castrum, 1460/65k.: DL 45140.). A család fiági kihalásáig (1524: Balassa 572. sz.) birtokolta (1478: Újlaki Lőrincet itt idézik, DL 102600.). Alighanem ezt követően új birtokosa – Palota ura, Újlaki özvegyének férje, Csulai Mór László – felhagyta, többé nem használta. Kevéssel később romként említve a Podmanickiak kezébe került („*castris desertis Paczman, Eskew et Baathorkew nominatis*”, 1537: Podmaniczky II. 620.). Mivel a palotai uradalom területén épült fel, önálló uradalommal, tartozékokkal nem rendelkezett.

Kajári Pál („Palko”) provizor 1461. X. 28k. (VO 239., MEV 1465–1479. 22.), 1464. XI. 19k. (VO 240., MEV 1465–1479. 23.), 1468. VIII. 21e. („*alias castellanus*”, MEV 1465–1479. 141., „*provisor*”, Uo. 143.)

István alvárnagy 1464. XI. 19k. (VO 240., MEV 1465–1479. 23.)

Surányi János provizor 1468. VIII. 21. (MEV 1465–1479. 137–138.)

²³ Arch. 1301–1457. I. 328., BÉKEFI 1907. 260–261., NÉMETH 1966., ZSIRAY 1978., NÉMETH (1993–1994), VIDA 2015.

²⁴ KOPPÁNY 1999. 190., NEMES 2016., valamint lásd Fülöp András e lapszámban megjelenő tanulmányát.

Palota²⁵

Castrum. Az 1440-es években építtette Újlaki Miklós, s ettől fogva megszakítás nélkül az Újlaki család birtoka volt 1524-es fiági kihalásukig (1458: Zichy X. 3–4., 1475: DL 39322., 1478: DL 106644., 1510: DF 227579., 1524: DL 62089.). Uradalma területén emeltette Újlaki Miklós az 1460-as évek elején Öskü castellumot. 1491 július–augusztusában a magyar területeket megszálló Habsburg-csapatok elleni támadást vezető és vérhasban megbetegedő II. Ulászló Palotára vonult vissza lábadozni, s körülbelül egy hónapot itt is töltött. Az 1524-ben utód nélkül meghalt Újlaki Lőrinc özvegyének – Bakolcai Magdolna – kezével Csulai Móré László birtoka lett (1529: MNL OL A 57. I. 160–162.), akit Szapolyai János király serege ostromolt ki a várból 1533 májusában (Pray: Epistolae procerum II. 36., Brodericus: Epistulae 361.). 1537-től I. János király adományából a Podmanicki családot uralta (Podmaniczky II. 618–621.). – Uradalmi tartozéklista: 1537: Podmaniczky II. 619–620.

Kömlői Gergely és Dombi Pál 1468 e. (MEV 1465–1479. 141.)

Pácmáni Tamás 1475. X. 18. (DL 39322.)

Sikátori Bakonyi Mihály 1478. V. 24. (DL 45725.)

Ungi Simon 1478. XII. 10. (DL 106644.)

Inotai István deák 1518. V. 9. (DF 262585.)

Pöstyéni Gergely 1522. jan. eleje (Politikatörténeti források 235.)

Pápa²⁶

Castrum. Az 1380-as évek vége óta folyamatosan a Garai család birtokában volt, vélhetőleg ők emelték az erősséget 1400 után, melynek első várnagyi említését 1427-ből ismerjük. Korszakunk elején is Garai-birtok, de jó eséllyel feltételezhetően – egy korábbi Garai–Szapolyai-szerződés értelmében (Theiner II. 444–446.) – 1464-től (mivel az alábbi várnagyi listában szereplő Cseh Jánossal azonos nevű várnagyot ismerünk 1460-ból a Szapolyai-birtok Tokajból, DL 55675.), minden kétséget kizáróan pedig 1469-től (DL 86407.) az uradalom a Szapolyaiak birtoka lett. Ők is voltak megszakítás nélkül birtokosai 1526-ig (ELTE EKK LEO 244.). 1499-ben itt töltötte utolsó hónapjait, és itt végrendelkezett, majd halt meg Szapolyai István nádor (Szapolyai oklt. 255–258.). – Uradalmi tartozéklista: 1508: Szapolyai oklt. 294., 1519: Szapolyai oklt. 431., 1535: SEBESTYÉN 1911. 67–68.

Zalai Miklós és Sári Gerhárd 1460. XI. 8–10. (VO Suppl. 234.)

Cseh János 1464. I. 12. (DL 45075.)

Kapolcsi Benedek 1469. VII. 1. (DL 86407.), 1470. VIII. 24. (DF 272960.), 1475.

²⁵ Arch. 1301–1457. I. 388., KUBINYI 1973., LÁSZLÓ 1992., NAGY 2015., NAGY 2019., BÉKEFI 1907. 261–264., NEUMANN 2010. 345–348.

²⁶ Arch. 1301–1457. I. 389., KUBINYI 1994., SOLYMOSI 1996. 31–53., ENGEL 1996. 21–29., HORVÁTH 2010. 345–367., Memoriae.

IV. 27. (DL 45601.), 1475. V. 5. (DL 45604.), 1477. IX. 19. (DL 61815.), 1477. XI. 13. (DL 61816.), 1477. 00. 00. (SOLYMOSI 1996. 48–51.= DL 61817.), 1479. VIII. 24. (TELEKI: Hunyadiak XII. 138–139.), 1480. I. 14. (Szapolyai oklt. 152.), 1480. X. 11. (DL 273876.), 1482. IV. 29. (DL 61840.), 1484. I. 26. (DL 45981.), 1489. III. 20. (Pannonhalmi konv. III. 282.), 1489. VI. 9. (DL 90411.), 1489. VIII. 20. (Pannonhalmi konv. III. 284.)

Vati Dezső Miklós 1494. XII. 21. (DL 46284.), 1495. II. 23. (Szapolyai oklt. I. 218–219.), 1504–1512.(?) (Formularium 42.)

Kapolcsi Ferenc 1500. III. 4. (DL 93685.), 1500. IV. 21. (Győri szk. V/146. sz.), 1501. II. 16. (DF 263535.)

várnagy /név nélkül/ 1502. VI. 25. (Szapolyai oklt. 262.)

Bohunici Halupa György 1504. II. 19. (SO II. 593.), 1504. V. 31. (DL 21303.), 1505. I. 11. (Győr megye 124–125.), 1505. VI. 6. (Győri Szk. XI/35. sz.), 1507. III. 19. (Pannonhalmi konv. IV. 53.), 1510. VIII. 26. (Szapolyai oklt. 314–315.)

várnagy /név nélkül/ 1507. V. 24. (Szapolyai oklt. 290.)

várnagy /név nélkül/ 1509. V. 12. (Győri Szk. XV/9. sz.)

várnagy /név nélkül/ 1510. VIII. 24. (Szapolyai oklt. 313.)

Sitkei Gothárd 1510. VIII. 26-tól (Szapolyai oklt. 314.), 1514. június–július (egyben somlói várnagy is, Istvánffy 144.), 1514. VI. 10. (DL 102701.), 1516. III. 9. (Győri Szk. XXI/253.), 1516. III. 31. (Győri Szk. XXI/285.), 1518. I. 4. (Pannonhalmi konv. IV. 165.)

Essegvári Ferenc 1519. I. 13. (Szapolyai oklt. 415.), 1519. X. 8. (Szapolyai oklt. 430.), 1519. X. 30. (Szapolyai oklt. 433.), 1519. XI. 30. (Szapolyai oklt. 434.), 1520. I. 7. (ÁDÁM 1879. 385.), 1520. II. 1. (Szapolyai oklt. 434–435.), 1520. VI. 3. (Győri Szk. XXVI/28. sz.), 1520. VII. 9. (Szapolyai oklt. 440.), 1520. VII. 19. (Szapolyai oklt. 441.), 1520. IX. 11. (Szapolyai oklt. 441–442.), 1521. II. 28. (DF 262455.), 1521. III. 4. (Szapolyai oklt. 447.), 1521. VII. 2. (Szapolyai oklt. 454–455.), 1521. VIII. 1. (Szapolyai oklt. 459.), 1523. II. 11. (Győri Szk. XXVIII/278. sz.), 1523. VIII. 28. (Pannonhalmi konv. IV. 298.), 1523. IX. 14. (Szapolyai oklt. 487.), 1523. X. 13. (Szapolyai oklt. 487.), 1524. XII. 28. (ÁDÁM 1879. 385.), 1524. XII. 29. (Szapolyai oklt. 494.), 1525. III. 22. (Szapolyai oklt. 499.), 1525. IV. 30. (DL 47609.), 1526. IV. 29. (Szapolyai oklt. 522.), 1526. VIII. 5. (Szapolyai oklt. 530.), 1527. XII. 15. (MNL OL P 431. Évrendezett iratok 1527.)

Teveli Bálint alvárnagy 1520. X. 27. (DL 47381.)

Porkoláb Orbán, Porkoláb János és Teveli Bálint alvárnagyok 1523. VIII. 28. (Pannonhalmi konv. IV. 298–299.)

Somló²⁷

Castrum. 1389 óta megszakítás nélkül a Garai család birtoka, ekként érte meg Mátyás király trónra léptét is. A Garai László nádor 1459 eleji halálával időlegesen politikai szempontból háttérbe szoruló család utolsó sarja, Jób ekkor lett az uradalom birtokosa. Jób 1461-ben a Somogy megyei birtokos és botrányairól, rablásairól elhíresült Tapsonyi Antimus Jánossal cserélte el a várat annak Sziget (ma: Szigetvár) erősségével (DL 17113.). Utóbbi azonban 1464-ben kegyvesztett lett, így Somlót Mátyás Kanizsai László lovászmesternek adományozta („*ex eo, quod iidem Iohannes et Ladislaus de eodem castro Somlyo pridem notabilia spolia, depredationes et incendia in hoc regno nostro commisissent, necnon quendam Petrum Sary de Owad nobilem regni nostri predicti pro causis suis ad octavas festi beati Georgii martiris proxime preteriti venientem sine omni causa detinuissent, actandem oculos eiusdem immiserabiliter eruífecissent*” ÖStA Erdődy lt. D 10122.), aki úgy került Somló közelébe, hogy Antimustól – 1500 aranyért cserében – ekkorra megszerezte a várat. Az adomány ugyanakkor nem valósult meg, mert Antimus Garai Jóbna adta vissza a várat, aki, Kanizsait is kifizetve, 1470-re került újra birtokba (DL 88493., DF 238215.), így Jób maradt a vár és az uradalom ura 1479-ig, amikor eladta azt az uralkodónak (ÖStA Erdődy lt. D 10152.). Mátyás azon nyomban továbbadományozta Kinizsi Pálnak (ÖStA Erdődy lt. D 10151.), aki kevésse később, 1492-ben Léva, Kasza és Lietava várakkal egyetemben elzálogosította Szapolyai Istvánnak (DL 50614.), majd Kinizsi 1494-es halálát követően Szapolyai adományul is megkapta (DL 20315.). Szapolyai az uradalmat 1495-ben eladta Bakóc Tamás egri püspöknek (Szapolyai oklt. 220–221.), s tőle rokonaié, az Erdődieké lett, mely család a 20. századig birtokolta (1544: MNL OL E 148. Fasc. 567. Nr. 9/1.). – Uradalmi tartozéklista: 1464: ÖStA Erdődy lt. D 10122., 1470: DL 88493., 1473: DF 238215., 1478: DL 18145., 1479: ÖStA Erdődy lt. D 10151–152., 1495: Szapolyai oklt. 220–221., 1498: GIAY 1901. 109–111.

Asszonyfalvi Ostfi Ferenc 1461. III. 29.k. (DF 272956.), 1462. III. 12. (DL 49966.)
 Rádi Benedek és Osztopáni Zöld István 1472. XII. 11. (DL 26006., DL 17404.)
 1473. I. 10. („*pridem castellanos*” DL 26006., DL 17404.)

Szegpákai András és Szentléleki Ákos 1474. XI. 17. (DL 45584.)

Bátai István és Apáti Józsa 1479. III. 5. (ÖStA Erdődy lt. D 10148.), 1479. III. 26. (DL 45783.)

Ládonyi Lukács 1480/83 (DL 48172.), 1481. XI. 28. (DF 209399.)

Leányfalvi Ágoston 1483. IV. 16. (HO II. 366.)

Leányfalvi Ágoston, Kinizsi Osvát, Ötvösi Péter 1491. II. 20. (DL 93617.)

Leányfalvi Ágoston 1491. VII. 22k. (ZO II. 632–633.)

Essegvári György 1493. VII. 5. (ÁDÁM 1879. 384–385.), 1493. VII. 5. (Szapolyai oklt. 211.)

Ötvösi Péter 1493. VIII. 13. (DL 101172.)

²⁷ Arch. 1301–1457. I. 414–415., BÉKEFI 1907. 264–267., KOPPÁNY 2007., FÜLÖP–HORVÁTH 2010., NEUMANN 2014., FÜLÖP 2023.

Essegvári György 1494. VII. 17. (DL 46270.), 1494. novembere (DF 274564), 1494. XII. 10. (Szapolyai oklt. 216.), 1495. VI. 30-ig (ÁDÁM 1879. 384–385.)
 Csúti Mihály 1495. VI. 30-tól (ÁDÁM 1879. 384–385.), 1495. VIII. 28. (LUK-CSICS 1923. 92. = DL 20351), 1498. III. 12. (GIAY 1901.107.)
 Dömölki Márton 1498. 00. 00. (GIAY 1901.109.), 1502. XII. 5. (Guary 145.)
 Csöglei Jakab Miklós 1509. XI. 22. (ÖStA Erdődy lt. D 10244.)

Csöglei Bálint alvárnagy 1511. IX. 29. (LUKCSICS 1923. 94. = DL 22192.)
 Sitkei Gothárd 1514 június–júliusa (egyben pápai várnagy is, Istvánffy 144.)
 Csöglei Jakab Miklós és Söptei Miklós 1517. VII. 18. (ÖStA Erdődy lt. D 10271.)
 Csöglei Jakab Miklós és Söjtöri Szél András 1528. VII. 19. (MNL OL E 148. Fasc. 1604. Nr. 29.)

Somlójenő²⁸

Castellum. Koppány Tibor adattárában szerepel Várda név alatt. Első említése 1464-es, amikor várnagyairól tudunk („*castellani castelli Ihenew*”, DL 45076.). Következő írott szereplése 1525-ből ismert, amikor bizonyos Bertalan István birtokaként romként emlegetik („*totalem suam portionem possessionariam in possessione Kysienyew vocata in comitatu Wesprimiensi existenti habitam, ut puta locum unius castelli ac domum lapideam desertam curie nobilitaris*”, PRT XII/A 418., DF 208272., létezik a forrásnak egy 1590. évi átirata is, abban 1424-es dátummal szerepel, de az eredeti ezt cáfolja: DF 292919.). Építésének és pusztulásának körülményei régészeti kutatások hiányában jelenleg ismeretlenek.

Bélai Simon és Buzlai János 1464. I. 20. (LUKCSICS 1923. 89. = DL 45076.)

Szapár²⁹

Vélelmezett castellum. Korszakunkban az innen nevezett család birtoka. 1473-ban az itt részbirtokos, s utódok nélkül meghalt Szapári Péter és Ányos Gál birtokrészét (erősség említése nélkül) adta Mátyás király Pácmáni Tamásnak (DL 39403.). Koppány Tibor középkori kastély-adattárában szerepel a település, ahol létének igazolása Faller Jenőnek 1931-ben megjelent újságcikke, majd 1934-ben ugyanabban az újságban folytatásokban megjelent „Szapár község monográfiája” címet viselő írásai voltak. Ugyanakkor ezen írások szerint is első említése 1543-as, továbbá középkori erősségre való hivatkozás egyik Faller-dolgozatban sem található a castellum létét illetően. Minekutána a fentiek nyomán középkori írott említése jelenleg nem ismert, s legkorábban 1543-ból igazolható – ha igazolható egyáltalán –, mai tudásunk szerint 1526 előtt aligha számolhatunk a birtokon erősséggel.

²⁸ KOPPÁNY 1999. 240–241.

²⁹ FALLER 1931., FALLER 1934., KOPPÁNY 1999. 212.

Ugod³⁰

Castrum. 1384 tájától a Garai családé megszakítás nélkül. 1461 őszén rövid ideig János pécsi prépost tartotta kezében, de rövidesen visszakerült a Garaiak tulajdonába (HORVÁTH 2010. 363–364.). Pápához hasonlóan 1469 körül az uradalom a Szapolyaiak birtokába került (DL 102564.), ez először 1477/78-ból igazolható (DL 18145.). Ekkortól a vár és uradalma korszakunk végéig a Szapolyaiakat uralta (1523: Szapolyai oklt. 487.). Mohács után kevéssel – mint a hűtlenné vált Szapolyai birtokát – I. Ferdinánd Váraljai Horvát Jánosnak adta (1527: MNL OL A 57. I. 72., MNL OL P 1342. Capsa 17. Fasc. 3. fol. 47.), akiktől két részletben Devecseri Csoron András vásárolta meg 1532/35-ben (REIZNER 1893. 613., MNL OL A 57. I. 283–284.). 1526-ban I. Ferdinánddal párhuzamosan I. János az uradalmat Matusnai Jánosnak adta, de ez nem realizálódott (REIZNER 1893. 613.). – Uradalmi tartozéklista: 1526: MNL OL P 108 Rep. 40. Fasc. D. Nr. 72., REIZNER 1893. 613., 1527: MNL OL A 57. I. 72., 1532: REIZNER 1893. 613.

Jári Jolat és Gősi Tamás 1464. I. 13u. (MEV 1437–1464. 265.)

Jári Jolat 1468. VI. 12. („*alias castellanus*”, MEV 1465–1479. 133–134.)

Kelecsényi László 1464. V. 31. (DL 45341.), 1466. X. 16. (DL 70037.), 1469. III. 9. (DL 45341.), 1469. V. 11. (DL 86405.)

Sávolyi László 1469. XII. 9. (DL 102564.), 1469. XII. 26. (DL 102564.), 1470. VI. 28. (DL 45410.), 1470. VII. 12. (DL 45412.), 1470. VII. 15. (DL 102571.)

Váti Dezső és Görzsönyi Sebestyén 1473. XII. 6. (DL 48656.)

Maglódi Péter 1483. VIII. 29. (DL 45963.)

Marcaltói Miklós 1494. VII. 29e. (Pannonhalmi konv. III. 343–344., Szapolyai oklt. 214.)

Poki Antal 1494. IX. 29-től (Pannonhalmi konv. III. 343–344., Szapolyai oklt. 214.), 1497. V. 19. (DF 263546.), 1498. 00.00. (MNL OL P 1313. Miscellanea. Index. /105. cs./ Heimiana nr. 664.)

Halupa György 1502. II. 17. (DF 208007.), 1505. I. 11. (Győr megye 124–125.) várnagy /név nélkül/ 1507. V. 24. (Szapolyai oklt. 290.)

Görzsönyi György 1508. II. 22-től (DL 68486.), 1509. III. 12. (DL 68487.), 1510. I. 1. (DL 102696.), 1510. III. 18. (DF 201579.), 1518. 00. 00. (DL 68503.)

varnagy /név nélkül/ 1510. VIII. 26. (Szapolyai oklt. 315.)

Nádasdi János alvarnagy 1513. XII. 15. (DF 260876.)

³⁰ Arch. 1301–1457. I. 449–450., HORVÁTH 2010. 345–365., VERESS D. 2000. 21–29., VARGA 2001b. 21–22.

Vázsony³¹

Castrum. A 15. század első felében épített udvarházat a Vezsenyi család, a 14. század végén, egy hosszas per után kényszerűen felhagyott, 1384-es uralkodói várépítési engedély alapján emelt Zádorvár pótlására a településen. Ezt bővítették ki a század közepére várrá. Első írott előfordulása 1464 őszeről ismert (DF 263554.), ekkortól 1472. évi kihalásukig a Vezsenyiek vára volt. Az így a koronára háramlott uradalmat 1472 augusztusában Mátyás Kinizsi Pálnak adományozta (Zichy XI. 122–129.), aki ezt követően rezidenciájának építette ki. 1490 novemberében, Habsburg Miksa magyarországi hadjárata idején néhány hónapra osztrák megszállás alá került (Unrest 189–190., Tubero 150.), s Kinizsi királyi hadakkal 1491 júliusának elején foglalta vissza (NEU-MANN–PÁLFFY 2009. 229–230.). 1492-ben Kinizsi idős korára és betegségeire tekintettel az uradalmat feleségének, Magyar Benignának adta át (DL 82047., mindehhez királyi konszenzus: DL 82050.). Kinizsi 1494. őszi halálát követően özvegye Kamicsáci Horvát Márkhoz ment feleségül, aki 1495-ben meg is kapta az uradalmat II. Ulászlótól (DL 82092.), s annak ura maradt 1508-as haláláig. Benigna ezután Kereki Gergelyhez ment feleségül, s így az egykori Kinizsi-vagyonból a Kamicsáci-örökösökkel meg-egyeztve Vázsony a kezükön maradt (DF 244410.). 1519/20 fordulóján azonban Benigna megölette Kereki Gergelyt, így sorsa – elvileg – fej- és jószágvesztés lett, az ítélet meg is született. Benigna segítségére a Kamicsáci rokonság sietett, s 1520 tavaszán II. Ulászló kegyelemben is részesítette az asszonyt (DL 82545.), ám a vár a Kamicsáci-utódok kezébe került (az 1525-ben feltűnő Szlakoveci Mátyás várnagy Kamicsáci/Horvát familiáris volt). A mohácsi csatát követő polgárháborús időben Szapolyai János király, hivatkozva Benigna korábbi gyilkosságára, Györgyi Bodó Ferenc hívének adományozta (MNL OL P 707 Fasc. 61. Nr. 34.), aki 1527-ben rövid időre birtokba is került (MNL OL A 57. I. 212–213.). A Kamicsáci rokonság ugyanakkor visszaszerezte a várat – amire 1528-ban I. Ferdinándtól adományt is kaptak (MNL OL P 707 Fasc. 61. Nr. 35.) –, s ezt követően ők, a Klyzi/Horvát család tagjai voltak birtokosai (1531: MNL OL E 41. 1531-Nr. 90., 1541: MNL OL P 430. 1-1541-1.). – Uradalmi tartozéklista: 1472/73: Zichy XI. 122–129., 1492: DL 82047., 1495: DL 82092., DL 82099., 1499: DF 244395., 1503: DF 244401., 1506: DF 244408.

Udvari Pál 1469. VI. 22. (TELEKI: Hunyadiak XI. 383.)

Fancsikai János 1475. III. 27. (DL 45602.)

Magyar Benedek 1482. VIII. 30. (DL 49972.), 1486. II. 16. (MEV 1480–1503. 87–88.)

Andreas Weispriach 1490 júniusa (Unrest 189–190.)

Leányfalvi Ágoston 1495. IX. 24. (DL 20351.)

Dörögdi Pál 1501. VI. 11. (ÖStA Erdődy lt. D 10196.)

Szekér Kelemen provizor 1502. 00. 00k. (DL 102693.), 1503. III. 12k. (MEV 1480–

³¹ BÉKEFI 1907. 267–270., E. KOVÁCS 1995. 42–43., HORVÁTH–KOPPÁNY 2008. 17–38., BUZÁS 2023a., BUZÁS 2023b., KÁDÁR 2023. 110–125., VÉBER Zoltán: Horvát (Mišljenović) Márk (kamicsáci). In: Életrajzi Lex., SZARKA József: Kereki Gergely. In: Életrajzi Lex.

1503. 274.), 1503. XI. 26. (MEV 1480–1503. 277.), 1504. XI. 24. (DL 66640.), 1508. XI. 19. (DL 102692.)

Tamás deák 1503. III. 12k. („*Thomam litteratum*”, MEV 1480–1503. 274.)

Nagy Gergely 1504. XI. 24. (DL 66640.), 1508. XI. 19. (DL 102692.)

Ajkai Gáspár és Podári Szlakoveci Mátyás 1507. VI. 18. (DL 66384.)

Bodó Albert várnagy, valamint Szakál János és Nagy Máté portarius-ok 1514. II. 1. (DL 47064.)

Podári Szlakoveci Mátyás 1525. VII. 24. (DL 89214.), 1527.00.00. (MNL OL A 57. I. 212–213.)

Veszprém³²

Castrum. Az Árpád-kor óta az itt alapított püspökség székhelye és egyben birtoka. Korszakunk alatt is egyetlen megszakítással ez a helyzet állt fenn. 1490-ben, a Hunyadi Mátyás halálát követő trónharcok idején, Habsburg Miksa magyarországi hadjáratakor az esztendő novemberének elején a Kamarcai Vitéz János püspökkel kötött megállapodás értelmében osztrák seregek elfoglalták (E. KOVÁCS 1995. 42., *Tubero passim.*), s később, az 1491-ben kezdődő királyi ellentámadás idején, hosszú ostromzár után, meglehetősen hamar került vissza a püspökség tulajdonába (NEUMANN 2010. 347–349.). Ezt követően 1526-ig megszakítás nélkül püspöki birtok maradt. – Veszprém megye ispánjai 1392-től kezdve kisebb megszakításokkal a veszprémi püspökök voltak, így több alkalommal a veszprémi várnagyok egyben a megye veszprémi székének alispáni tisztségét is betöltötték (alább feltüntetett alispáni adatok a korszak archontológiájából származnak, külön forrásokat esetükben nem idézek).

Csarnavodai Domokos és Maróti János 1459. II. 25. (HO II. 347–348.)

Pécselyi Bálint, Csatári Balázs, Füredi György 1464. VIII. 24. (MEV 1437–1464. 297.)

Maróti János 1468 előtt (MEV 1465–1479. 139.)

Andreas Weispriach 1491. VI. 5. (DAGS Bistumsurkunden I.-69., Unrest 190.)

Sárvári Nagy János 1495. IX. 24. (DL 20351.)

Dörgicsei Szarka Kelemen^a provizor 1495. 00. 00. (Veszprémi Szk. 5.), 1496. X. 5. (DL 46372.), 1496. X. 19. (DL 102663.), 1497. IV. 12. (DL 104061.), 1497. VI. 21. (DL 46397.), 1498. II. 14. (DL 20651.), 1498. II. 28. (DL 68466.), 1498. III. 28. (DL 207971.), 1498. XII. 12. (DL 102671.), 1499. VII. 31. (DL 102677.), 1499. XII. 18. (DL 46510.)

Eszényi Benedek^b 1500. VI. 10. (DF 207977.), 1500. VIII. 5. (DF 207980.), 1500. VIII. 6. (DF 207981.), 1500. X. 7. (DF 207985.), 1501. IV. 15. (DF 207994.), 1501. IV. 21. (MEV 1480–1503. 226.), 1501. V. 27. (DF 208003.), 1501. VI. 3. (DL 46554.),

³² Arch. 1301–1457. I. 457–458., Arch. 1458–1526. II. 344–346., E. KOVÁCS 1995. 40–46., KÁDÁR 2023. 110–125.

1501. VI. 10. (DF 208004.), 1501. IX. 2. (DL 66362-363.)

Sávolyi János^c és Dörgicsei Szarka Kelemen^d 1502. I. 13. (DL 66366.), 1502. II. 17. (DF 208007.)

Dörgicsei Szarka Kelemen^e 1509. IV. 26. (VO Suppl. 480.), 1510. I. 1. (DL 102696.)

Bögödi Uriel provizor 1510. I. 1. (DL 102696.)

Szentpáli Lőrinc *presbiter* provizor 1515. VII. 15. (DF 274056.), 1515. 00. 00. (Veszprémi Szk. 183.)

Dörgicsei Szarka Kelemen 1518. V. 31. (VO Suppl. 483.)

Hathalmi Lázár és Dörgicsei Szarka Kelemen 1518. X. 30. (DL 47268.), 1520. IX. 20. (DL 93822.), 1520. 00. 00. (Veszprémi Szk. 218–219.)

Ambrus alvárnagy 1520. VII. 30. (DL 93816.)

Ozlai Mihály 1525. 00. 00. (Veszprémi Szk. 268.)

Hetyei János provizor 1524. 00. 00. (ETE III. 134–135.), 1525. 00. 00. (Veszprémi Szk. 269.)

^a 1496. X. 5. – 1499. XII. 18. között alispán. ^b 1500. VI. 10. – 1501. IX. 2. között alispán.

^c 1502. I. 13. – 1502. II. 17. között alispán. ^d 1502. I. 13. – 1502. II. 17. között alispán.

^e 1505. IV. 16. – 1520. VIII. 12. között alispán.

Zádor³³

Castrum. Mária királynő 1384. évi engedélye alapján (vö. Függelék) kezdhették meg építését a Vezsenyiek frissen adományul nyert birtokukon, Barnagon. Azonban a kiválasztott hegy Barnag és a veszprémi káptalan Pécsely nevű birtokának határán állt, így rögvest hosszú birtokvita keletkezett. Ennek hatására az 1390-es évek közepén Vezsenyi László úgy határozott, hogy felhagy az építkezéssel. Az erősség így vagy csak rendkívül rövid ideig működött, vagy építői birtokba sem vették, különleges módon a Magyarországon felépült várak között. Zádor felhagyásával kezdhették meg a Vezsenyiek vázsonyi birtokközpontjuk, udvarházuk építését.

Zsemlér³⁴

A korábbi irodalom egy része által vélelmezett castellum. A feltételezés alapja, hogy Zsigmond király 1430-ban adott engedélyt Pápai Györgynek, hogy a Pápával szomszédos – a vártól és a Fő tértől délre fekvő – Zsemléren erősséget emelhessen („1430. Zsigmond király szabadságot ad Pápa Györgynek, hogy Zemlyéren várat építhessen.” REIZNER 1893. 605. A pápai Eszterházy-levéltár napjainkra megsemmisült). Mai tudásunk szerint ugyanakkor az erősség felépítésére nem került sor, az ekkor már álló pápai vár birtokosa,

³³ HORVÁTH-KOPPÁNY 2008. 17–38.

³⁴ KOPPÁNY 1999. 249., Kubinyi András is – Koppány adattárát évekkal megelőzően – így vélte: „Az mindenesetre biztos, hogy a zsemléri vár nem épült fel” KUBINYI 1994. 86. – ILON 1997. 7.

Garai Miklós nádor képes volt az építkezést akadályozni. 1436-ból ismerjük a Pápai család birtokainak közbecsűjét, ám ebben Zsemlérnél („*Papa aliter Semlyer*”) erősség nem szerepel (KISS 1908. 168.). Pápai György magtalan halálakor – 1488-ban – a birtokok felsorolásakor szintén nem szerepel erődítés, s ilyenre az eddigi régészeti kutatások sem bukkantak (KISS 1909. 169.).

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

DAGS = Diözesanarchiv Graz-Seckau (<https://www.monasterium.net/mom/AT-DAGS/Bistumsurkunden/fond>)³⁵

DF, DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény, Diplomatikai Levéltár

ELTE = Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest

EKK LEO = Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Litterae et epistolae originales

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Budapest

A 57 = Magyar Kancelláriai levéltár, Libri regii

E 41 = Magyar kamarai levéltár, Litterae ad cameram exaratae

E 148 = A Magyar Kamara archívuma, Neo-regestrata Acta

E 156 = A Magyar Kamara archívuma, Urbaria et Conscriptiones

E 158 = A Magyar Kamara archívuma, Conscriptiones portarum

P 108 = Magánlevéltárak, Családi fondok, Eszterházy család hercegi levéltára

P 430 = Magánlevéltárak, Családi fondok, Kisfaludy család levéltára

P 431 = Magánlevéltárak, Családi fondok, Kisfaludy család idősb ágának levéltára

P 707 = Magánlevéltárak, Családi fondok, Zichy család zsélyi levéltára

P 1313 = Magánlevéltárak, Családi fondok, Batthyány család hercegi levéltára

P 1342 = Magánlevéltárak, Családi fondok, Lippai család iratai

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien

AV-FHKA, HU = Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn

Erdődy It. = Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy

ÁDÁM Iván (1879): Öt okmány az Eszterházyakról. *Történelmi Tár* 27 (1879) 383–386.

Arch. 1301–1457. = ENGEL Pál (1996): *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Budapest. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)

Arch. 1458–1526. II. = C. TÓTH Norbert – HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor – PÁ-LOSFALVI Tamás – W. KOVÁCS András (2017): *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)

³⁵ Utolsó letöltés: 2025. február 27.

- Balassa = A Balassa család levéltára 1193–1526. FEKETE NAGY Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette BORSA Iván (1990). Budapest. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 18.)
- BÉKEFI Remig (1907): *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Budapest.
- BESSENYEI József (bev., közléteszi, 1994): *Enyingi Török Bálint*. Budapest.
- Brodericus: Epistulae = Stephanus BRODERICUS: *Epistulae*. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus KASZA (2012). Budapest. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. Tomus XVI.)
- BUZÁS Gergely (2019): A késő középkori európai erődépítészet és Magyarország (1450–1526). In: B. SZABÓ János – FODOR Pál (szerk.): *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet.) 233–253
- BUZÁS Gergely (2023a) *A nagyvázsonyi vár története – Tárlatvezető*. Budapest.
- BUZÁS Gergely (2023b): A nagyvázsonyi vár. *Castrum* 26. (2023/1–2) 85–87.
- CSÁNKI Dezső (1897): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III*. Budapest.
- DEGRÉ Alajos (1985): Enying. In: FARKAS Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 16. Székesfehérvár. 7–65.
- DVOŘÁKOVÁ, Daniela (zostavovateľ, 2017.) *Stredoveké Hradý na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť*. Bratislava.
- Életrajzi Lex. = NKFIH K 134690. számú kutatási program: „A magyar királyi udvar személyi összetétele 1458–1490. Életrajzi Lexikon.” Programvezető: NEUMANN Tibor. Budapest, 2025.
- ENGEL Pál (1977): *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.)
- ENGEL Pál (1996): Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV–XV. században. In: HERMANN István (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből* 2. Pápa. 14–19.
- ETE III. = BUNYITAY Vince – RAPAICS Rajmund – KARÁCSONYI János (1906., szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. (1535–1541)*. Budapest.
- FALLER Jenő (1931): Az elpusztult szapári várkastély. *Zirc és Vidéke* 18 (1931/24) 2–3.
- FALLER Jenő (1934): Szapár község monografiája. 2. *Zirc és Vidéke* 21 (1934/21) 1–2.
- FEDÉLES Tamás (2012): *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.)
- FELD István (2018): Várak a terepen – várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiből. In: KINCSES Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémi László tiszteletére*. Budapest. 133–144.
- Formularium = *Formularium ecclesiae Strigoniensis*. Edendo operi praefuerunt Petrus card. ERDŐ, Cornelius SZOVÁK, Petrus TUSOR coadiuvantibus Gabriele SARBAK, Theresia HORVÁTH, Adamo PORUBSZKY (2018). Budapest. (Collectanea Studiorum et Textuum. Classis I., vol. 4.)
- FÜGEDI Erik (1977): *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.)
- FÜLÖP András (2023): Somló vára. *Castrum* 26. (2023/1–2) 99–104.

- FÜLÖP András – HORVÁTH Richárd (2010): Somló vára. A történeti források és az Alsó várban folytatott régészeti kutatások eredményei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. 43–59.
- GIAY Károly (1901): Somlyó várának 1498. márcz. 12-én kelt leltári töredéke. *Történelmi Tár* (Új folyam 2.) 1901. 107–111.
- Guary = NEUMANN Tibor – VAJK Ádám: A Guary-levéltár oklevelei (1490–1541). *Fons* 10 (2003) 119–167.
- Győr megye = HORVÁTH Richárd (2005): *Győr megye hatóságának oklevelei 1238–1525*. Győr. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 1.)
- Győri Szk. = THÁZI Jenő – NEMES Gábor (2025): *A győri székeskáptalan középkori számadáskönyve (1495–1528)*. Győr. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 30.) [Ehelyütt is megköszönöm Nemes Gábornak, hogy nyomdakész kéziratát rendelkezésemre bocsátotta!]
- HO = NAGY Imre – PÁUR Iván – RÁTH Károly – IPOLYI Arnold – VÉGHÉLY Dezső (kiadják, 1865–1891): *Hazai Okmánytár. I–VIII*. Győr–Budapest.
- HORVÁTH Richárd (2002): *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. PhD-dolgozat. [Kézirat] Debrecen.
- HORVÁTH Richárd (2010): Pápától a pápáig. (Garai-Szapolyai várbirtok változások Veszprém megyében a Mátyás-korban). In: HERMANN István – KARLINSZKY Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém. (Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 22. / A veszprémi egyházmegye múltjából 22.) 345–367.
- HORVÁTH Richárd (2018): Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén. *Castrum* 21. (2018/1–2) 7–26.
- HORVÁTH Richárd (2025): *A középkori Magyarország várainak birtokosai és tisztségviselői 1458–1526*. [Kézirat]
- HORVÁTH Richárd – KOPPÁNY András (2008): Zádorvártól Vázsonyköig. *Castrum* 7. (2008) 17–38.
- ILON Gábor: Pápa alapterülete és területi növekedése. Az Árpád-kortól a 18. századig. *Acta Musei Papensis/Pápai Múzeumi Értesítő* 7. (1997) 5–18.
- Istvánffy = BENITS Péter (s.a.r., 2001.): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tálylyai Pál XVII. századi fordításában I/1. 1–12*. Budapest. (Történelmi Források I.)
- KÁDÁR Tamás (2023): Veszprém német elfoglalása és megszállása 1490-ben. *Veszprémi Szemle* 25 (2023/4. szám melléklete) 110–127.
- KÁLNICZKY László (1982): *Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában*. Budapest. (Tudományos Diákköri Füzetek 11.)
- KISS István (1908): *A pápai plébánia története*. Veszprém, 1908.
- KOPPÁNY Tibor (1983) A devecseri kastély kutatása. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 261–271.
- KOPPÁNY Tibor (1999): *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest. (Művészettörténeti Füzetek 26.)
- KOPPÁNY Tibor (2007): A Veszprém megyei Somlyó vára története. *Magyar Műemlékvédelem* 14 (2007) 7–28.

- KOPPÁNY Tibor (2009): *Veszprém megye I. A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai*. Budapest. (Lapidarium Hungaricum 7.)
- KOPPÁNY Tibor (2014): *Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon*. Budapest.
- KOVÁCS Gyöngyi (szerk., 2022): *Középkori és török kori várak, erődítések Pest megyében*. Budapest.
- E. KOVÁCS Péter (1995): Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 35–50.
- KUBINYI András (1973): A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 4. Kaposvár. 3–44.
- KUBINYI András (1994): A középkori Pápa. In: KUBINYI András (főszerk.) *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Pápa. 75–124.
- KUPOVICS Renáta (2009): A döbrönteai vár kutatása. *Castrum* 9. (2009/1) 31–68.
- LÁSZLÓ Csaba (1992): Újabb kutatások a várpalotai várban. In: CABELLO, Juan (szerk.) *Castrum Bene* 2/1990. *Várak a későközépkorban*. Budapest. 183–192.
- LUKCSICS Pál (1923): *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém. (Közlemények Veszprém-vármegye Múltjából 1.)
- MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula (2005): *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár.
- Memoriae = PETRIK Iván (szerk., 2010.): *Memoriae commendamus. Válogatás Pápa város történetének forrásaiból*. Pápa. (A Pápai Levéltár kiadványai 1.)
- MEV 1437–1464. = DRESKA Gábor – KARLINSZKY Balázs (szerk., 2014): *Monumenta Ecclesiae Vesprimiensis 1437–1464. A Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 25.)
- MEV 1465–1479. = DRESKA Gábor (közreadja, 2019): *Monumenta Ecclesiae Vesprimiensis 1465–1479. A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 34.)
- MEV 1480–1503. = DRESKA Gábor (közreadja, 2024): *Monumenta Ecclesiae Vesprimiensis 1466–1503. A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 40.)
- MIKLÓS Zsuzsa (2007): *Tolna megye várai*. Budapest. (Varia Archaeologia Hungariae XXII.)
- MRT 1. = BAKAY Kornél – KALICZ Nándor – SÁGI Károly (1966): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A keszthelyi és tapolcai járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 1.)
- MRT 2. = ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A veszprémi járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.)
- MRT 3. = BAKAY Kornél – KALICZ Nándor – SÁGI Károly (1970): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A devecseri és sümegi járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 3.)

- MRT 4. = DAX Margit – ÉRI István – MITHAY Sándor – PALÁGYI Szilvia – TORMA István (1972): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A pápai és zirci járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 4.)
- NAGY Szabolcs Balázs (2015): Kutatások Újlaki Miklós várpalotai rezidenciája nyomában. In: KÓSA Pál (szerk.): *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2015*. Budapest. 182–185.
- NAGY, Szabolcs Balázs (2019): Noble Residences in the 15th century Hungarian Kingdom. The Castles of Várpalota, Újlak and Kisdána in the Light of Architectural Prestige Representation. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*. Ser. 3. No. 7. (2019) 375–396.
- NAGY Szabolcs Balázs (2023): A bándi Essegvár. *Castrum* 26. (2023/1–2) 89–97.
- NEMES Ferenc (2016): Az elfeledett ösküi castellum. In: KÓSA Pál (szerk.): *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2016*. Budapest. 184–187.
- NÉMETH Péter (1966): Egy elfelejtett Veszprém megyei vár: Hölgykő. *Műemlékvédelem* 10 (1966/3) 142–144.
- NÉMETH Péter (1993–1994): A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékei. I. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20. 367–382.
- NEUMANN Tibor (2010): Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) Első közlemény. *Századok* 144 (2010) 335–372.
- NEUMANN Tibor (2014): A gróf és a herceg magánháborúja. *Századok* 148 (2014) 387–426.
- NEUMANN Tibor – PÁLFFY Géza (2009): Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 80 (2009) 209–254.
- NOVÁKI Gyula – BARÁZ Csaba – DÉNES József – FELD István – SÁRKÖZY Sebestyén (2009): *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest-Eger. (Magyarország várainak topográfiája 2.)
- NOVÁKI Gyula – FELD István – GUBA Szilvia – MORDOVIN Maxim – SÁRKÖZY Sebestyén (2017): *Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest. (Magyarország várainak topográfiája 4.)
- NOVÁKI Gyula – SÁRKÖZY Sebestyén – FELD István (2007): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest–Miskolc. (Magyarország várainak topográfiája 1. – Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.)
- PÁLFFY Géza (1999): *A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598*. Győr.
- PÁLFFY Géza (2011): Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára. In: TEREI György – KOVÁCS Gyöngyi – DOMOKOS György – MIKLÓS Zsuzsa – MORDOVIN Maxim (szerk.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest.
- Pannonhalmi konv. = DRESKA Gábor (2007–2013): *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára (1244–1526). I–IV*. Győr. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 6., 8., 10., 19.)
- Podmaniczky II. = Dr. LUKINICH Imre (közzeitette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta, 1939): *A podmaninai Podmaniczky-család oklevéltára. II. kötet: 1510–1537*. Budapest.

- Politikatörténeti források = C. TÓTH Norbert (közéleti, 2010): *Politikatörténeti források Batori István első helytartóságához (1522–1523)*. Budapest. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.)
- Pray: *Epistolae procerum = Epistolae procerum Regni Hungariae. Pars II. Complectens epistolae ab anno MDXXXI ad MDLV, quas Georgius PRAY cathedralis ecclesiae Magno-Varadiensis canonicus collegit. Posonii, MDCCCVI.*
- PRT VIII. = SÖRÖS Pongrácz (1903): *A bakonybéli apátság története (1023–1548)*. Budapest. (A Pannonhalmi Szent-Benedek Rend Története VIII.)
- RÁCZ Miklós (2017): *A cseszneki vár építéstörténete. Épületrégészet és számítógépes modellezés*. Budapest. (Opitz Archaeologica 9.)
- RAINER Pál (2008): Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből. *Castrum* 8. (2008) 7–47.
- REIZNER János (1893): A gróf Esterházi család pápai levéltára. *Történelmi Tár* 3. sorozat 16. kötet (1893) 601–616.
- SEBESTYÉN Béla (1911): *Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura (1535–1550)*. Pápa. (Művelődéstörténeti Értekezések 47.)
- SOLYMOSI László (1996): Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: HERMANN István (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből* 2. Pápa. 20–31.
- SÜTTŐ Szilárd (2024): Késő középkori regeszták Pápa város történetéhez (1327–1461). I. közlemény (1327–1368). *Acta Papensia* 24 (2024) 47–92., II. közlemény (1370–1412). *Acta Papensia* 24 (2024) 302–345.
- Szapolyai oklt. = NEUMANN Tibor (2012): *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak)
- TAKÁTS Sándor (1900): *Magyar nagyasszonyok*. Budapest.
- TELEKI József (1852–1857): *A Hunyadiak kora Magyarországon. I–XII. Pest, 1852–1857.*
- TEREI György – NOVÁKI Gyula – MRÁV Zsolt – FELD István – SÁRKÖZY Sebestyén (2011): *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest. (Magyarország várainak topográfiája 3.)
- Theiner = THEINER, Augustinus (1859–1860): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta. I–II. Romae.*
- Tubero = BLAZOVICH László – SZ. GALÁNTAI Erzsébet (közreadja, 1994): *Ludovicus Tubero kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.)
- Unrest = GROSSMANN, Karl (hrsg., 1957): *Jakob Unrest: Österreichische Chronik*. Wimariae. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Nova Series XI.)
- VARGA Szabolcs (2001a): A devecseri Choronok. *Fons* 8 (2001) 259–310.
- VARGA Szabolcs (2001b): Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karrierjének kezdetei 1526–1541 között. *Sic Itur ad Astra*. 2001/1–2. 17–31.
- VARGA Szabolcs (2024): Máré-vár birtoklástörténete 1526–1543 között. In: VARGA Szabolcs – C. TÓTH Norbert (szerk.): *Máré-vár a középkor és a kora újkorban*. Budapest. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 17.). 199–220.
- VERESS D. Csaba (2000): *Ugod*. Budapest. (Száz Magyar Falu Könyvesháza)

- Veszprémi Szk. = KREDICS László – MADARÁSZ Lajos – SOLYMOSI László (közze-
szik, 1997): *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javá-
dalmasok és javadalma (1550, 1556)*. Veszprém. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadvá-
nyai 13.)
- VIDA Beáta (2015) *A lövöldi karthauzi monostor története*. In: KARLINSZKY Balázs
(szerk., 2015.): *Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. A Veszprémi Érseki Hittudo-
mányi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai*. Veszprém. (A
veszprémi egyházmegye múltjából 26.) 83–108.
- VO = GUTHEIL Jenő (2007): *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káp-
talani levéltárakból (1002–1523)*. Kiadásra előkészítette Kredics László. Veszprém. (A
veszprémi egyházmegye múltjából 18.)
- VO Suppl. = ÉRSZEGI Géza – SOLYMOSI László (összeáll., 2010): *Veszprém város okmánytá-
ra. Pótkötet*. Összeállította. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- Zichy X. = KAMMERER Ernő (szerk., 1907): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágá-
nak okmánytára. Tizedik kötet*. Budapest.
- Zichy XI. = KAMMERER Ernő – DÖRY Ferenc (szerk., 1915): *A zichi és vásonkeői gróf Zi-
chy-család idősb ágának okmánytára. Tizenegyedik kötet*. Budapest.
- ZO = NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula (szerk., 1886–1890): *Zala vármegye
története. Oklevéltár. I–II*. Budapest.
- ZSIRAY Lajos (1978): *A lövöldi karthauzi kolostor*. *Műemlékvédelem* 22 (1978) 19–23.

Kulcsszavak: adatbázis, középkori Magyar Királyság, középkori magyar politikatörténet,
középkori magyar várak, Veszprém megye

FÜGGELÉK

1.

1367

Döbrönte várának építési engedélye a Batthyány-levéltár Heimiana sorozatának fennmaradt 18. századi elenchusából.

Privilegiales Ludovici regis pro Benedicto filio condam Pauli filii Heim, item Nicolao et Petro uterinis ac Ladislao filio Ioannis, patru-eli fratribus eius, ut in villa ipsorum emptitia Debrenthe comitatui Vesprimiensi ingremiata castrum aedificare et tale nomine Szarvaskő compellare possint, quod ipsum eisdem noviter confert et donat.

MNL OL P 1313. Miscellanea. Index. /105. cs./ Heimiana nr. 202. (Az eredeti dokumentum megsemmisült vagy máig lappang, s a 2021-ben a Magyar Nemzeti Levéltárba visszakérült Batthyány-oklevelek között sem található.)

2.

1384. december 6. Buda

Mária királynő Vezsenyi László asztalnokmester hűségére való tekintettel annak barnagi birtokán lévő Szabad-hegyen vár építésére ad engedélyt.

Commissio propria domine regine domino V(alentino) episcopo facta. Nos, Maria, Dei gratia regina Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. memorie commendantes tenore presentium significamus, quibus expedit, universis, quod nos attendentes fidelitates et servitia fidelis nostri magistri Ladizlai filii condam magistri Nicolai filii Dominici de Wessen magistri dapiferorum nostrorum, quibus idem iuxta suum posse nostre maiestati studuit, et adhuc anhelac intrepidus complacere, ad ipsius humilem et devotam petitionis instantiam eidem annuimus et concessimus gracie ac de plenitudine nostre potestatis, quod ipse in monte Zabad nuncupato intra terminos et veros limites possessionis sue Barnagh vocate in comitatu Wesprimiensi existentis habito, qui ipsius magistri Ladizlai fore dicitur, castrum seu fortalitium aut aliud munimentum construendi, edificandi et pro se suisque poste-

ritatibus et heredibus universis perpetuo conservandi totam liberam et absolutam habeat facultatem absque preiudicio iuris alieni, harum sub secreti nostri sigilli testimonio litterarum, quas sub magno nostro sigillo dari faciemus, dum nobis fuerint reportate. Datum Bude, in festo Beati Nicolai episcopi et confessoris, anno Domini CCC^{mo} LXXX^{mo} quarto

Ép hártján, a szöveg alatt rányomott pecséttel, mely alatt a kancelláriai jegyzet szövege ismétlődik. Slovenský Národný Archív, Bratislava. Révay család levéltára. Diversae familiae I–25. (DF 260336.) Átiratai: Veszprémi Főegyház-megyei Levéltár, Veszprém. Veszprémi káptalan magánlevéltára. Kispécsely 4/4. (DF 201107., továbbá Uo. Nagypécsely 4. (201110.), valamint Uo. Nagypécsely 4/A. (DF 201089.) – Kiadása: HORVÁTH-KOPPÁNY 2008 37–38. Kivonatos kiadása: Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Budapest, 1953. 319./816. sz., Süttő Szilárd: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával 2. kötet. (Belvedere monográfiák 2.) Szeged, 2003. 144./ 261. sz.

3.

1508. február 22.

A Görzsönyi György ugodi várnagyi kinevezésekor írásba foglalt utasítások.

Anno 1508 in festo kathedre Beati Petri apostoli datum est castrum Wgod egregio Georgio Gerseney simulcum censibus ordinariis Sancti Michaelis et Sancti Georgii, aliisque censibus, muneris, necnon utilitatibus et proventibus ad ipsum castrum spectantibus et pertinentibus, demptas tamen censibus Sancti Martini ac proventibus molendinorum ad ipsum castrum pertinentium [...] exercituando, necnon taxa extraordinaria ita videlicet, quod prefatus Georgius Gerseney teneatur ad servitia domini cum sex equitibus semper more exercituando promptus esse. Cum autem in factis dominorum gracioussimorum cum omnibus suis apparatibus se maneret de commissione illustrissimorum dominorum, extunc a die ipse, qua ad servitia sub domini profisceretur, pecunie mensuales dare deputati sunt.

Item insuper ipse Gerseney ultra prescriptos census et proventus deputati sunt florenos L^{ta}.

Item ipse Georgius Gerseney teneatur omnia negotia^a dicti castri hoc est tam pedites, quam alia quecumque facta castri cum prescriptis censibus disponere et ordinare, atque ipsum castrum cum eisdem proventus dumtaxat conservare.

Alia birsagia ipsi Georgio deputati sunt, sed preterquam florenum pro birsagiis recipere non valeat a colo[nis] maiora nobis reservando illustrissimis dominis.

Par registri m(agistri) G.

^a Sor fölé betoldva.

Hajtásoknál sérült, megfakult papíron, pecsét és aláírás nélkül. DL 68486.

4.

1521 után

Batthyány Ferenc enyingi udvarházának leltára.

[2r] Registrum factum super rerum et bonorum mobilium magnifici domini Francisci de Batthyan, quas et que ego Stephanus Chyry ad^a manus Mathei Ispan in Ennyngh dedi etc.

In primis dedi ad manus eiusdem	Cervicalia IIII
Mathei boves arabiles LV	Cussini VIII
Vaccas XVIII	Linteamina VI
Vitulos earundem XVIII	Paplan IIII
Alios vitulos iuvenos XLIII	Mensalia, que dederat consors Nicolai Dersfy VI.
Equos equatiales III ^c X.	Mensalia communia V
Filios equorum wlgo <i>chythko</i> LX	[2v] Wlgo <i>karpyth</i> ad mensam III
Porcos I ^c X	Mensas XII
Porcellos L	Sedes wlgo <i>kenyekle</i> VI
Oves VIII ^c VII	Wlgo <i>beur sellyezek</i> I
Agnellos III ^c III.	Scampna communia XI
Matracz IIII	Canteros duos continentes pintas tres
Pulvinaria III	

Iuxtalia III	Falces III ad eiusdem stramina pro equis
Quartalia III	<i>Chaakan</i> III
Canterum unum continentem pintas II	<i>Swlyok</i> II
Canteros duos continentes pintas duas	<i>Nozolya</i> VIII
Lagena de ferro I	<i>Sellyezeek</i> de ligno II
Duo fassoria de cupro	Securia maiora VI
Pelvis de cupro II	Securia minora III
Scultellas magnas de plumbo XI	Cathenas ad curros IIII
Discos de plumbo XII	Securia mercenariis VI
Scultelle parve de plumbo XII	Flabellum I
Pictaria de cristallino III	Thembrum magnum VI, minores V
Coclearia de ferro V	Ligones IIII
Candelabra de cupro VI	[3v] <i>Pintheerkees</i> ^c II
Ollas ferreas VII	<i>Wlgo wessew</i> III
Ollas ferreas minores VIII	Bombarda <i>zakalas</i> VI
<i>Wlgo serpenyew</i> III	<i>Wonokees</i> I
Crebria de cuppro I	Candelabra III
[3r] <i>Punyaka</i> ^b I	Caldaria <i>wlgo isth</i> maiores et mino- res II
Cultelli <i>wagokees</i> V	Vina, que sunt in cellario de dicta ^d <i>Ennyng</i> XV
Unum cultellum <i>halwagokees</i>	Cados VI
Dolabra <i>bard</i> II	In Batthyan vasa vacua VIII
Craticula III	In Ennyng vasa vacua XXXI
Iemale frixalium II	Acetum cum duobus vasis
Lavatrum de plumbo I	Vasculum aceto VI
Unam amphoram de plumbo pro aqua benedicta	Sales in Ennyng misi IIII
Urnalia de plumbo II	Ferrum aratri VII
Gladium domini Francisci deargen- tatum	Duos curros ferratos ^e

^a *Előtte kihúzza*: dedi. ^b *Előtte kihúzza*: py. ^c *Előtte kihúzza*: Ligon. ^d *Előtte kihúzza*: eadem. ^e *Előtte lévő sor kihúzza*: Duos curros curriferos.

Két hosszában hajtott, enyhén vízfoltos papírlapon, pecsételés és aláírás nélkül. Utolsó oldalán: *Ening*. DL 104647.

Egy Árpád-kori hatalmi struktúra

A Körmösdvár és az általa uralt települések
rendszere Papkeszi határában

JÁMBOR KEVE – KASZÁS ZSOLT – PAPP ATTILA

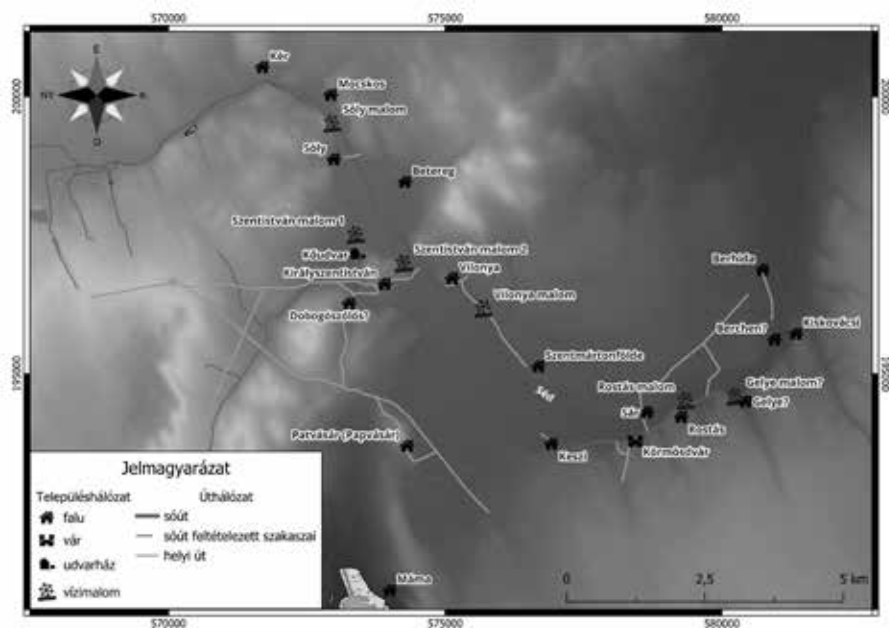
A power structure from the Árpád era
The system of Körmösdvár and its ruled settlements
on the border of Papkeszi

The private castles of the late Árpád era are difficult to research, source lacking venues. In this short study, the authors attempt to examine the castle and the system of roads and surrounding settlements in order to gain a better knowledge of the castle's function and its role in the power structure. The results of our study raise a number of new questions, moving beyond the analysis of the given site to complex land use, and we hope that these questions may even be useful as a starting point for discussion at other research sites on the topic.

Keywords: hillfort, historical landscape, road network, settlement network, topography, visibility analysis

Jelen cikkünk tárgya nemcsak egy konkrét vár bemutatása, hanem az erődítés tág környezetének funkcionális egységként történő kezelésében rejlő lehetőségek felvázolása. A tájban és a korabeli logisztikai rendszerben, birtokstruktúrában (a kialakulóban lévő uradalmi hálózatban) elfoglalt szerepe ugyanis alapjaiban változtathatja meg az adott vár datálásáról, értelmezéséről eddig alkotott képünket. Egy-egy erősség értelmezéséhez elengedhetetlenül fontos az ahhoz közvetlenül kötődő település-, birtok- és úthálózat vizsgálata. Ez adja meg a kontextusát annak, miért ott és miért úgy hoztak létre egy ilyen várat. A vár megismeréséhez mindezek értelmében a rendelkezésünkre álló történeti és régészeti (elsősorban topográfiai) adatok vizsgálatát, valamint egy láthatósági analízis elvégzésével a történeti táj birtok-, település- és úthálózatának lehetséges rekonstruálását és elemzését végeztük el.

Kalaposvártető (Körmösdvár) lelőhelye a Papkeszitől keletre található Sárpuszta fölött emelkedik. A kettős árokkal és sánccal megerősített kis méretű erősség egy 154 m (tszf.) magasságú dombnyúlványon helyezkedik el. A 440 m² alapterületű központi belső területet egy árok veszi körbe, továbbá

1.) A vizsgált térség domborzati, vízrajzi, továbbá település- és úthálózati áttekintő térképe. (Készítette: Jámbor Keve, MNMKK NRI)

déli oldalról egy újabb külső árok választja el a dombháttól. A vár teljes kiterjedése 2650 m². A lelőhely Sárrét kistájegységben található, mely völgyekkel szabdalt, domblábi helyzetű hátaik sorozatából áll.¹ A vár környezetét a Sári-szőlőhegy (melynek peremén a vár is áll), valamint a dombhát alatt folyó Séd határozza meg.

Kutatástörténet

A lelőhelyet, régi varként megjelölve, Kurmusd néven említették egy 1352. évi oklevélben, Papkeszi határjárásakor.² A várról más okleveles forrás nem ismert. A narratív forrásokat tekintve a 19. században Fényes Elek tesz említést róla országleíró munkájában³: „Nevezetes a’ határban egy földvár, melly 1644

¹ DÖVÉNYI 2010. 102.

² AOkl. XXXVI. (1352.) 40. sz. A Keszi birtok határainak új birtokjeleit megerősítő határozás okiratának vonatkozó szövegrésze: „[...] nagy út, ennek oldala, folyó, most Kurmusd-nak nevezett régi vár helye [...]”.

³ Mint ebben a munkában szinte mindenhol, a Balaton környéki települések leírását Fényes az Oláh János által írt, Balaton mellyéki tudósítások, barátságos levelekben című

körül az erdélyi hadak által hanyattatott.”⁴ Pesty Frigyes 1864-es helynévtárában Körmösdvárról feljegyezi, hogy a hagyomány szerint a törökök innen ostromolták az északkeletre fekvő Sári falut.⁵ Az 1903-ban Rhé Gyula felkérésére készült alispáni jelentésben⁶ is említést tesznek a Sáripusztá fölé emelkedő Kalaposvártetőről.⁷ E jelentés alapján a vár alatt üreget találtak, továbbá lejegyezték azt a hagyományt, mely szerint az előtte elterülő Sári falut innen pusztították el a törökök. Régebben ágyúgolyót, ágyú- és kocsironcsokat, valamint fegyvereket találtak itt.

1935-ben Rhé Gyula felmérte a várat, a sánctól keresztmetszetet és alaprajzot készített. A lelőhelyen ekkor kisebb ásást is végzett, a terület közepén 6 x 6 m-es szelvényben egy korábbi átvágás nyomát, egy kisebb üreget, valamint egy 180 cm átmérőjű és körülbelül 280 cm mély gabonatarató vermet figyelt meg.⁸ A feltárás során a szelvényből és a felszínről körülbelül 30 darab középkori edénytöredék került elő,⁹ valamint egy gyűrű. Az ásáson gyűjtött edénytöredékek közül három darabot:¹⁰ egy hasas, szűkülő nyakú, kissé kihajló peremű edény profiltöredékét, továbbá egy henger alakú edény fenék- és faltöredékét, valamint egy vékony falú, vörösre égetett edény faltöredékét azonosították Éri Istvánék.¹¹ A Rhé Gyula feltárasakor előkerült, vésett díszű keretben jellel ellátott pecsételő bronzgyűrű¹² mellett még egy D alakú bronz övcsatot¹³ találtak. 1964–65-ben terepbejárás során Éri Istvánék több Árpád-kori fogaskerek technikájú oldaltöredéket¹⁴ és

tanulmányból vette át, közel szó szerint. Az eredeti szöveg mindössze annyiban különbözik a Fényes által közölttől, hogy az évszám lábjegyzetben van. OLÁH 1834. 57–58.

⁴ FÉNYES 1836. 443.

⁵ NY. NAGY 2000. 150.

⁶ A „Kérdőpontok (a 3831/903 alispáni számhoz)” jelentések településenként készültek. A hazai régészeti topográfia első, mai szemmel is professzionális szemléletű dokumentumsorozata. Mivel Rhé Gyula „magánakciójaként” értelmezhető, más területeken, vármegyékben sajnos nem készült el. Veszprém vármegye ezen a téren nagyon szerencsés, mert egy kiemelten fontos adatgyűjtés eredményeit lehet máig releváns módon felhasználni. Reméljük, sor kerül a jegyzékek digitalizálására, s így azok a szélesebb szakmai nyilvánosság számára is ismertté és egyszerűen kutathatóvá válnak.

⁷ 264-es számú alispáni jelentés. LDM RA Ltsz. 67.1274.

⁸ Az ásásra vonatkozóan a tanulmány megjelenéséig nem kerültek elő dokumentumok az LDM Régészeti Adattárából. MRT 2. 172–173.

⁹ A régészeti adattári adatok megtekintéséért köszönet illeti Pátkai Ádám Sándort.

¹⁰ LDM RA Ltsz. 55.516.1–3.

¹¹ MRT 2. 172–173., LDM RA Ltsz. 55.516.1–3.

¹² LDM RA Ltsz. 56.28.4., a leletekről beszámoltak: MRT 2. 172–173.

¹³ LDM RA Ltsz. 56.28.3.

¹⁴ LDM RA Ltsz. 65.261.1., 11–13. század.

vízszintesen körbefutó barázdával ellátott oldaltöredéket¹⁵, valamint késő középkori, enyhén profilált peremtöredékeket¹⁶ és sűrűn barázdált oldaltöredékeket¹⁷ gyűjtöttek.¹⁸ Koppány Tibor 1993-ban Körömsdvárat több a megyében található, hasonló „földvár” jellegű erősséggel együtt az Árpád-kori magánvárok csoportjába sorolta.¹⁹ A várkutatás számára az ezen várak megjelölése kapcsán kibontakozó (és máig eldöntetlen) terminológiai vita miatt Koppány Tibor kis méretű sánctörésként határozta meg az erősséget. A kutató hangsúlyozta, hogy ezen várak építésének korára és szerepükre vonatkozóan még nem született konszenzus a kutatásban. Felmerült ekkor azon elképzelés is, miszerint a föld-fa szerkezetű erősségek „a nagy kővárak mellett, esetleg azokat megelőzve, a kisebb birtokú nemesség fából, földből emelt menedékvárai voltak”.²⁰

Érdekes Körömsdvár vizsgálatához röviden ismertetni, hogy mi a várkutatás jelenlegi álláspontja az Árpád-kori magánvár objektumtípusról. A magánvárok a 13. század politikai, társadalmi és gazdasági változásaival összhangban jöttek létre, és az egész ország területén elterjedtek. A birtokos nemességhez köthető várakról megállapítható, hogy egy-egy birtok, birtokcsoport feletti hatalom gyakorlásában töltöttek be fontos szerepet oly módon, hogy biztosították az uradalom védelmét és a terjeszkedés lehetőségét.²¹ A várak elsősorban egy vagy több faluból és tartozékaiból álló új birtokstruktúra részei voltak, mely a később kialakuló uradalom alapjait jelentette. Fontos szem előtt tartani, hogy a magánvárok a 13. században még nem az uradalom központját alkották, sokkal inkább a birtok tartozékai közé voltak sorolhatók. Feltehetően utóbbiak miatt fordulnak ritkán elő okleveles forrásokban.²² Éppen ezért szerencsés helyzetben lehetünk, amiért Körömsdvárról – mint régi várról – 1352-ben említést tesznek.²³ A korszak magánvárainak építésével a 13. századi birtokos nemesség és a 14. század elején feltörekvő tartományurak a magánhatalom megerősödését idézték elő. A 14. század első felében a királyi hatalom megszilárdulásával az addig épült és fénykorát élő magánvárok hanyatlása, felhagyása és/vagy pusztulása ment végbe. Ugyanakkor ezen vá-

¹⁵ LDM RA Ltsz. 65.261.2., 11–13. század.

¹⁶ LDM RA Ltsz. 65.261.3., 14–16. század.

¹⁷ LDM RA Ltsz. 65.261.4., 15–16. század.

¹⁸ MRT 2. 172–173.

¹⁹ KOPPÁNY 1993. 23.

²⁰ Uo.

²¹ FÜGEDI 1977. 41.

²² FELD 2007. 24–25., ENGEL 2007. 13–14., 17.

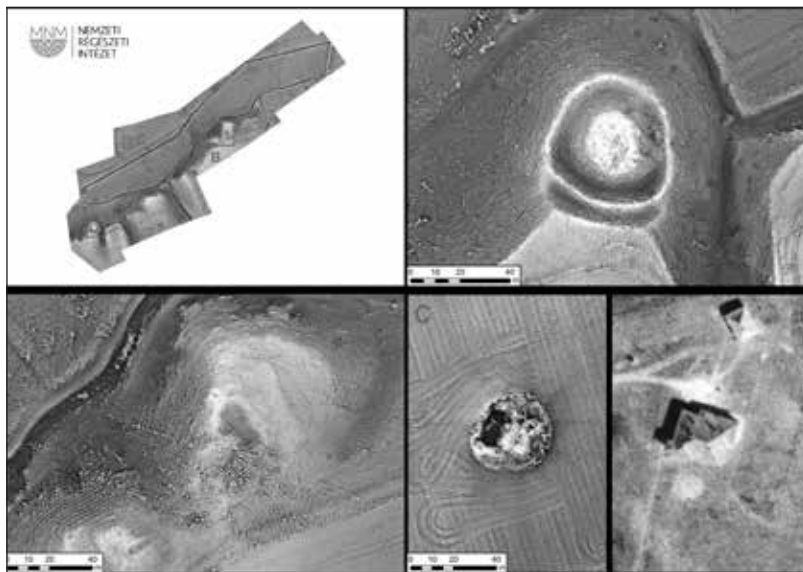
²³ VR 433. sz.

rák egy része tovább élt, és vagy a késő középkori magánföldesúri kővárak magjává váltak, vagy királyi kézbe kerültek.²⁴

A 13–14. századi, nem kőből emelt nemesi, ill. magánvárokra jellemző, hogy árokkal és földtöltéssel, sánccal, valamint többségükönél fából készült paliszáddal és központi toronnyal erősítették meg azokat.²⁵ Körömsdvár a topográfiai kutatások és a rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján is ebbe a csoportba tartozhat. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az erősség felépítésének megismeréséhez csakis teljes körű feltárás vihet közelebb.

A vár leírása

Körömsdvárról a Rhé Gyula által készített első felméréseket nem ismerjük. Néhány jegyzete fennmaradt ugyan a veszprémi múzeum adattárában, azonban rajzai nem azonosíthatók feltárási dokumentációként. A 60-as években Virágh Dénes felmérést készített a lelőhelyről, melyet az MRT 2. kötetében le

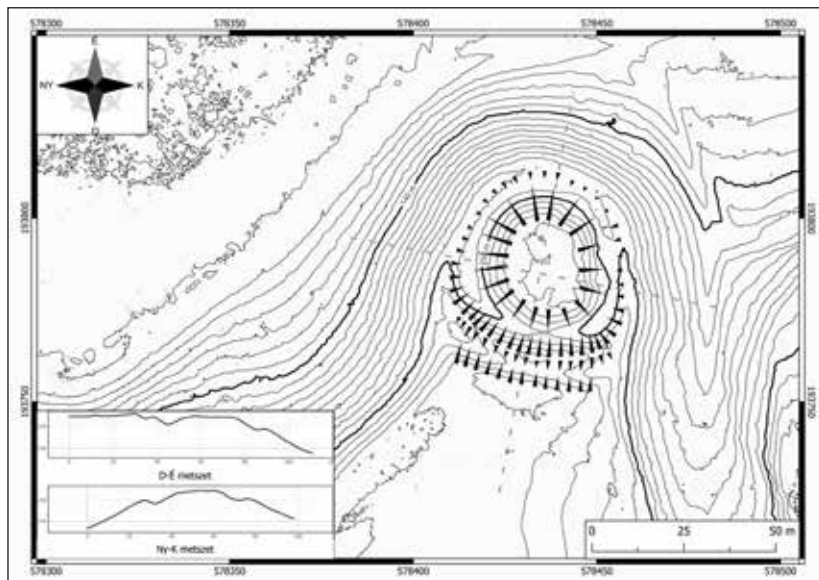

2.) Körömsdvár és környezetének LiDAR-felmérése. RRIM szűrővel ellátott mérések a pozitív és negatív jelek együttes megjelenítésével. A: Körömsdvár; B: Rostás; C: Sár.
(Készítette: Látos Tamás és Zsiga Zsolt, MNMKG NRI)

²⁴ FÜGEDI 1977. 33.

²⁵ A magánvárok típusairól és jellegzetes elemeikről bővebben lásd FELD 2014., FELD 2015.

is közöltek. A felmérésén a lelőhely szintvonalas térképe látható, melyhez egy metszetet (D–É) csatolt.²⁶ A térkép pontos, egyedül a tájolása kíván némi korrekciót. A vizsgált területen 2024-ben Látos Tamás és Zsiga Zsolt (MNMKK NRI) LiDAR-felmérést végeztek, amelynek eredményeként feltérképezték a várat és közvetlen környezetét. A LiDAR-mérés kiértékelését követően különböző szűrőkkel ellátott térképfedvények készültek a domborzati formák hangsúlyozása érdekében.

3.) Körömsdvár alaprajza a DTM és Virágh Dénes felmérése alapján (MRT 2. 172–173.). (Készítette: Jámbor Keve, MNMKK NRI)

A vár déli irányból a dombháttól egy külső árokkal és a mögötte emelkedő sáncföldhányással lett leválasztva. A dombnyúlványt egy belső árokkal körbekerítették. Az erősség kör alakú, teljes kiterjedése megközelítően 0,265 ha, ugyanakkor a belső mag alapterülete csupán 0,044 ha, relatív magassága 20m.

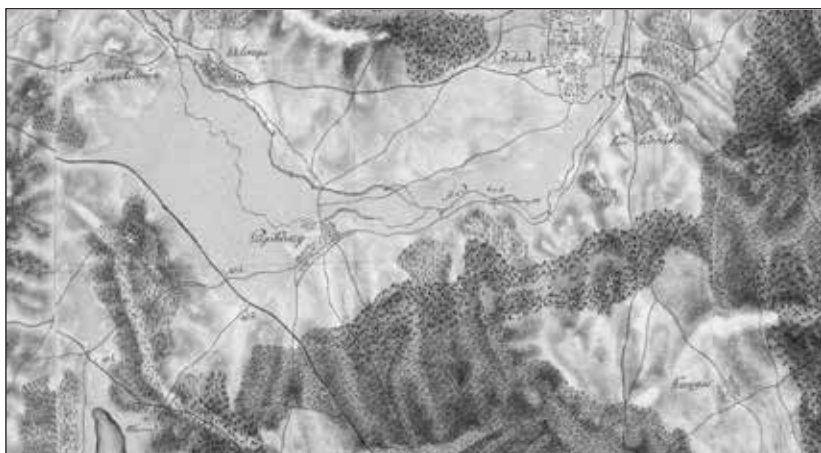
A láthatósági vizsgálat

Körömsdvár vizuális láthatósága, valamint a várból belátható terület vizsgálata különösen fontos, mivel választ adhat azokra a kérdésekre, hogy miért

²⁶ MRT 2. 172–173.

ezen a helyen építették fel az erősséget, és hogy milyen funkciót tölthetett be a környezetében.²⁷

Körmösdvállról készült domborzatmodell (DTM) elemzése során az erősség legmagasabb pontján egy 10 m-es központi épülettel, toronnyal számoltunk, melyről jó látási viszonyok esetén 6 km-es láthatóságot feltételeztünk. A LiDAR-felméréssel alkotott DTM mellett a katonai felmérések, az EOTR térképe és az Engel-adatbázis²⁸ településhálózata, valamint az eddigi topográfiai terepi kutatások összevetésével a következőket sikerült kimutatni a várra és a történeti tájra vonatkozóan. 154 m (tszf.) magasságon a Sári-szőlőhegy, Szőlő-dombi-dűlő és a Sárvíz által meghatározott dombhát északi végében kinyúló dombnyúlványon helyezkedik el, melyet keletről vízmosás határol. Az erősség a Sárvíz folyó fölé 20 m-rel emelkedik. A domborzat a vár közvetlen környezetén túl 155°-os láthatóságot biztosít (a kitakart terület: 55–260°).

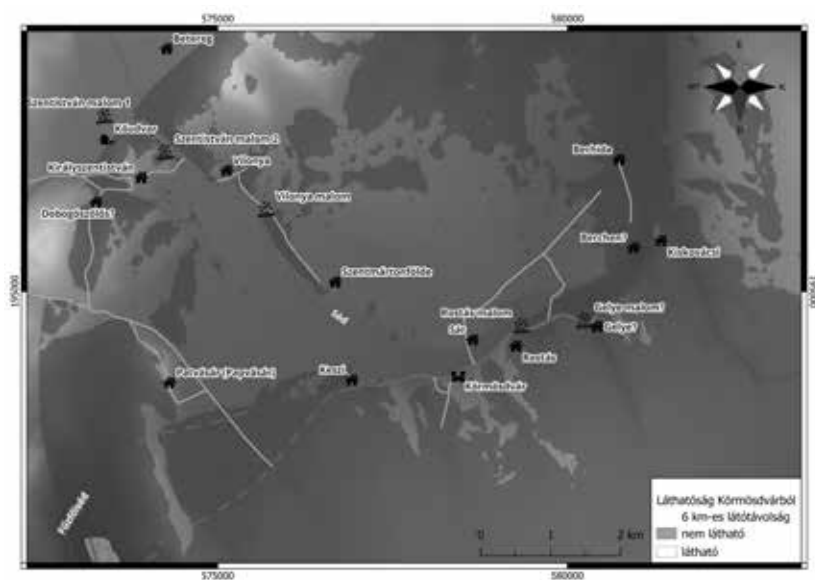

4.) A vizsgált terület az Első Katonai Felmérésen
(Forrás: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary>)

²⁷ Hasonló láthatósági vizsgálatokat végzett korábban Pusztai Tamás és Szörényi Gábor a Sajó-völgyben. Kutatásaiknak köszönhetően egy összefüggő régió várainak, valamint a velük kapcsolatban álló birtok- és településhálózatról sikerült újabb információkat gyűjteni, lásd PUSZTAI 2007., SZÖRÉNYI 2011., SZÖRÉNYI 2015.

A kérdéskörrel Terei György is foglalkozott Pest megye várainak kutatásánál. Megfigyelése szerint a sík- és dombvidéki váraknak a velük összefüggő birtoktesttel és településsel egymás számára láthatóknak kellett lenniük. A hegyvidéki várak esetében pedig felmerült, hogy nemcsak az adott település szemmel tartása lehetett fontos, hanem a tágabb környezet (szárazföldi és vízi utak), valamint egyes esetekben a szomszédos birtok megfigyelése is, lásd TEREI 2022. 65–66.

²⁸ ENGEL 2020.

5.) Kőrmöcsdvár láthatósági analízise. (Készítette: Jámbor Keve, MNMKG NRI)

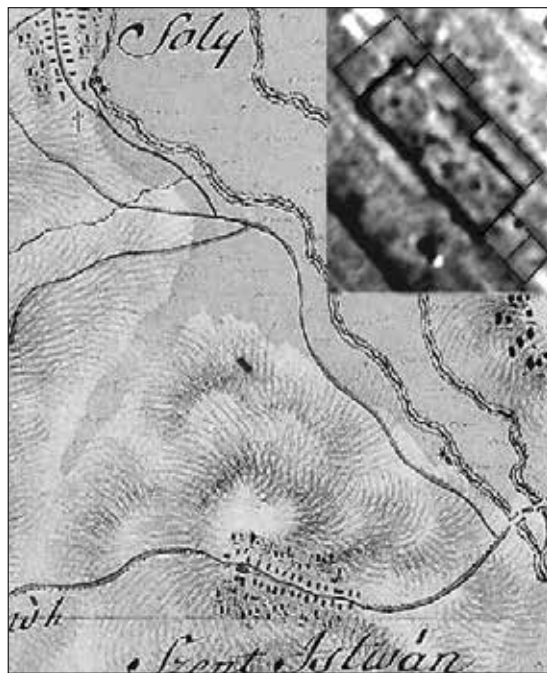
Az EOTR alapján a várból vagy a várra való láthatóságot keleti irányba a Sári-szőlőhegy és a Rostás-dűlő, délre a Menyét-domb, délnyugatra pedig a Szőlő-dombi-dűlő korlátozza. A várból belátható települések/településrészek: a vár alatt (É) Sár falu, keletre az egykori Rostás és talán Gellye egyes részei, nyugatra Keszi (a mai Papkeszi) és Papvásár²⁹, míg északnyugatra Szentmártonföld, Királyszentistván és Vilonya láthatók. Az Első Katonai Felmérés alapján a várból megfigyelhető utak: a Sárvíz mentén vezető sóút, ami a vár alatt is elhaladt, valamint több helyi út is, melyek összekötötték Berhida, Sár, Szentmártonföld, Vilonya, Királyszentistván, Dobogószőlő, Papvásár és Keszi falvakat.

A vár környezete

A sóút Papkeszi esetében egy meglepően kevésbé kutatott, de nagyon komoly jelentőségű tényező a Sárvíz nyugati partján, mely mind gazdasági, mind politikai szempontból, és emiatt természetesen katonai szempontból is fontos. A korabeli, még a római korból származó és máig jól megfigyelhető főút a sárréti

²⁹ VR 433. sz. Pothvasara = Papvásár.

részek felett, a Baglyas irányában halad, és az a lekötés, ami a szabályozások előtti korszakban hajózható szélességű folyóként jellemezhető Sárvíz nyugati partjáig, majd onnan egészen a Dunáig vezet, kiemelten fontos logisztikai eleme a környéknek. Cholnoky szavaival élve, magas helyzeti energiájú helyszínként tekinthetünk Körmösdvárra,³⁰ főképp a 13. század második felének országos és lokális szinten is átalakuló társadalmi és hatalmi helyzetében. Az útvonal a főúttól Hajmáskérnél ágazik le déli irányba, és a Séd mentén követhető le, néhol elég sűrű településbokrót eredményező mederágakkal szabdalva. A már az 1009-es (más forrásban 1002-es), a vármegyerendszer kialakulását is szabályozó oklevélből ismerhető, nagyon korai alapítású és egyházú Kér falu alatt³¹, a mai 8-as út mentén, a Seg-hegytől keletre lokalizálható Mocskosföldre település. A következő Sóly és vele szemben a Séd túlsópartján Betereg³². Itt ismét felmerül az oklevelekben több helyszínnél is előforduló aliter kifejezés, mely a terepi adatok tükrében nem a 'másnéven' jelentéssel bír, hanem inkább 'kettős település' jelentésű, ami lehet az udvarnoki falu/jobbágyfaluk párban történő leírása.³³ Már a mai királyszentistváni határban, de funkcionálisan Sólýra, Beteregre és az elmúlt években azonosított Dobogószőlősről látva, azt uralva helyezkedik el egy udvarház, melyet magnetométeres vizsgálattal sikerült felfedezni, és amely az írott forrásokban szereplő Kő-

6.) Kőudvar udvarházának magnetométeres felmérése, valamint elhelyezkedése az Első Katonai Felmérésen (A mérést Buránszky Nóra, az ábrázolást Koller Melinda készítette; MNMKG NRI)

³⁰ CHOLNOKY 1929. 74–75.

³¹ PAPP 2024. 16–18.

³² A Sóly–Betereg kérdéskör régóta probléma, első bővebb kifejtése: VERESS D 1997.

³³ Hasonló példa a környéken Bánta és Lovas falvak Öskü mai közigazgatási területének keleti határán.

udvar elnevezéssel azonosítható.³⁴ Délebbre haladva a Sédbe befutó újabb ág hármashalmozott eredményez, a Litéren futó, Balaton-partra levezető útvonaltól elhatároló magaslat oldalában azonosítottuk Dobogószőlőst, a Séd-ág túlsópartján Királyszentistvánt és a fő Séd-meder után Vilonyát. Innen délre letérve érkezünk meg a Körösudvár által belátható, uralható szakaszra, ahol a Séd nyugati oldalán Papkeszi, keleti oldalán Szentmártonfölde települések helyezkednek el.³⁵ Szentmártonfölde templomának közelében szintén ismertté vált egy elsőre udvarházként értelmezett kőépület, mely légifotókon jól kivehető, és hasonlatos az ecséri és a csepelyi templom közelében lévő épületekkel. Egyszerű, háromszögletű téglalap alaprajza jól elkülöníthető a Kőudvar esetén láthatóvá vált tagoltabb épülettől, ami funkcióban vagy tehetőségi szintben való eltérést egyaránt mutathat³⁶. Mivel Vilonya esetében is volt középkori épületelőzménye a mai paplaknak, amit az eddigi értelmezések eredendően mai funkciójának előzményeként is kezelnek, így hasznos lehetne ezt az egyszerűbb alaprajzú, háromszögletű épületet ilyen szempontból is vizsgálni, és az esetleges plébánia mint lakófunkcióval bíró egyházi kőépület, valamint az udvarház mint birtokosi központ (egyszerűség kedvéért uradalom) kérdését tisztázni.

A következő településcsoport már közvetlenül a Körösudvár környezete, ez a Séd vár felőli oldalán lévő Rostás, a várral szemben, közvetlen rálátással bíró, lőtávolságban lévő Sár, valamint kissé lejjebb a szintén forrásokból ismerhető Gellye. Ez a településcsoport, Keszi, Szentmártonfölde, Sár³⁷, Rostás és Gellye van a Körösudvár közvetlen és direkt akciórádiuszában. Innen már a Sárvíz felső vízbázisa mentén lévő településekhez érkezünk, az út mentén Bercseny, Kovácsi és Berhida települések, illetve a Sárrét zónája alatti települések sora.

³⁴ Az épület nyomait a Mezőgazdasági Parcella Azonosító (MEPAR) segítségével sikerült megtalálni a 2016-os műholdkép alapján, köszönhetően Molnár Csabának. A mérést az MNMKG NRI Műszeres Léőhelyfelderítési Csoport végezte el Buránszki Nóra vezetésével.

³⁵ PAPP 2024. 20–23.

³⁶ VO 325–327. A Perényi Imre által kiadott oklevélben kanonoki házként szerepel a kőépület.

³⁷ Sár temploma és maga a falu a 70-es évek légi felvételei alapján lett megkérdőjelezhető. A 9010., 9011. és 9022. számú lelőhelyek duplikált és pontatlan kiterjedésű területekként voltak katalogizálva. A „pusztatorony” néven is jelzett egykori templomként azonosított helyen pedig egy újkori épület látható a légifotó-anyagban. A terepbejárás és a fémkeresős vizsgálatok tudták tisztázni a templom helyét, melyre az adatok alapján a mára szintén megsemmisült modern épület ráépült, a település pedig korai periódusában szórt, későbbi periódusában viszont a templom köré behúzódó településképet mutat. A terület kutatása még folyamatban van, publikációja ennek lezárultával várható.

Körmösdvár funkciója

A vár és környezetének áttekintését követően kísérletet teszünk a rendelkezésünkre álló történeti és régészeti adatok alapján a tájban betöltött szerepének meghatározására. Abból a megállapításból indulhatunk ki, hogy az írott források alapján a korszak nemesi várai hatalmi bázisként, a birtokos székhelyeként, valamint uradalmi központként funkcionáltak.³⁸ Az erősség ezen rendeltetéseinek vizsgálata szempontjából különösen fontos lehet a lakhelyre, az értékőrzésre és az általános védelemre vonatkozó kérdések megválaszolása.³⁹ Mint láthatjuk, egy várnak többtényezős feladatok ellátásáért kellett felelnie. Ennek tudatában Martin Krenn nyolctényezős szempontrendszerét felhasználva kíséreljük megállapítani Körmösdvár fő- és mellékfunkcióit.⁴⁰ Az elemzés során nem szabad egy-egy szempontot kiemelni, hanem számításba kell venni, hogy melyik funkció kaphatott nagyobb hangsúlyt, és melyik kevesebbet.

Körmösdvár topográfiai, domborzati helyzetét a Sári-szőlőhegy, valamint a Séd folyó határozzák meg. A dombhátból enyhén kiemelkedő dombnyúlvány fizikai korlátok közé szorítja az erősséget. A domborzati elhelyezkedéséből adódóan a vár több irányból is jól védhető, míg a könnyen megközelíthető déli irányból külső árokkal és földtöltéssel biztosították a vármag védelmét. A vár mérete átlagos a kor magánvárai között. Az erősség környezetét is figyelembe véve megállapítható, hogy fontos védelmi szerep társulhatott az építményhez. Utóbbit a közlekedési viszonyok, az úthálózat sűrűsége, valamint a sóút közelsége is alátámasztják. A sóút kapcsán indokoltnak látjuk feltételezni, hogy a várnak jelentős megfigyelőfunkciója is lehetett. Fontos nyomatékossítani, hogy az utat valóban kontrolláló várral (Körmösdvár jellegéből adódóan nem felelhetett meg ennek) vagy védművel nem számolhatunk. Vitathatatlan ugyanakkor a vár és a sóút közötti szoros kapcsolat, melynek kutatására különösen nagy szükség lenne. A sűrű településhálózat alapján kiépült infrastruktúrát valószínűsíthetünk a vár környezetében, amely kihatással lehetett annak építésére és mindennapi használatára is. A láthatósági analízis alapján Körmösdvár uralta a Séd folyó ezen szakaszának táját. Tehát a vár már

³⁸ Az erre vonatkozó megállapításokat Fügedi Erik és Szűcs Jenő tették, lásd FÜGEDI 1977. 15., 34., 87., SZÜCS 1993. 27–32.

Az uradalmi központ kérdéskörével Engel Pál és Horváth Richárd részletekbe menően foglalkoztak, lásd ENGEL 2007. 12–13., HORVÁTH 2009. 101.

³⁹ A magánvárok rendeltetéseire vonatkozóan Feld István jelentős megállapításokat tett, lásd FELD 2014. 361–374.

⁴⁰ Martin Krenn csoportosítását Szörényi Gábor is alkalmazta a Sajó-völgyi várak kutatása során, lásd KRENN 2006. 217–230., SZÖRÉNYI 2011. 47–58.

megjelenésében is biztosította a hatalmat (elsősorban politikai, másodsorban katonai értelemben). Környezetében akár a birtokon élők vagy az átutazóban lévők felé is egyfajta reprezentációt mutatott az erősség. A történeti tájban betöltött szerepéhez mindenképpen érdemes szemügyre venni a 13–14. századi birtokviszonyokat. Keszi birtok vonatkozásában egy 1283. évi forrással rendelkezünk (ez a környék egyetlen fennmaradt 13. századi forrása), ami alapján a falu a veszprémi káptalan birtokában volt.⁴¹ Az 1352. évi oklevél további adatokkal szolgál a környék 14. századi birtokviszonyainak rekonstruálásához.⁴² Sár birtokhoz kapcsolódóan a forrás sári nemesek birtokairól számol be. Messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le a töredékes forrásokból, mégis valószínűsíthető, hogy Sár és a hozzá tartozó Körmösdvár nemesi birtok lehetett a 14. század közepéig. Az Engel-adatbázis⁴³ alapján a 14. század második felében egyértelműen az egyházi birtokok túlsúlyáról beszélhetünk a régióban, amely megmarad a késő középkor végéig.

A rendelkezésünkre álló adatokból kiindulva arra a megállapításra jutotunk, hogy Körmösdvár egy 13–14. századi (nemesi) magánvár, melynek fő funkciója (források alapján alig ismert) magánbirtok fölötti hatalombiztosítás lehetett, amely a sűrű település- és úthálózat révén további kérdéseket vet föl. A vár mellékfunkciói között a magánjavak és a személyi védelem képzelhető el. Itt említendő az a fontos elem a kései Árpád-kor népességei kapcsán, hogy a sóutak mentén sok helyen kimutatható a kései nomád betelepülők⁴⁴, elsősorban kunok megjelenése. A Mezőföldön Hantos-szék formában kifejezetten erős kun telepítvény mutatható ki, de a Sárvíztől nyugatra, a sóút menti részen ez még kevésbé kutatott. Viszont már a településnevek is kifejezetten árulkodóak, hiszen itt is előfordul a Káloz településnév (Berhida déli határában), de ismert Túzoktelke, Dezsőkáloz is, valamint a Küngös és az Ősi településnevek is markerként jellemezhetőek a kunok „túlparti” erős jelenlétére. A többi hipotézis mellé így felsorakoztatható az udvarházak által uralt és felügyelt területek kunokhoz közeli végpontján egy hatalmat biztosító pont, egy az utat és a birtokot megfigyelő, uraló és felügyelő vár kiépítése. A kutatás, mely a teljes településhálózat és a vár, valamint a többi meghatározó kőépü-

⁴¹ KARLINSZKY 2013. 35.

⁴² AOKl. XXXVI. (1352.) 40. sz.

⁴³ ENGEL 2020.

⁴⁴ Ennek a Hantos-szék nyugati részén, a Sárvíztől nyugatra lévő településlánc esetén meglévő kun jelenlétnek a vizsgálata kezdeti stádiumban van, így nem egyértelmű még a vár esetleges szerepe ebben a relációban. A muzulmán vallású kései nomád népesség és a sóutak kapcsolatának vizsgálatát Rózsa Zoltán kezdte el intenzíven Orosháza környékén. RÓZSA–TUGYA 2012.

let együttes vizsgálatát célozza, nem zárult még le. Bízunk abban, hogy jelen írásunk nemcsak a konkrét kistérség feltérképezésében, valamint a vizeinek, útjainak logisztikai egységére felfűzött települések és birtokelemek kapcsán ad új adatokat és szemszögeket, hanem a problémafelvetései más kistérségek mikrorégiós kutatásánál is használható vizsgálati szempontok lesznek.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

RA = Régészeti Adattár

MNMMK NRI = Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

AOKI. = SEBŐK Ferenc (szerk., 2018): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXXVI. (1352.)* Szeged.

CHOLNOKY Jenő (1929): *Magyarország földrajza*. Pécs. (Tudományos Gyűjtemény)

DÖVÉNYI Zoltán (2010): *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest.

ENGEL Pál (2007): Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról. *Castrum* 6. (2007/2) 11–18. (Újraközlés.)

ENGEL Pál (2020): *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Budapest. Forrás: <https://tti.abtk.hu/cikkek/egyeb-hirek/megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza> (A letöltés ideje: 2025. november 7.)

FELD István (2007): Engel Pál és a magyarországi várkutatás. *Castrum* 6. (2007/2) 19–26.

FELD István (2014): A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. *Századok* 148 (2014/2) 353–380.

FELD István (2015): A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében II. *Századok* 149 (2015/2) 333–381.

FÉNYES Elek (1836): *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. 1. Pest.

FÜGEDI Erik (1977): *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest.

HORVÁTH Richárd (2009): Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: NEUMANN Tibor – RÁCZ György (szerk.): *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest. (Társadalom- És Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. / *Analecta Mediaevalia* 3.) 63–104.

KOPPÁNY Tibor (1993): *A Balaton környékének műemlékei*. Budapest. (Művészettörténet – műemlékvédelem 3.)

KRENN Martin (2006): Bauplatz Burg. In: DURDIK Tomáš: *Castrum Bene* 9. *Burg und ihr Bauplatz*. Praha. 217–230.

- KARLINSZKY Balázs (2013): *A veszprémi káptalan a középkorban. A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai*. PhD-dolgozat. [Kézirat.] Piliscsaba.
- MRT 2. = ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A veszprémi járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.)
- NY. NAGY István (2000): *Pesty Frigyes kéziratoss helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Pápa.
- OLÁH János (1834): Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben. *Tudományos Gyűjtemény* 18 (1834/3) 51–96.
- PAPP Attila et al. (2024): *Válogatás Veszprém vármegye egyházi topográfiájának új eredményeiből*. In: JANKOVICS Norbert (szerk.): *Egyház-látogatás. Helyzetkép, kérdések, tanulságok a Veszprémi Római Katolikus Egyházmegye templomainak adatgyűjtése nyomán*. Veszprém. 15–29.
- PUSZTAI Tamás (2007): A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum* 5. (2007/1) 39–64.
- RÓZSA Zoltán – TUGYA Beáta (2012): *Kik voltak az első Orosháza lakói? Problémafelvetés egy kutatás kezdetén*. (Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 6.) 17–31.
- SZÖRÉNYI Gábor András (2011): Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum* 13. (2011/1) 25–70.
- SZÖRÉNYI Gábor András (2015): *Sajó-völgyi huszita várak régészeti kutatása*. PhD dolgozat. [Kézirat.] Debrecen.
- SZÚCS Jenő (1993): *Az utolsó Árpádok*. Budapest. (História Könyvtár. monográfiák 1.)
- TEREI György (2022): Árpád-kori várak és települések kapcsolata Pest megyében. In: KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): *Középkori és török kori várak, erődítések Pest megyében*. Budapest. 51–70.
- VERESS D. Csaba (1997): *Sóly ezer éve*. Soly.
- VO = GUTHEIL Jenő (2007): *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*. Kiadásra előkészítette Kredics László. Veszprém. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 18.)
- VR = KUMOROVITZ L. Bernát (összeáll., 1953): *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.)

Kulcsszavak: láthatósági analízis, településhálózat, topográfia, történeti táj, úthálózat, vár

Zsigmond-kori kályhák töredékei a nagyvázsonyi várban

Újabb adatok a vár periodizációjához

PÁTKAI ÁDÁM SÁNDOR

Fragments of stoves from the Sigismund era
in the castle of Nagyvázsony

New data on the periodization of the castle

The objects featured in the study were discovered during the 2018 excavation of Nagyvázsony Castle. Among these, the author describes the stove fragments dating back to the Sigismund era, which were excavated in the northern wing of the palace and provide new data on the periodization of the castle. One of the biggest questions in research history in recent decades has been determining the period of the castle dating from the end of the 14th century to the first half of the 15th century. The stove fragments and tiles excavated, including one decorated with the Kompolti family coat of arms and the insignia of the Order of the Dragon, can be classified as belonging to Group IV from the Sigismund era and may have been produced in the Nyék workshop. The typological and technological parallels of the stoves show a connection with the finds from Buda, Székesfehérvár, and Kerek. Based on the finds and stratigraphic conditions, the first, hitherto unknown period of the castle can be dated to the turn of the 14th and 15th centuries, which can now be partially determined on the basis of the finds. This study aims to contribute to a more accurate reconstruction of the medieval development history of the castle of Nagyvázsony.

Keywords: medieval castle, noble families, Sigismund era, stove tiles

A Nemzeti Várprogram keretében felújított nagyvázsonyi várban 2017–2018-ban a Laczkó Dezső Múzeum kollégái által végzett feltárás során a palotaszárnyak és a falszoros teljes területéről nagy mennyiségű kerámialelet került elő. E feltárásról röviden 2020-ban írtam.¹ A dolgozatban említettem, hogy a feltárásokból származó leletek feldolgozása jelentős segítséget nyújthat a vár történetének teljes megismeréséhez, s ehhez már rendelkezésünkre áll a

¹ PÁTKAI 2020. 135–146.

palotaszárny teljes leletanyaga. E gondolatkörhöz kapcsolódva részben folytatom,² részben megkezdem a leletanyag közzétételét.

Az elmúlt évtizedek feltárásai alapján elmondható volt, hogy a vár területén kialakult felső, vastag, törmelékes omladékréteg a 17–18. századból a vár végleges pusztulásának idejéből származott. Az egységes törmelékréteg alatt további, leleteket is tartalmazó feltöltődési rétegek jelentkeztek, ezek alatt pedig már a középkori járószint mutatkozott. E járószintet csak kisebb kutatóárkokkal vágta át Éri István. Véleménye szerint a kutatóárkokban azonosított alsó járószint is még a 16–17. századi átépítésekkel hozható összefüggésbe, „ennél korábbi, hitelesen megállapítható járószintet” pedig nem talált.³ Nagy Szabolcs Balázs is észlelte már az 1. helyiség feltárásakor, hogy a leletanyagból teljesen hiányzik a 14. századi horizont. Arra pedig majd csak egy részletes feldolgozás deríthet fényt, hogy a világosan megfogható 16–17. századi horizont mellett mennyire van jelen a 15. századi.

E kérdés különösen érdekes lehet a vár eddig közölt periodizációs kísérleteinek fényében. Éri István a palotaszárnyat a vár 15. század végi periódusához sorolta, noha 16–17. századinál korábbi járószintet sehol sem talált a helyiségekben. Az eddigi periodizációk alapvetően a felmenő falakat vizsgálták. Éri István a palotaszárny kiépítését a vár 15. század végi periódusához sorolta.⁴

Koppány András és Fülöp András ugyancsak a felújításhoz kapcsolódóan végeztek falkutatást a várban, s ekkor lehetőségük nyílt a lakótorony északi és nyugati falának részletes vizsgálatára is. Eredményeiről 2019-ben számoltak be.⁵ Ezt megelőzően Buzás Gergely 2009-ben⁶ és 2014-ben⁷ érintette a nagyvázsonyi vár építéstörténetét, továbbá az elkészült kiállításban is főként az ő koncepciója érvényesül. Buzás szerint a vár helyén már a 14. században állhatott egy korai udvarház, majd a 15. század közepén épült ki a teljes L alakú palotaszárnyat magába foglaló, téglalap alaprajzú vár a keleti négyszögletes kaputoronnyal.⁸ A legmeghatározóbb kérdés a lakótorony megépülésének ideje. Éri szerint ez volt az első, amihez csatlakozott egy udvar, a Koppány–Fülöp szerzőpáros szerint a lakótorony, a nyugati palotaszárny és udvar, Buzás Gergely szerint a nyugati és északi palotaszárny és udvar épült

² Utalva ezzel a számtalan, már megjelent munkára, melyek a nagyvázsonyi feltárások során előkerült kiemelkedő darabok vagy egyes tárgye gyűttesek közlését jelenti.

³ LDM RA 2631. 3–4.

⁴ LDM RA 2631. 5.

⁵ FÜLÖP–KOPPÁNY 2019.

⁶ BUZÁS 2009.

⁷ BUZÁS 2014.

⁸ BUZÁS 2009.

ki először. Gyakorlatilag nincs egységes álláspont arra nézve, hogy milyen is lehetett az a 15. századi állapot, amelyben Kinizsi Pál megszerezte a várat.

Mindenki egyetért abban, hogy az udvarhoz csatlakozó keleti kaputorony egy időben épült a nyugati palotaszárny – amúgy ismeretlen időpontra keltezhető – periódusával. Ez azt is feltételezi, hogy az udvart valóban körbevette már egy fal. Talán összefüggésbe hozható egy falszakasz a 14. századi udvarházzal vagy annak egy részével, amire utal a Koppány–Fülöp szerzőpáros is a nyugati palotaszárny déli falszakasza kapcsán. Mindennek eredője egy Éri István által készített archív fotó, melyen egy szintén bizonytalan keltezésű falköpenyezés látható.⁹

Részben említettem már 2020-ban azt a falszakaszt, mely a keleti falszoros területén, a lakótorony délkeleti pillére mellett került elő. Ez a téglát is tartalmazó, egyszer vastagított falszakasz bizonyosan korábbi a falszoros külső falánál, illetve feltehetően korábbi a lakótoronynál is. Ebben az esetben – ha elfogadjuk a Koppány–Fülöp szerzőpáros által és általunk feltárt falszakasz koraiságát – a lakótorony és a délnyugati helyiség helyén valóban állhatott a – történeti adatok alapján a 14. század végén már bizonyosan létező – Vezsenyi-féle udvarház. Vezsenyi Lászlót 1394-ben egy oklevélben már Vázsonyinak nevezik.¹⁰ Ennek a korszaknak azonban eddig nem ismertük régészeti emlékanyagát.

A 2018-as feltáráson Péterváry Tamás helyettesített a palotaépület északi szárnyában. Itt került elő több rétegsor, melyek értelmezése eddig nem történt meg. Az északi helyiségek területén, azok déli oldalán az altalaj sárgás-zöldes agyagos réteggént jelentkezett, míg az északi oldalon nagyon kemény, fekete színű agyagréteget találtunk az előzőekkel egy szinten. Ezt átvágva néhány helyen ismét feltűnt ugyanaz a zöldes agyag, így felülvizsgálva korábbi álláspontunkat arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a fekete agyagréteg nem tekintendő geológiai rétegnek, s hogy a nagyhelyiség közepén lévő széles kövezett réteg is valamiféle alapozás lehetett inkább.

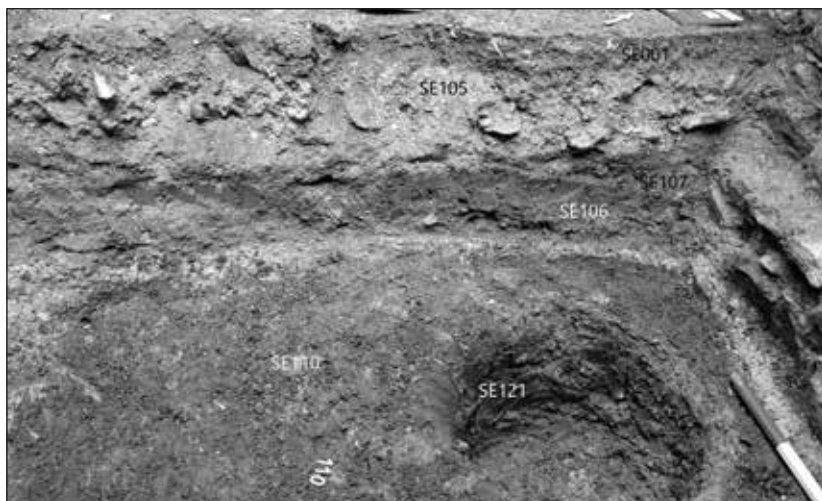
A nagyhelyiség előtt található kis helyiségek a nyugati, illetve a keleti folyosó nevet kapták. Ezek a loggia alapozásai. A nyugati folyosóban nyitott 9. és 10. szelvények rétegsora váltakozva agyag és murva volt.¹¹ Leletanyaguk nem jelentős mennyiségű, de annál érdekesebb volt. A 9. szelvényben került elő ~ 45 darab rendkívül vékony kiképzésű, félgömb alakú bronztárgy néhány nagyobb méretű vasdarabbal, melyek pontos meghatározása még min-

⁹ FÜLÖP-KOPPÁNY 2019. 15–16.

¹⁰ HORVÁTH 2002. 89

¹¹ Megegyezően Éri megállapításával: LDM RA 2631. 17.

dig teljesen bizonytalan. A keleti folyosóban szintén két szelvényt (21., 22.) alakítottunk ki. Míg az utóbbi rétegrendje megegyezett a 9. és 10. szelvény váltakozó rétegsorával, addig a 21. szelvényben váltakozó rétegsor alatt egy szinte kizárólag kályhaelem-töredékekből álló felületet találtunk. Ez kitöltötte a folyosó négyzetesre szélesedő térrészének egészét. E réteget minden irányból metszettek a körbevevő falak alapozásai, melyeket Buzás Gergely, illetve

1.) A 21. szelvény nyugati metszetsfala (A szerző fotója)

Fülöp András és Koppány András is a 15. század közepére (1440 k.,¹² ill. 1460 k.¹³) helyeztek. Stratigráfiailag e feltárt rétegsorok biztosan korábbiak az ún. loggia alapfalainál. A nagyhelyiségben található legtöbb szelvény, köztük a 17-es és a 20-as szelvények rétegei megegyeznek a 21-es szelvényével, tehát a folyosó északi, ma is álló, illetve a nagyhelyiség déli oldalán a déli fallal párhuzamosan kelet-nyugati irányba futó visszabontott falnál korábbi rétegekről van szó. A visszabontott falszakasz a nagyhelyiség korábbi fala volt.¹⁴ A kérdéses rétegek: legalul található a zöldes agyagréteg felett az Se121 (fekete agyagréteg), majd következik szabályosan rétegződve az Se110 (leletgazdag vékony réteg), ezen egy sárga vékony tapasztott agyagréteg (járószint), az Se109 (zöldessárga agyagréteg, feltöltés), az Se106 (vékony fekete, faszenes réteg, pusztulási réteg), az Se105 (szürkésbarna, vastag murvás, meszes, kö-

¹² BUZÁS 2014. 12.

¹³ FÜLÖP-KOPPÁNY 2019. 14.

¹⁴ Erre utal FÜLÖP-KOPPÁNY 2019. 22. is.

2.) A 21. szelvény felülnézeti képe a leletgazdag réteggel, illetve az azt fedő járószinttel (A szerző fotója)

ves feltöltési réteg) és az Se001 (akkori felszín, modern járószint). Az Se105 és Se106 között, a nagyhelyiség déli alapozási kiugrásánál van az Se107 (agyagos vékony sáv az alapozási kiugrás magasságában). Ez alapján a kályhaszemeket a fekete agyagrétegre terítették ki, majd a felmenő falak megépítéséig legalább két járószint létesült, mire az 1480-as években (Kinizsihez köthetően) megépültek a loggia alapfalai. Az Se110 réteg felett egy nagyon vékony sárga agyagtapasztás (járószint) látható, mely egyértelműen ráfed a helyiség keleti falának alapozására. A kaputoronnyal ellátott fal ez alapján is korábbi, mint a loggia kelet-nyugati alapfala. A fennmaradó két réteg szerint valamiféle épületbontással is kell számolni, mire megépült a Kinizsi kori épületrész, illetve az udvar. Az említett két járószintből az egyik tiszta agyag (Se109), míg a következő, mely már az alapozási kiugrások felett helyezkedik el, murvás, meszes köves réteggént, leletanyag nélkül jelentkezik, tehát feltehetően egy bontásból származó törmelék elterítésének az eredménye.

A 17-es és a 20-as szelvényben a nagyhelyiség délkeleti oldalán a visszabontott fal északi oldalán a fekete agyagrétegen szintén látható az egységes zöld agyagfeltöltés, hasonló vastagságban.

Mindezek alapján a nagyhelyiség délkeleti részén és a keleti folyosó területén található rétegsor arra utal, hogy a Vezsenyi-udvarház vagy legalábbis az abban lévő kályha bontását követően – talán még a 15. század közepi építést megelőzően – itt egy udvarnak kellett elterülnie. A nagyhelyiség közepén húzódó kőszárvot jelen tudásunk szerint ahhoz a fázishoz kötnénk, amikor még nem épült meg az északabbli, kelet-nyugati irányú fal. Mindenképpen ennek kell a korábbiinak lenni, hiszen a 4-es számú helyiség délkeleti falán lévő befalazott ajtónyílás illeszkedne e falhoz, s innen közelíthették meg az észak-déli

tengelyű palotaépület északi helyiségeit. A nagyhelyiség és a keleti kaputorony falának eltérő korára utal a nyugat felé induló törés is, illetve egy Éri által készített fotón látható falelválás szintén. S így kerülhet a palotaépület „udvarára” az épület egykori kályhája (vagy akár több is).

A leletanyag

Az általunk keleti folyosónak nevezett területen nyitott 21. szelvényben, az Se109–110 rétegben, valamint a nagyhelyiség 17. és 20. szelvényében megtalálható 111 és 111/01 rétegekben feltárt kályhaelemek leírása:

1. Háromszögletű kályhaszemek

Néhány darab háromszögletű kályhaszemtöredék, melyek talán az oromcsempék kategóriájába sorolhatók. Ezek többsége barnászörösre égett, kavicsos anyagú, mázatlan, míg egy töredék, amely eltér ezektől, szürkére égett, csillámos anyagú, jól iszapolt példány. A töredékek alapján egyszerű háromszög alakú kályhaszemek lehettek.

2. Négyzet alakú kályhaszemek ívelt, vágott dísszel a sarkokon

Egyszerű tál alakú kályhaszemek, kerek talprésszel. A kályhaszem szájánál, a sarkokon egy-egy bevágott, egyszerűen megformált, utólag felhelyezett áttört íves díszítéssel vannak ellátva. Ebből több töredéket is találtunk. Párhuzama általam nem ismert. Az ívek mérete 5-6 cm között mozog.

3. Négykaréjos csempe töredékei

Négyzetes alakú, áttört előlapú kályhaszem töredékei, az oldalfelezőn elhelyezett nyújtott orrtag mérműdíszítéssel. Két töredék pontosan azonosítható. A párhuzamok alapján feltételezhető élhossz 22-22,5 cm, a kályhaszem feltételezett mélysége 15 cm. Ehhez a típushoz tudjuk kötni azt a kör alakú talprészt, melynek átmérője 15 cm.

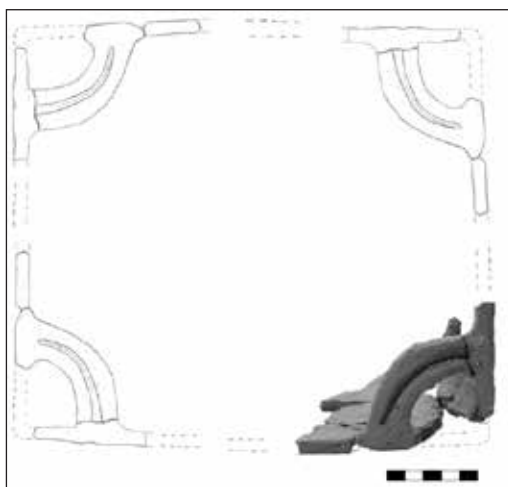

3.) Éri István fotója a nagyhelyiség visszabontott korábbi falával.

Jól látszik a falelválás, ahol a nyugatra tartó törés is kezdődik felszínben
(LDM RA Ltsz. 2660.)

4. Hagyma alakú kályhaszemek

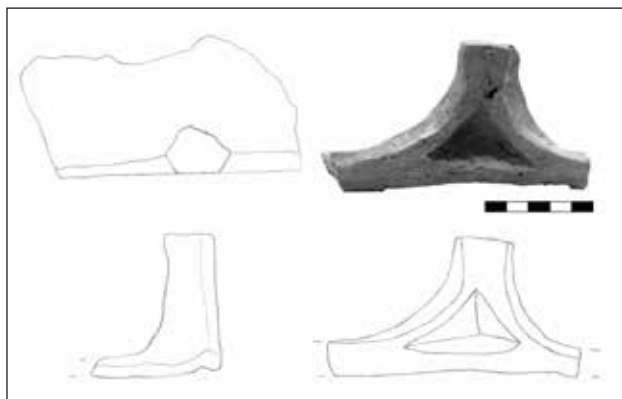
Hagyma alakú kályhaszemek a kályha kupolájából származnak. Két típushoz tartoznak. Az egyiknek félkör vagy gömbölyded alakú felső része van, ilyenből egy darabot találtunk, melynek anyaga szürke színű, redukált égetésű, jól iszapolt. Magassága 11,5 cm, talpátmérője 16 cm. A másik típust képviselő leletek között találunk drapp színű, jól iszapolt, oxidált égetésű, belül kormos töredékeket, melyek tetején kis dudor látható. Ez a típus tekinthető a széles körben ismert hagyma alakú kályhaszemnek. Talpátmérője ~10 cm, a típus magassága pontosan nem határozható meg.

4.) Tál alakú kályhaszem rekonstrukciója a sarkokon áttört, ívelt díszítéssel
(A szerző rajza)

5. Kályhacsempe a Kompolti család címerével és a Sárkányrend jelével

Vörös színűre égett, kavicsos anyagú, belső felén kormos, mázatlan, eredetileg négyzetes formájú kályhacsempe töredékei. Mind a sarokaiból, mind mintával

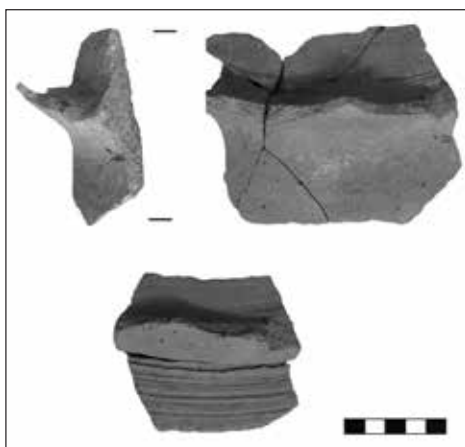
5.) Négykaréjos kályhaszem töredéke (A szerző fotója)

ellátott belső részéből maradtak meg töredékek, ezáltal kiserkeszthető az egykori csempe teljes mérete. Hossza mindkét oldalon nagyjából 24 cm, mélysége hozzávetőlegesen 10 cm.

A kályhacsempe előlapján a Kompolti család címere látható. A címerpajzs egyenes állású, benne egy heraldikai jobbra néző, kiterjesztett szárnyú sas jelenik meg, amely az egész címerpajzsot betölti. A címer egészét a Sárkányrend jelvénye övezi. Pontos (ám mázas kivitelű!) párhuzama Budáról és Ozoráról ismert. Zsigmond-kori IV/4. típus.

6.) Kályhacsempe a Kompolti család címerével és a Sárkányrend jelével
(A szerző fotója)

7.) Oromdísztöredéke (A szerző fotója)

6. Oromdísztöredék

Feltehetően egy hagyma alakú kályhaszem két nagy méretű, legalább 15-20 cm átmérőjű töredéke, mely az ismert felálló, leveles oromdísztöredék egyszerűbb változata lehetett.¹⁵

7. Dongás hátú kályhaszem

Két kis méretű, dongás hátú szem töredéke került elő. Ezek szélessége 7,5 és 9 cm. Magasságuk nem határozható meg.

A leírt kályhaszemek és -elemek ugyan látszólag nagyon különbözőek, azonban ez a méretbeli, s talán minőségbeli változatosság nem annyira meglepő a 14. század végi, 15. század eleji kályhák esetében.¹⁶ A vázsonyi darabok nagy hasonlóságot mutatnak a Sándor Ildikó által bemutatott, Budapest területén előkerült 14. századi városi, polgári lakáskultúra kályháinak példányaival.¹⁷ Ezek keletkezése, mint arra a szerzője is utal, kissé nehézkes. A 14. század első felére való keletkezésük nehéz, azonban a kályhaszemek az Anjou- és Zsigmond-kor átmenetére nem utalnak. Néhány töredék a Boldizsár Péter által közölt székesfehérvári¹⁸ darabokkal mutat kapcsolatot, valamint megemlí-

¹⁵ BOLDIZSÁR 2002. 84.

¹⁶ KOCSIS 2018. 26.

¹⁷ SÁNDOR 2018.

¹⁸ BOLDIZSÁR 1992.

tendő a kereki várból előkerült négykaréjos, mázas, élbe futó profilú csempe és a hasonló, részben mázas, hagyma alakú kályhaszem is, melyeket a Zsigmond-kori I. csoport kályhái közé helyeznek.¹⁹

E műhely Holl Imre szerint még a Zsigmond-kor elején, az 1390-es években kezdhette meg működését, de kályhákat gyártott még az 1410-es években is.²⁰ A műhely által készített kályhák a királyi központok mellett, nagyjából a Dunántúl északi felén találhatóak. Mint arra Kocsis Edit és Varga Máté rámutatott, e kályhák megjelentek egyes udvari bárók városi házaiban vagy vidéki rezidenciáiban is: így a Garaiak kőszegi, az Újlakiak várpalotái és a Marczaliak kereki várában volt a műhelytől származó fűtőberendezésük.²¹

A Vezsenyiekről

A család²² 1384-ben kapott váreépítési engedélyt, mely Zádorvárra vonatkozott. Nagyvázsonnal kapcsolatban először 1394–95-ben találkozunk velük. A nevesebb családtagok között megemlítendő Vezsenyi Domokos fia Miklós, aki 1360 és 1366 között pilisi,²³ 1375-ben nyitrai ispán és egyben visegrádi várnagy,²⁴ illetve Vezsenyi (I.) László, aki pedig 1382 és 1386 között asztalnokmester (*magister dapiferorum regalium*) és egyben bárói rangot viselő személy volt.²⁵ Egy újabb, 1389-ben kelt oklevél tudósít bennünket, hogy László jutalmul kapta Barnagot (és ezzel Zádorvárat) királyi új adományként, méghozzá a szerbiai hadjárat során, valamint a Mária királynő mellett tanúsított hűséges szolgálataiért cserébe.²⁶

Horváth Richárd szerint a székhelyváltás az 1390-es években következhetett be, valamikor 1394 és 1400 között.²⁷ Megjegyzi ugyanitt, hogy a történeti adatok alapján azonban nem igazolható egyértelműen, hogy ekkor el is kezdenek építeni egy udvarházat/várat, vagy esetleg már egy meglévő épületbe költöznek be. Megemlíti, hogy akár a régészetileg igazolt csepelyi udvarházat is használhatták volna.

¹⁹ KOCSIS–VARGA 2020. 177.

²⁰ HOLL 2002. 357–380.

²¹ KOCSIS–VARGA 2020. 179.

²² ENGEL 2001. Vezsenyi-családfa: https://adt.arcanum.com/hu/view/Engel_MoKozepkori-Adattara_Genealogia/?pg=761&layout=s (A letöltés ideje: 2025. november 5.), BAGI 2010.

²³ Arch. 1301–1457. 191.

²⁴ Uo. 338.

²⁵ Uo. 62.

²⁶ HORVÁTH–KOPPÁNY 2008. 27.

²⁷ Uo. 31.

A 20. és 21. szelvényben feltárt leletanyag igazolhatja e Zsigmond időszakára keltezhető jelenlétet. Sőt az egyik, a Sárkányrend jelvényével díszített kályhacsempe, melyen valami oknál fogva a Kompolti család címere²⁸ látható, pontosabb keltezést is adhat – megjegyzem, ez a sasábrázolás teljesen meg egyezik a Zsigmond őrgrófi címeréből származóval. Igaz ugyan, hogy ez a csempe mázatlan kivitelezésű, ettől eltekintve hű párja a Budán előkerült zöld mázas példánynak²⁹.

A Kompolti család Zsigmond korában igazi fénykorát élte. Több generáción át viselték a pohárnokmesteri címet (*pincernarum regalium magister*) 1419–1438 között, István pedig országbírói címet is szerzett, s ezzel a család legmagasabb rangú méltóságviselője lett.³⁰ Mindezekkel együtt Zsigmond király hűséges katonái, csakúgy, mint a Vezsenyiek. Hogy mégis miért van itt Nagyvázsonyban Kompolti-címer a kályhán, nem tudni. Azzal magyaráznom e jelenséget, hogy az uralkodó által adományozott kályhákról lehetett szó, melyeken a hozzá hű szövetséges bárók címerei szerepeltek. Ebben az esetben viszont a Kompolti családhoz köthető helyszíneken kellene találni például Vezsenyi-címert, de ilyet nem ismerünk.³¹

A család előkelő szerepe tehát megengedte, hogy akár már a 14. század végén szemeskályhával rendelkezzenek.³² A következő személy a családban Miklós, róla azonban nem sokat tudunk, majd az ő gyermeke Vezsenyi (II.) László (1446–1465), Mátyás főlovászmestere, szintén magas rangú főúr.³³ Ő építhette a lakótornyot.

Összefoglalás

A nagyvázsonyi várépület első periódusának meghatározása szinte lehetetlen feladat. Megválaszolatlan marad így az a kérdés is, hogy a nyugati palotaszárnya-e a 14. század végi periódus, vagy egy teljesen más, korábbi épület valóban állt valamikor a területen?

²⁸ Vö. SPEKNER 2018.

²⁹ KISS–SPEKNER–VÉGH 2018. 282., 4.18.d. katalógusszám alatt. Holl Imre besorolása szerint a Zsigmond-kori IV/4. típus ábrázolása: HOLL 1958. 243–244. Az ozorai várban szintén zöldmázas kivitelben tudtak egy ilyet rekonstruálni. VIZI 2015. 49.

³⁰ HAVASSY 1993. 111–112.

³¹ Az azonosítással próbálkozott Engel Pál és Lővei Pál a Margitszigeten feltárt két darab 14. századi sírkő kapcsán. ENGEL–LŐVEI 1992.

³² Ez illeszkedik a korszak kályhahasználatához. Lásd KOCSIS 2018. 25.

³³ ENGEL 2001. Vezsenyi család.

Az eddig közölt kályhacsempéletek³⁴ mellett a történeti adatok alapján is számolhatunk egy Zsigmond-kori, az 1390-es és 1410-es évek közé tehető kályha létevel,³⁵ melyet nem tudunk pontosan helyhez kötni a váron belül, így felmerülhet akár, hogy a korábban a vár helyén álló udvarház fűtőberendezése volt. Eddig nem ismertünk a 15. század vége, közepe előtti leletanyagot sem, így új adat, hogy az északi palotaszárny és az udvar találkozásánál egy *in situ* réteggként meghatározható szemetes feltöltést sikerült elkülöníteni.

Ez némileg erősíti a vár eddigi periodizációit, azonban árnyalja is a képet, hiszen úgy tűnik, hogy az északi palotaszárny (nagyhelyiség 1. állapota) egy második fázisban épült a több helyiséget magába foglaló nyugati palotaszárnyhoz, majd a kaputorony és fala (keleti várfal) szintén egy későbbi, 3. fázisban épült be az északi szárny és a lakótorony közé. Talán ezután említhetik már a várnagyot 1464–69-ben.³⁶

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

RA = Régészeti Adattár

Arch. 1301–1457. = ENGEL Pál (1996): *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Budapest. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)

BAGI Gábor (2010): A Vesztenyiek és utódaik földesurasága a nagyvázsonyi uradalom tiszazugi részein a XIV–XVI. században. *Tiszavilág. A Tiszazugi Földrajzi Múzeum Közleményei* 4. 38–49.

BOLDIZSÁR Péter (1992): Középkori kályhacsempék Székesfehérváron. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1991–92/I.* 83–92.

BOLDIZSÁR Péter (2002): A diósgyőri vár egy Anjou-kori kályhája. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 41. 79–88.

BUZÁS Gergely (2009): A nagyvázsonyi vár. In: BUZÁS Gergely – OROSZ Krisztina – VASÁROS Zsolt (szerk.): *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba.*, Budapest. 390–397.

BUZÁS Gergely (2014): A tűzfegyverek hatása a későközépkori várépítészetre Magyarországon. *Archaeologia - Altum Castrum Online*. <https://archeologia.hu/content/archeologia/228/tuzfegyverek-buzas.pdf> (A letöltés ideje: 2025. november 5.)

³⁴ TAMÁSI 1986., TAMÁSI 1989.

³⁵ Szinte azonos a birtoklástörténet a kereki váréval, amit 1396-ban szerez meg Marczali Miklós erdélyi vajda és somogyi ispán. Itt is közölnek a Sárkányrend jelével díszített csempét. KOCSIS–VARGA 2020. 181.

³⁶ HORVÁTH–KOPPÁNY 2008. 33.

- ENGEL Pál – LŐVEI Pál (1992): Két töredékes sírkő a Margitszigetről. *Budapest régiségei* 29. 49–56.
- ENGEL Pál (2001): *Középkori magyar genealógia*. Budapest. CD-Rom.
- FÜLÖP András – KOPPÁNY András (2019): A nagyvázsonyi vár kutatástörténetének legújabb fejezete. Falkutatói helyzetkép. *Studia Agriensia* 38. 13–27.
- HAVASSY Péter (1993): Az Aba nembeli Kompolti család története. *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. A Heves Megyei Levéltár közleményei*. [Különszám.] 109–127.
- HOLL Imre (1958): Középkori kályhacsempék Magyarországon 1. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe *Budapest Régiségei* 18. 211–300.
- HOLL Imre (2002): Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez. *Budapest Régiségei* 35/2. 357–380.
- HORVÁTH Richárd (2002): *Várok és politika a középkori Veszprém megyében*. PhD-dolgozat. [Kézirat] Debrecen.
- HORVÁTH Richárd – KOPPÁNY András (2008): Zádorvártól Vázsonykőig. *Castrum* 7. (2008) 17–38.
- KISS Virág – SPEKNER Enikő – VÉGH András (szerk., 2018): *Szívmelengető középkor*. Budapest.
- KOCSIS Edit (2018): A kályha története a középkori és kora újkori Magyarországon. In: KISS Virág – SPEKNER Enikő – VÉGH András (szerk.): *Szívmelengető középkor*. 24–31.
- KOCSIS Edit – VARGA Máté (2020): Kályhacsempék és kályhaszemek a kereki várból. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 7. 173–182.
- PÁTKAI Ádám Sándor (2020): Beszámoló a nagyvázsonyi várban végzett 2017–2018. évi feltárásokról *Castrum* 23. (2020) 135–146.
- SÁNDOR Ildikó (2018): 14. századi kályhaszemek Budapest területéről – városi kályhák. In: KISS Virág – SPEKNER Enikő – VÉGH András (szerk.): *Szívmelengető középkor*. 40–47.
- SPEKNER Enikő (2018): Heraldikai (címeres) reprezentáció a középkori kályhacsempéken. In: KISS Virág – SPEKNER Enikő – VÉGH András (szerk., 2018): *Szívmelengető középkor*. Budapest. 49–57.
- TAMÁSI Judit (1986): A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz alakú csempékből rakott kályhája. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. 235–259.
- TAMÁSI Judit (1989): Népies kályhacsempék a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. *Pápai Múzeumi Értesítő* 2. 149–181.
- VIZI Márta (2015): Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagról. *A Wosinszky Mór Múzeum évkönyve* 37. 41–73.

Kulcsszavak: főúri családok, kályhacsempék, középkori vár, Zsigmond-kor

SZEMLE

TANULMÁNYOK

Egy veszprémi határjárás rekonstrukciója

A püspöki és káptalani városrész határvonalának leírása
a káptalan 1082-es birtokösszeírásában

PELCZÉDER KATALIN

A reconstruction of a Veszprém border district

Description of the boundary line of the episcopal and chapter
districts in the chapter's 1082 estate census

The subject of the study is a section of the census dated to 1082 (but in fact compiled in 1326–1327), which describes the boundary line separating the territory of the bishop and the chapter within the city of Veszprém. The analysis of the boundary description is preceded by a brief overview of the medieval property history of the settlement, a discussion of the historical and linguistic value of the forged charter as a source, the history of the boundary description up to the mid-18th century and a presentation of the methodology used in the analysis. The study presents in sequence the twelve sites affected by the boundary description, which include both natural features (spring, rock, hill) and man-made or inhabited places (settlement, road, building, meadow). The identification of these sites was helped by charter sources relating to the area, modern-age maps, as well as the results of archaeology, architectural history and historical linguistics. The 1749 renewal of the medieval boundary description played a key role in the localization process. The analysis enriches our knowledge of the property relations, land use, toponyms and the natural and built environment of the city and its boundaries in the early 14th century. An integral part of the study is the cartographic reconstruction of the boundary description.

Keywords: medieval Veszprém, boundary description, Veszprém Chapter, toponyms, cartographic reconstruction

Veszprém birtoktörténetének régtől fogva fontos szereplője volt a püspök, majd a fokozatosan egyre nagyobb önállóságra szert tevő káptalan is. A történészek egyetértének abban, hogy a hamis, 1082-re datált Szent László-féle birtoklista megalkotása – melynek valós keletkezési ideje 1326–1327-re tehető – minden bizonnyal összefüggött a püspöki és káptalani birtokok szétválasztásának több szakaszban lezajló, 13. század végi, 14. század eleji folyamatával, illetve annak lezárultával.¹ Ez az oklevél Veszprém városán belül elkülönítette a püspöki és káptalani városrészt, részletesen leírva a kettő közötti határvonalat, ezután pedig felsorolta a káptalannak Veszprém, Zala, Somogy, Tolna és Fejér vármegyék területén fekvő birtokait.² Jelen vizsgálat tárgya a birtokösszeírás elején olvasható határleírás, mely több okból is értékes forrása a középkori Veszprém és környéke történeti topográfiájának és helyneveinek. Egyfelől viszonylagos koraisága miatt, ugyanis az erről a területről származó hasonló adatok sora csak egy jó fél évszázaddal korábban, a 13. század közepétől indul. Másfelől azért, mert a határjárás tizenkét határjel által meghatározott, a városon és annak határán végighúzódnó vonala az egyes helyek lokalizálásához több támpontot nyújt, mint a más oklevelekben területileg elszórtan jelentkező helynevek és helymegjelölések.

A püspök és a káptalan szerepe Veszprém birtoktörténetében

A határleírás részletes bemutatása előtt érdemes röviden szót ejteni a káptalannak és a püspöknek a középkor folyamán a város területén lévő javairól.

A város – mint a püspökség székhelye – kezdetben a püspök osztatlan birtokát képezte, ahol uralkodói szolgálónépek és udvarnokok is laktak az egyház népei mellett.³ Központi egyházaként a várhegyen álló Szent Mihály-székesegyház szolgált. A püspöké volt a várhegy déli végénél található Szenttamásfalva⁴ és az attól kissé délebbre fekvő Szentmiklósszeg,⁵ az utóbbi helyen azonban a középkor végére a káptalan is jelentős tulajdonra tett szert.⁶

A káptalan középkori birtokainak alakulásáról Karlinszky Balázs monográfiája nyújt áttekintő képet.⁷ A káptalan tagjai, a kanonokok a 11–12.

¹ GUTHEIL 1977. 210–211., KARLINSZKY 2016. 68., VR 8.

² DHA 236.

³ KARLINSZKY 2013. 208.

⁴ CSÁNKI III. 292., KREDICS–SOLYMOSI 1993. 9., 81–82.

⁵ KARLINSZKY 2013. 208., KREDICS–SOLYMOSI 1993. 9., 82–83.

⁶ MRT 2. 236.

⁷ KARLINSZKY 2013.

században még közös épületben laktak a várban a székesegyház mellett, és a püspöktől függtek.⁸ Lassacskán indult meg vagyoni önállósulásuk, az első, oklevélben is rögzített ingatlanügyletük, egy malom és egy sziget megszerzése 1249-ben történt.⁹ A kanonokok házvásárlásairól a várban és a váralján a 13. század utolsó harmadából maradtak fenn az első adatok.¹⁰ A káptalan földesurasága alá tartozott a keleti váralja, azaz Sárszeg;¹¹ a Vártól délkeletre lévő Szentiván;¹² illetve a két nyugati váralja településen, Szentmargitszegen és Szentkatalinszegen szintén sok kanonoki tulajdonról (házról, fürdőről, vízimalomról) van tudomásunk.¹³ Karlinszky Balázs véleménye szerint Veszprémben – más székeskáptalanoktól, például Pécsről és Győrtől eltérően – nem alakult ki egybefüggő kanonoki vagy káptalani városrész;¹⁴ de azért a 15–16. századi oklevelek nem ritkán *vicus capitularis* 'káptalani városrész' néven emlegetik a nyugati (Szentmargitszeg) és a keleti (Sárszeg) váralja települést.¹⁵

A határjárás és az oklevél történeti háttere

Mivel a határjárást tartalmazó oklevél nem hiteles sem formailag, sem tartalmilag,¹⁶ ezért szükséges foglalkozni azzal a kérdéssel is, hogy az adatait miként értékeli a történettudomány és a nyelvtörténet a saját kutatási szempontjaiból. Gutheil Jenő azt írta, hogy jórészt 11. századi adatokat örökít meg az oklevél annak ellenére, hogy a valóságban csak a 13. század végén, a 14. század elején íródott.¹⁷ Karlinszky Balázs árnyaltabb képet vázol fel Gutheilnél: az összeírt javak részletességéből arra következtet, hogy az oklevelet valóban korábbi jegyzetek segítségével állíthatták össze, és korábban feljegyzett adományokat foglal össze, de a felsorolt birtokok és javak között a 11–12. századi eredetűek mellett 13–14. századiak is bőven vannak.¹⁸ A tanulmányban vizsgált határvonal formálódása sem tehető a 13. század második felénél korábbra, mivel a

⁸ MRT 2. 225.

⁹ VO 44–45., KARLINSZKY 2013. 208.

¹⁰ KARLINSZKY 2013. 208.

¹¹ VO 276., 328., 332., 336.

¹² VO 271.; KARLINSZKY 2014. 10.

¹³ GUTHEIL 1977. 186., 190.

¹⁴ KARLINSZKY 2013. 209.

¹⁵ VO 177., 263., 276., 313., 315., 328., 332., 336.

¹⁶ DHA 235–236.

¹⁷ GUTHEIL 1977. 210.

¹⁸ KARLINSZKY 2016. 76–77., lásd még DHA 235.

káptalannak a városban való első ingatlanszerzései is csak ekkortól datálhatók. Mindenesetre a történettudomány az oklevél összeállításának korára vonatkozóan javarészt valós birtoktörténeti információkkal számol.

A forrás nyelvtörténeti, elsősorban névtani kutatásokra is használható kelendő óvatossággal. Magyar nyelvű szórványai (zömében hely- és személynévek) helyesírásukat és hangállapotukat tekintve általában véve 13–14. századi jegeket mutatnak, és a névalakok java részének is reális létezését tulajdoníthatunk az oklevél készítésének idejére.¹⁹ A hamisító alapvetően saját korának megfelelően írt, a korabeli „normától” való eltéréseire elsősorban kompiláló munkamódszere szolgálhat magyarázatként.²⁰

Az alábbiakban idézem a veszprémi összeírásnak a városra vonatkozó részletét Györffy György szövegközlése alapján.²¹ A latin szöveget Szőke Melinda 2025-ben készült magyar nyelvű fordítása követi.²² A határjeleket megnevező szerkezeteket számmal láttam el. A magyar nyelvű szórványokat, illetve a fordításban a kikövetkeztetett (és feltételezett) magyar helyneveket dőlt, félkövér betűvel jelöltem. A határleírásban tizenkét határjelet lehet azonosítani, továbbá a szöveg vonalszerű határokra is utal, vízfolyás egyik oldalára, illetve sziklák sorára.

+1082 [1326–1327]: „Circa basilicam sancti Sancti Mykaelis prima meta ponitur iuxta molendinum Thome ultra aquam (1), II iuxta basilicam Sancte Margarete (2); III iuxta silvam nomine **Ziman** (3) dehinc venit ad magnum l(ap)idem (4) et transeunte ad silvam **Beñ** insidet ad levam partem (5), dehinc venit ad locum, qui dicitur **Cristseg** (6), exhinc ad magnum viam, que adiacet protenta versus Albam (7) et descendit ad locum, qui dicitur pute(us)prosorum (8), d(einde) ad monticulos descendens transit ad molendinum **Mysca** (9) et ad superficiem rupium in longitudine, deinde ad pratum abbatis (10) transitoque flumine ponitur meta iuxta villam **Thoscas** (11) et venit ad domum Petri et Dominici (12), infra quas nemo habet quicquam iuris, nisi (ecclesia).”

Szent Mihály bazilikája²³ körül az első határjel **Thoma malma** mellett van a vízen túl (1). A második **Szent Margit bazilikája** mellett (2), a harmadik a **Ziman** nevű erdő mellett (3). Innen egy **Nagy-kő**-höz

¹⁹ PELCZÉDER 2025.

²⁰ PELCZÉDER 2025.

²¹ DHA 236.

²² A szövegrészlet korábbi magyar fordítása: GUTHEIL 1977. 210–211.

²³ Az oklevél latin tulajdonnevei (helynevei) a magyar fordításban mai magyarsággal vagy kikövetkeztetett magyar alakban szerepelnek.

halad (4), és elérve a *Beñ* (nevű) erdőt a bal oldalra ereszkedik (5), innen a *Cristseg*-nek mondott helyhez vezet (6), innen egy szomszédos nagy úthoz, amely *Fehérvár* felé nyúlik (7). És leereszkedik a *Leprások kútja* nevű helyhez (8), ezután dombokon leereszkedve a *Mýsca malom*-ig halad és sziklák felszínére hosszában (9), innen az *Apát rétyé*-ig (10), és átlépve a folyón *Thoscas* falu mellett van a határ (11), és meggy Péter és Domonkos házáig (12), amelyek alatt senkinek nincs joga, kivéve az egyháznak.

A kanonokok az összeírást a mindenkori uralkodóval többször átíratatták és megerősítették: három átirat, emellett több mint két tucat tartalmi említés mutatja a dokumentum fontosságát, tekintélyét, használatának gyakoriságát.²⁴ Első, a székesfehérvári káptalanhoz köthető hiteleshelyi átírása már 1350-ben elkészült,²⁵ a következő Zsigmond király nevéhez köthető 1407-ben.²⁶ I. Lipót pedig a török kiűzése után, 1693-ban erősítette meg kiváltságlevelével a fehérvári káptalan átiratát.²⁷ Mindhárom oklevél szavanként megegyezik a Szent László-féle összeírással. Az 1350-es és az 1407-es oklevelek igen csekély mértékben, csupán egy-egy szó egy-egy betűjében térnek el az átírt oklevéltől, sőt nemcsak helyesírási (hangjelölési), hanem még paleográfiai szempontból is követik azt (lásd például a farkas *ę* használatát).

Az 1693-as oklevélben valamivel több eltérést tapasztalhatunk, ezek közül elsősorban a neveket érintő változtatások érdemelnek figyelmet. Az átírt oklevél „ad silvam *Beñ*” helymegjelölése az 1693-as oklevélben mint „ad syluam *Berñ*” szerepel. A magyar helynév itt tehát *Beriny* ~ *Beríny*-ként olvasható, azaz a *Berény* névnek volna megfeleltethető. A magyar szavakban [k] hangértékben ekkor már nem használatos a *c*: így *Kristseg* és „ad molendinum Miská” formában találkozunk a korábbi oklevelek *Cristseg* és „ad molendinum Mýsca” határpontjaival.

1693: „*Circā Basilicam Sancti Michælis prima meta ponitur iuxtā Molendinum Thoma ultrā aquam* (1). *Secun iuxta Basilicā S. Margar* (2). *Tertia iuxtā sylvam nmē Ziman* (3). *Dehinc venit, ad magn Lapidem* (4) *et transeun ad syluam Berñ insidet ad levam par̄* (5) *dehinc venit, ad Locum q dt₃ Kristseg* (6) *exhinc ad magn viā qua adiacet pota versus Albam* (7) *et*

²⁴ DHA 228–235., KARLINSZKY 2016. 65.

²⁵ DHA 228., DF 200907.

²⁶ DHA 228., DF 201151.

²⁷ KARLINSZKY 2016. 65., VO 27.

*descendit ad Locum qui dicit₃ puteus leprosorum (8). Deinde ad monticulos dēscendens transit ad molendinum **Miskā** (9) et ad superficiem rupium in longitudine. Deindē ad pratum Abbatis (10) Transitoquē flumine pōnitur meta iuxta uillam **Toscas** (11) et uenitur ad domum Petri et Dominici (12). Infra quas nemō habet quicquam Iuris nisi Ecclia.”²⁸*

A püspök és a káptalan közötti vitás kérdések tisztázásában még egy alkalommal játszott szerepet a Szent László-féle összeírás. A két fél között 1749-ben létrejött egyezség alapját ugyanis ennek az oklevélnek a Veszprém városára vonatkozó része képezte.²⁹ A 18. századi oklevélben található határleírás az iránya és az érintett határjelek, illetve azok sorrendje tekintetében is – a korabeli viszonyokhoz mérten – követi a középkori határleírást. A tizenkét felkért tanú megkérdezése szintén ez alapján zajlott. Az okirat latin nyelven íródott eleje megnevezi az 1748. szeptember 14-én, Pesten, a Királyi Táblán keltezett ügyet, melyben a veszprémi káptalan volt az érintett. Egy utasítást tartalmaz, mely szerint bizonyos tanúknak esküt kell tenniük magyar nyelven az 1749. április 11-i, 16-i (!), 14-i, 18-i és 19-i napokon. Az említett dátumoknak megfelelően az oklevél végi aláírásoknál szereplő 1749. április 25-i dátum. Ezután magyarra vált a szöveg, és a tanúkhöz intézett három kérdés következik, ezek közül az első érdekes a tárgyalt téma szempontjából. Ez a kérdés arra vonatkozik, hogy a káptalannak meddig (mely határjelekig) terjedtek Veszprém városában a birtokai. Összesen kilenc pontba szedve szerepelnek az egyes határjelek és a határvonal haladásának iránya, néhány esetben a helyek régi és újabb nevét egyaránt feltüntették.

A vizsgálat módszere

A vizsgálat tárgyát képező határjárásban megnevezett pontok között vannak természeti, az ember változtató tevékenysége által kevésbé érintett objektumok (vízfolyás, forrás, szikla, erdő) és az ember által birtokba vett, illetve létrehozott helyek (település, kaszáló, út, épületek: malom, templom, ház) is. Ezek némelyike a változásnak, pusztulásnak jobban ki van téve, míg mások stabilabb, maradandóbb elemei a tájnak, ennek megfelelően nehezebb vagy könnyebb feladat volt a lokalizálásuk. Ahhoz, hogy ezek azonosítását és az egykori határvonal megrajzolását el lehessen végezni, az 1082-es oklevélen kívül más forrásokra is kellett támaszkodni. Ezek a következők voltak: a te-

²⁸ VFL III.1.a.1. Veszprém eccl. et capit. 97. (1693).

²⁹ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

rületre vonatkozó írott emlékek (a lokalizáció szempontjából értékes információkat tartalmazó középkori oklevelek és összeírások, továbbá az 1749-ben megismételt határjárás), a 19–20. századi helynévgyűjtés eredményei, az építészeti topográfia és a régészet eredményei, az újkori kéziratos térképek és a táj mai képe. Veszprém első, a 18. század második felében készült térképei azért voltak eredményesen használhatók a lokalizálás feladatában, mert – bár pontosságuk nem mérhető a mai, modern térképekéhez – a város 14. századi állapotához nyilvánvalóan közelebbi képet tükröztek, mint a maiak. A határjárás térképi ábrázolását Ádám Bence geográfus végezte el, aki a 18. századi térképek georeferálásával, megfelelő illesztőpontok kijelölésével arányosítani tudta azokat a mai térképekhez. A régi és mai térképek szakszerű használata igen értékes segítséget nyújtott a határjelek és a határvonal rekonstrukciójában. A térkép a tanulmány végén található.³⁰

Középkori határjárások rekonstrukciójára több mintaszerű, módszertani szempontból is tanulságos példa van, melyeket én magam is követendőnek tartottam. Ezek közé tartozik Györffy Györgynek a Tihanyi alapítólevél Cúlun víz mellett fekvő birtoktestének a leírása,³¹ az újabbak közül Bede Ádám és Szarka József tanulmánya, melyben a Békés megyei Reketyés-rét 1523-as határjárását mutatják be,³² Kiss Gábor és Zágorkhidi Czigány Balázs munkái Vasvár Árpád-kori határáról³³ vagy Karlinszky Balásznak Veszprém Cserhát városrészét érintő tanulmánya.³⁴

A határleírásban említett helyek és helynevek azonosítása a történettudományi és a nyelvtörténeti kutatásnak is fontos feladata. A helyek azonosításával Gutheil Jenő *Az Árpád-kori Veszprém* című munkájában már foglalkozott,³⁵ Karlinszky Balázs pedig a veszprémi káptalan középkori birtokairól szóló disszertációjában érintette közülük a lényegesebbeket, a Szent Mihály-székesegyház környékét, Berény és Zimány erdőket.³⁶ Az 1082-es hamis oklevél határleírásának és az 1749-es egyezségnek az egyeztetetőségére Gutheil Jenő figyelt fel,³⁷ azonban a határjárás részletes rekonstrukciója korábban nem történt meg. Az alábbiakban a határjárás által érintett helyeket mutatom be sorban.

³⁰ Ezúton köszönöm Ádám Bence geográfus rendkívül értékes munkáját!

³¹ GYÖRFFY 1956.

³² BEDE–SZARKA 2002.

³³ KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006.

³⁴ KARLINSZKY 2014.

³⁵ GUTHEIL 1977. 210–211.

³⁶ KARLINSZKY 2013. 208.

³⁷ GUTHEIL 1977. 211–212.

A határleírás rekonstrukciója

1. *molendinum Thome*

A határjárás első pontját így nevezi meg az oklevél: „*Circa basilicam Sancti Mykaelis prima meta ponitur iuxta molendinum Thome ultra aquam*”, azaz ‘Szent Mihály bazilikája körül az első határjel Thoma malma mellett van a vízen túl’. A Szent Mihály-bazilika azonosítása egyértelmű: ez a veszprémi püspökség központi székesegyháza a Várban, melyet már Szent István két oklevele is megemlített. A vízimalom azonosításához elsődlegesen a középkorival egyeztethető 1749-es határleírás³⁸ és az azzal egykorú térképek nyújtanak segítséget. Az 1749-es jegyzőkönyvben az első határjelről az 1082-esnél némileg bővebb leírás olvasható: „az Váron tul nap kelet felül azon malomnál, mellyet mastanáb Mélgkos Grof Nadasdy Boldisár Ur eö Nagda bir”.³⁹ A megkérdezett tanúk közül többen a malom melletti kerteket a káptalan tulajdonaként ismerték. Gutheil Jenő Tamás malmát azonosnak vélte gróf Nádasdy Boldizsár malmával.⁴⁰ Ez a malom Kováts Ferenc 1780-as térképén⁴¹ is szerepel *Mola Nádasdy* néven, mégpedig a várhegytől keletre, a Séd kanyarulata után, annak valóban a túlsó (keleti), a folyásirány szerinti jobb partján. Nagy József 1777-es térképe⁴² kifejezetten a püspöki és a káptalani városrész elhatárolására törekedett, ezért itt azok a területek vannak részletesebben ábrázolva, ahol a határvonal fut, és erre szolgálnak a térképen jelzett számok is.⁴³ Ezen a térképen a 2-es szám, mely káptalani területet jelöl, megegyezik a Nádasdy-malom környékével, illetve a tanúvallomási jegyzőkönyv vonatkozó részével. Ez a hely ma a Fenyves utca 15. szám alatti épülettel azonosítható. Az itt álló malom 1749-ben a Nádasdy családé volt, az 1780-as években Tumler Henrik vásárolta meg, a 19. század közepétől a Kopácsy család, azután a Fojt család, majd 1925-től Friedler Gyula tulajdona lett.⁴⁴

A vízimalmok, melyek a város meghatározó vízfolyásán, a Veszprém vízen (a mai Sédén) létesültek, a középkortól fontos szerepet játszottak a település gazdasági életében, és jelentős értéket képviseltek. Ez az egyik fő oka

³⁸ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

³⁹ Az 1749-es jegyzőkönyvből (VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a., 1749.) való részleteket saját betűhű átirásomban közlöm.

⁴⁰ GUTHEIL 1977. 211.

⁴¹ VFL IX.7.b. C 41.

⁴² VFL IX.7.b. C1.

⁴³ JAKAB 2014. 16.

⁴⁴ JANKOVICS 2022. 143.

annak, hogy leggyakrabban a tulajdonosukról nevezték el őket.⁴⁵ A középkori oklevelekben a malmok jellemzően a latin *molendinum* 'malom' közszó és egy latin vagy magyar személynév vagy személyt megjelölő köznév (például a káptalan) által alkotott birtokos szerkezettel kifejezve jelennek meg. Ezt látjuk az itt tárgyalt *molendinum Thome* 'Tamás malma' mellett több más veszprémi malom esetében is.⁴⁶ A személynév + *malma* szerkezettel való magyar nyelvű elnevezésekre a veszprémi névanyagban a 14. század közepétől vannak példák.⁴⁷

2. *basilica Sancte Margarete*

A második határjel az oklevél leírása szerint a Szent Margit-bazilika mellett volt: „*II iuxta basilicam Sanctę Margarete*”. A nyugati váralján álló templom építése régészeti és művészettörténeti megfigyelések alapján a 12–13. századra tehető,⁴⁸ oklevelekben pedig a 14. század elején említik először.⁴⁹ Az egyház körül létesült település is minden bizonnyal Árpád-kori.⁵⁰ A kanonokok többségének a várból való 14. század eleji kiköltözésük után itt volt háza, és feltehetőleg azért telepedtek a nyugati várfeljáró közvetlen közelébe, mert a zsolozsma elvégzésére fel kellett menniük a székesegyházba.⁵¹ Az oklevelekből megtudható, hogy a nagyjából húsz kanonoki házon kívül káptalani fürdő⁵² és vízimalom⁵³ is volt a városrészben. A középkori oklevelek általában káptalani városrészként említik ezt a területet,⁵⁴ de patrocíniumáról való megnevezésével — mint Szentmargitszeg — is találkozhatunk.⁵⁵ A templom a török időkben elpusztult, romjai helyén 1740-ben kápolna épült Szent László-oltárral, ebből lett a ma is álló Szent László-templom,⁵⁶ itt lokalizálható tehát a határleírásban szereplő hely.

⁴⁵ vö. VADAS 2015. 632–633.

⁴⁶ 1249: *inter molendinum capituli Vespremiensis et molendinum Obud* (VO 44.), 1296: *iuxta molendinum [A]brahun* (VO 98.)

⁴⁷ 1352: *Korlatmolna* (VO 133), 1354: *Conthmolna*, 1354: *Myskeemolna* (VO Suppl. 266.), 1368/1374: *Bugarmolna* (VO Suppl. 277.), 1527: *Mayosmolna* (Veszprémi Szk. 293.)

⁴⁸ ZSOLDOS 2010. 17.

⁴⁹ VO 42.

⁵⁰ GUTHEIL 1977. 183.

⁵¹ GUTHEIL 1977. 186., 190.

⁵² VO 189–190.

⁵³ VO 142–144.

⁵⁴ 1412: *in platea seu vico nostro capitulari* (VO 177.), 1481: *in vico capitulari* (VO 263.).

⁵⁵ 1416: *in angulo sancte Margarethe* (VO 189.).

⁵⁶ GUTHEIL 1977. 183.

Az 1749-es határleírás⁵⁷ és Nagy József 1777-es térképének⁵⁸ segítségével alkothatunk hozzávetőlegesen képet arról, hogy Tamás malmától milyen útvonalon vezethetett a középkori határ a Szent Margit-egyházig. Az 1749-es határleírás így számol be erről: „2do Az említett Vargák Kuttyátul egyenesen föl az Vár oldalán azon le romladozott, és Istenben boldogult Acsády Püspök Ur eö Excellentiája által az Várban épített Residentia mellett all szélrűl lévő réghi Keő falnak Keresztül az Váran által, mely le romladozott falon bellől az Tetës Káptalan maga Korcsmáját mindenkor szabadon foltatta; Az Várnak pedig Dél felől Lévo Hegyi oldalán job Kézre Le térvén, azon uczacskának egyenesen, mely az hosszú uczában lakozó Barbély Istvannak háza mellett az kő sziklákra Dél felé ki mégyen, ezen uczául továbbba”.⁵⁹ Az 1749-es határleírás tehát a Vargák kútjától vezet tovább a határvonalat. A Nagy József térképén⁶⁰ szereplő 3-as szám a Karácsonyi háza melletti határkövet („*Lapis metalis penes Domum Karacsonyianam*”) jelöli a Vár keleti oldalában, mely nagyjából egyezik a Vargák kútja feltételezett helyével. Ezt az is megerősíti, hogy az 1749-es püspöki városrészre kiterjedő földesúri adóalap összeírás szerint egy Karátsón Péter nevű csizmadia a Varga utcában lakott.⁶¹ Az 1749-es határleírásban említett következő hely Acsády Ádám püspök várbeli rezidenciája. Acsády püspök 1733-ban a püspöki palota építéséhez elbontatta a belső várfal és a régi királyi palota körüli házak egy részét, hogy azt építőanyagként felhasználja, és amiket azután az 1750-es évek végén bontottak el végleg;⁶² talán erre utal a határleírásnak a „le romladozott” kőfalat említő része. Tehát a határvonal a Vár keleti aljában lévő Vargák kútjától egyenesen felvezet a Várba, elmegy a püspöki rezidencia és a belső vár romos fala mellett, majd annak mentén a Vár déli végéig. A 6. tanú (említés szintjén a 9. tanú is) egy romos kapuról is beszél, ami akár lehet a Várnak a déli bejáratánál lévő, az 1702-ben I. Lipót király rendelete értelmében felrobbantott nagy kapuja is.⁶³ Itt, a Vár déli végénél a leírás letér jobbra, és a Vár nyugati oldalában futó Hosszú utcában halad tovább. A Hosszú (mai Jókai) utca sűrűn lakott utca volt a 18. században,⁶⁴ de már a középkorban is találhatók itt kanonoki házak. A határleírás szerint a

⁵⁷ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

⁵⁸ VFL IX.7.b. C1.

⁵⁹ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

⁶⁰ VFL IX.7.b. C1.

⁶¹ MNL VeVL V.102.h. Conscriptio dominalis civitatis episcopalis Veszprém in anno 1749 peracta.

⁶² JAKAB 2014. 23–24.

⁶³ Uo. 10.

⁶⁴ Uo. 2014. 30., lásd KOVÁTS Ferenc 1780-as térképét is.

Hosszú utca a „kő sziklák” felé tart. A *Kősziklák* helymegjelölést a tanúk feltehetően nem alkalmi (köznévi) megjelölésként használják, hanem helynévként, és valószínűleg a várhegytől északra fekvő Benedek-hegyre vonatkozik. Ebben az utcában volt a püspöki és a káptalani városrész határa, a tanúk megfogalmazása szerint az utcában található határjelen túli rész a Tizenháromváros (a mai Dózsaváros a Vártól északra) káptalani birtok. A püspöki birtokrész az utca közepéig, Nepomuki Szent János szobraig (ma Jókai u. 38.) terjedt,⁶⁵ amit Nagy József is feltüntetett 4-es számmal a térképén („*Statua S. Joannis N. perinde partem capitularem et episcopalem dividens*”, azaz ‘Nepomuki Szent János szobra a káptalani és püspöki rész között’).⁶⁶ A határleírás szerint a Hosszú utcán egy bizonyos Borbély István háza melletti utcáig kell menni, a 8. tanú megfogalmazásában „Barbély István háza mellett bé menő Kiss ucaig”,⁶⁷ és ott kell letérni. Kováts Ferenc 1780-as térképe két ilyen utcát is mutat (de ezen utcanévek nem szerepelnek),⁶⁸ a város 1857-es kataszteri térképe szintén: a Festő és a Fürdő utcát.⁶⁹

3. Ziman

A harmadik határjel a Zimány nevű erdő mellett van: „*III iuxta silvam nomine Ziman*”. Ez az erdő többször szerepel a veszprémi káptalan 1495–1534-es Számadáskönyvében,⁷⁰ tehát a káptalan birtokát képezi. A terület elhelyezkedéséről a helytörténeti irodalomban tudomásom szerint nem esik szó. Mivel az előtte és az utána említett határjelet ismerjük, ezekből hozzávetőlegesen tudunk következtetni a Zimány helyére: ezek szerint a mai Szent László-templom és az Ördögrágtá-kő közötti területen kell keresnünk. Az 1749-es határjárás így írja le, hogy a Hosszú (ma Jókai) utcáról lekanyarodva merre halad a határvonal az erdő felé: „Mindenütt a Séd Vizin az réghi Veszprimi Apácák, de most már Győri Pater Jesoviták Templomának”.⁷¹ A győri jezsuiták 1625-ben kapták meg a veszprémvölgyi apácák birtokaikat, és éppen 1749 táján építettek

⁶⁵ JAKAB 2014. 30.

⁶⁶ VFL IX.7.b. C1

⁶⁷ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

⁶⁸ VFL IX.7.b. C 41.

⁶⁹ MNL OL S 78, 24. szelvény

⁷⁰ 1495: *custodiam silvarum nostrarum Zyman et Bere* (Veszprémi Szk. 3.), 1496: *Zyman* (uo. 15.), 1497: *Zyman* (uo. 25.), 1504: *Zyman* (uo. 94.), 1505: *Custodes silvarum nostrarum Zyman, Bere et Les* (uo. 103.). Kis-Zimányról és Nagy-Zimányról is történik említés ugyanitt: 1524: *Kyszyman, Naghzyman* (uo. 258.), 1525: *Kyszyman, Naghzyman* (uo. 268.), 1526: *Kyszyman, Naghzyman* (uo. 279.), 1533: *Kyszyman, Naghzyman* (uo. 312.)

⁷¹ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

templomot a romok mellé,⁷² erről tesz említést a jegyzőkönyv. Ezek alapján a Szent Margit-bazilikától (a későbbi Szent László-templomtól) a Séd bal partján a Veszprémvölgy felé vezethetett tovább az út Zimány felé.

4. *magnus lapis*

A negyedik határjelet a hamis összeírás így írja le: „*dehinc venit ad magnum l(ap)idem*”, azaz ‘innen egy Nagy-kő-höz halad’. Ezt a bizonyos követ Gutheil Jenő a 18. században *Ördögrágtakő* néven ismeretes sziklával vélte azonosíthatónak.⁷³ A határjel szerepel Nagy József 1777-es térképén: „*Lapis ördög ragta Keo vocatus*”.⁷⁴ Joannes Gerlisch 1798-ban Nagy József és Kovács Ferenc térképei alapján készített térképet a veszprémi káptalan és Veszprém város pusztáiról, ezen az *Ördögrakta kő* a káptalan piros vonallal jelölt birtokrészének egyik határpontjaként szerepel.⁷⁵ E két 18. századi térkép georeferálása alapján a határkő egykori helyét a ma a 8-as úttól északra található Cseri murvabányában, a Séd bal (északi) partján lehet azonosítani. A 20. századi helynévgyűjtés anyagában szintén megvan az *Ördögrágtakő*.⁷⁶ Mai turistatérképek viszont a Cseri bányától körülbelül két kilométerrel délebbre lévő sziklaképződményt ismernek *Ördög-szikla* néven (mely a Tekeres-patak partján, a 8-as úttól és a Sédtől is délre található).⁷⁷ Tehát feltehetőleg (legalább) két sajátos alakú szikla létezhetett ezen a területen. Közülük a mai Cseri murvabánya területén lévő funkcionált határkőként, és viselte eredetileg a *magnus lapis*, illetve *Ördögrágtakő* nevet: a két 18. századi térkép és a 14. századi határleírás is erre enged következtetni (a Zimány ugyanis a Séd bal partján van, és a határleírás nem utal a patak átlépésére). A szikla talán a bánya létesülésekor semmisülhetett meg, a két szikla elnevezése pedig talán kapcsolatban áll egymással.

⁷² MRT 2. 237.

⁷³ GUTHEIL 1977. 211.

⁷⁴ VFL IX.7.b. C1., a helyet az 59-es szám jelöli.

⁷⁵ MNL VeVL XV.11.a. T 605.

⁷⁶ VMFN 4. 285.

⁷⁷ OpenStreetMap <https://www.openstreetmap.org/#map=19/47.098537/17.860701>
(A letöltés ideje: 2025. november 14.)

5. *silva Beñ*

A határvonal ezután egy újabb erdőt érint: „*transeunte ad silvam Beñ insidet ad leuam partem*”, azaz ‘és elérve a Beñ (nevű) erdőt a bal oldalra ereszkedik’. Karlinszky Balázs ezt az erdőt azzal a Bere nevű hellyel azonosította, mely a mai Márkó területén a Hárskút felé vezető úton a Kápolna-domb környékén fekszik.⁷⁸ Bere első helynévi említése 1269-ből való birtokként,⁷⁹ majd a 14. században is gazdagon adatolható.⁸⁰ A terület 1452-ben már biztosan lakatlan volt, mivel a veszprémvölgyi apácák ekkortájt legeltetésre használták.⁸¹ A 15. században erdőként, rétként, prédiumpként is megjelent a forrásokban.⁸² Nagy József 1777-es térképén Berét erdős területként ábrázolja a várostól és az Ördögrágta-kőtől északnyugati irányban.⁸³ Joannes Gerlisch 1798-as térképén szintén látható a Bere nevű erdő Márkó templomától északra.⁸⁴ Bere más középkori oklevelekben rendszerint Zimánnal (lásd a 3. határpontot) és Lessel, máskor Kemecsével együtt említődik, ezek a helyek a város nyugati, illetve Márkó felőli határában találhatók.

A másik kérdés a hely pontos nevét érinti. A Szent László-féle hamis veszprémi birtokösszeírásban az erdő nevét a kutatók különbözőképpen olvasták és értelmezték. Györffy György az „*ad silvam Beñ*”-ként olvasott rész tulajdonnévi elemét *Benedicti*-ként, azaz a szerkezetet ‘Benedek erdeje’-ként értelmezte.⁸⁵ Gutheil Jenő veszprémi okmánytárában „*ad silvam Beren*” szerepel.⁸⁶ Énmagam egyértelműen *Beñ*-nek olvastam magában az oklevélben⁸⁷ és annak 1350-es⁸⁸ és 1407-es átirataiban is.⁸⁹ Az 1693-as oklevélben azonban „*ad syluam Bern*” áll,⁹⁰ ami *Beriny* ~ *Beríny*-ként olvasható, azaz a *Berény* névnek volna megfeleltethető. A hely lokalizálása ezekkel szemben viszont a *Bere*

⁷⁸ KARLINSZKY 2013. 138., 140.

⁷⁹ 1269: Bera (VO 55–56.)

⁸⁰ 1341: *possessiones Bere et Kemeche vocatas* (VO Suppl. 242.), 1358: *possessiones Kemeche, Bere* (VO 142.), 1387: *possessionem Bere nominatam* (VO Suppl. 353.)

⁸¹ VO 224.

⁸² 1452: Bere (VO Suppl. 412.), 1454: „*predium eiusdem Beere vocatum*” (VO 227.), 1454: „*ad dictam silvam Beere vocatam*” (MEV. 1. 189.), 1495: „*custodiam silvarum nostrarum Zyman et Bere*”, 1503: „*in prato Bere*”, 1505: „*Custodes silvarum nostrarum Zyman, Bere et Les*”, 1514: *pratum Bere* (Veszprémi Szk. 3., 92., 103., 182.).

⁸³ VFL IX.7.b. C1., 39-es és 41-es számmal jelölve.

⁸⁴ MNL VeVL XV.11.a. T 605.

⁸⁵ DHA 236.

⁸⁶ VO 23.

⁸⁷ DF 200611.

⁸⁸ DF 200907.

⁸⁹ DF 201151.

⁹⁰ VFL III.1.a.1. Veszprém eccl. et capit. 97. (1693).

névvel való azonosítást támogatja. A hamis összeírásban olvasható név eszerint elírás vagy a név félreértelmezésének eredménye lehet, ami nem példa nélküli eset, ugyanis más, feltételezhetően tévesen írt neveket is tartalmaz az oklevél.⁹¹ Ez a jelenség az oklevélíró hiányos helyismeretével, a forrásul felhasznált dokumentumok sokféleségével és a másolás tényéből fakadó tévesztésekkel egyaránt összefügghet.

Még egy tényező van, ami a helynek (és a névnek) Bereként való azonosítását támogatja. Bere helynévi említései talán összekapcsolhatók az 1086-os Bakonybéli összeírás vele alakilag azonos személynevével, Bere bíró nevével: „(ad) locum, ubi Martinus incendit aratrum Bere iudicis”.⁹² Ez a Bakonybéli összeírásban szereplő birtok, melyet Márton kanonok adományozott a béli bencéseknek (később magyarul *Márton ~ Mártonháza* föld), szintén a mai Márkó területére lokalizálható.⁹³ Elképzelhetőnek vélem, hogy a 11. század végén a Bakonybéli összeírásban még körülírással említett hely személynévből alakult nevet kaphatott, talán éppen Bere bíróról. A személynévből való alakulás a település- és birtoknevek leggyakoribb névtípusának tekinthető a korban.⁹⁴ Az 1326–1327-ben hamisított káptalani összeírásban feltehetőleg az akkorra már általánosan elterjedt (1269 óta adatolható) Bere helynevet használták, így a silva *Beñ* valójában Bere-ként értelmezhető.

6. Cristseg

A következő határjelet így írja le az oklevél: „*dēhinc venit ad locum, qui dicitur Cristseg*”, azaz ‘innen a Cristseg-nek mondott helyhez vezet’. A hely lokalizálása nehézségekbe ütközik, mivel a hely (és a név) tudomásom szerint egyszeri előfordulása, más forrásban nem bukkan fel, az oklevél három átiratának és az oklevél felhasználásával készült 1749-es határleírásnak a kivételével. Az 1749-es oklevél is bizonytalanokodik a hely meghatározását illetően: „Bal kézre hagyván az Berei, most már Markoi föllúl titulált Káptalan Erdeit észak felé egy bizonyos Kőh[...], melyet most ördögh rágt a Kőnek hívnak, a’ melly helyly talan réghenten Kristsegnek neveztetett”.⁹⁵ Az Ördögrágtakő azonban – mint fent olvashattuk – inkább a középkori határleírás negyedik határjével azonosítható (lásd 4. magnus lapis). A bizonytalan lokalizálás másik oka, hogy a helyet a latin szöveg csak általánosan *locus*-ként, azaz helyként jelöli meg, bővebb felvilágosítást nem nyújt a hely jellegéről.

⁹¹ Ezekről részletesebben írtam egy másik tanulmányomban (PELCZÉDER 2025).

⁹² DHA 252.

⁹³ KARLINSZKY 2021. 22., PELCZÉDER 2022. 96–97.

⁹⁴ HOFFMANN-RÁCZ-TÓTH 2018. 221–223.

⁹⁵ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

A név nyelvi értelmezése adhat további támpontot a hely jellemzéséhez. Az elnevezés véleményem szerint két lexémából áll: az első a *kereszt* szóval,⁹⁶ a második a *ség* 'domb, kiemelkedés'⁹⁷ jelentésű szóval azonosítható. A régen elavult *ség* mint névalkotó elem a terület földrajzi viszonyai, dombos, sziklás felszíne alapján is elképzelhető. Emellett a környéken (Szentgál, Bánd, Fajsz határában) a középkortól a 19. századig számos példát találunk arra, hogy kiemelkedéseket a *ség* szóval nevezzenek meg.⁹⁸ Hegyek, dombok kaphattak nevet a rajtuk álló építményről (például *Vár-hegy*, *Egyház bérce*, *Mindszent hegye*, *Akaszto-hegy*, *Bálvány-kő*),⁹⁹ talán ebbe a szemantikai csoportba tartozik a *Kereszt-ség* is. Esetleg utalhat a név a domb elhelyezkedésére vagy alakjára. A *kereszt* lexémát tartalmazó hasonló mikronévre kevés példa van: az 1287/1549/1565: *Kereztheshawas* nevet a FNEsz. például úgy magyarázza, hogy a Nagy-Fátra főgerincéből kereszt alakban ágaznak el itt a mellékgerincek; az OklSz. pedig 1353-ból közöl egy *Zahkeresztetheteu* nevű hegyet.¹⁰⁰

Mivel a név alapján nagy valószínűséggel kiemelkedésként, dombként azonosíthatjuk a helyet, ezért a Bere erdő és a következő jól azonosítható határjel, a puteus leprosorum (lásd 8.) között kell szemügyre vennünk a domborzati viszonyokat. A térkép szerint ezen a területen három kiemelkedés is van, melyek 320–352 méter magasságúak, ezek valamelyike lehetett a Cristseg.

7. *via magna versus Albam*

A Cristseg-től a következő irányban halad tovább a határvonal: „*exhinc ad magnum viam, que adiacet protenta versus Albam*”, azaz 'innen egy szomszédos nagy úthoz, amely Fehérvár felé nyúlik'. Veszprém területén ment keresztül az Aquincum–Savaria közötti római útvonal, amelynek nyomvonala a középkorban is megmaradt.¹⁰¹ Ez az út nem a városon keresztül, hanem a város déli határában Balácát érintve vezethetett (ahol a Balaton-vidék legnagyobb és legkorábbi római települése volt), majd Szentkirályszabadja felé haladt tovább, átszelve a felsőörsi határt.¹⁰² Feltehetőleg ugyanitt haladt

⁹⁶ Vö. a *kereszt* szó alábbi 13. századi, mássalhangzó-torlódásos alakjaival: 1214: *Christur* (MEZŐ 1996. 118.), 1237: *Cristur* (ÚESz.), 1256: *cryst* ut, 1263: *Cristur* hn. (MEZŐ 1996. 118.), 1268/1422 *Kristuth* (OklSz. *kereszt*).

⁹⁷ TESz. *ség*.

⁹⁸ Lásd Lőrincze Lajos tanulmányát a *ség*-ről: LŐRINCZE 1950. 55–56.

⁹⁹ RESZEGI 2011. 137.

¹⁰⁰ OklSz. *kereszt*.

¹⁰¹ KRALOVÁNSZKY 1994. 726–727.

¹⁰² GUTHEIL 1977. 215., HUNGLER 1988. 31., 38. Vö. a Balácán és Szabadiban (Szentkirályszabadja) *via magna*-ként és *via antiqua*-ként definiált utakkal: 1271: „*circa vallem Balaccha, quorum finis iacet ad magnam viam*” (VO 57.), 1318: „*via antiquata usque latus*

el az Árpád-kor egyik fő hadi útvonala is, a latin út:¹⁰³ 1274: „*ad quandam viam, que via Latinorum nuncupatur*”.¹⁰⁴ A Dunántúlon áthaladó két hadút egyike Fehérvártól indult, és a Balatontól északra fekvő területeken vezetett keresztül,¹⁰⁵ ennek volt egy szakasza a Veszprém déli határában található út.¹⁰⁶ A káptalani birtokösszeírásban említett nagyút tehát erre vonatkozhat, mely más oklevelekben is rendszeresen megjelenik mint *via magna*, *via antiqua*, *via Latinorum*, *hadút*, olykor kiegészítve az irány megjelölésével is mint Fehérvár-ra, Szabadiba vagy (Felső)örsre vezető nagyút.¹⁰⁷ A *via magna* megjelölést a középkori források a legnagyobb jelentőségű utakra használták.¹⁰⁸ Nagy József 1777-es térképe 8-as számmal jelöli a fehérvári utat, pontosabban annak Kádárta felé tartó szakaszát (*Via Albensis versus Kadarta*).¹⁰⁹ Gerlisch térképe alapján pedig a fehérvári útnak nagyjából a mai Herendre vezető vasútvonallal egyezik a nyomvonala,¹¹⁰ ez illeszkedik inkább a 6. és 8. határjel közé, ezt ábrázoltuk a tanulmány végén lévő térképen is. Az 1749-es jegyzőkönyvben pedig ez szerepel: „Ezen Ördögh rágtá kőnél el menő Fejervári Nagy Utban érvén, tovább azon uton le felé tervén némelly som bokrokigh”.¹¹¹

8. puteus leprosororum

A következő határpont egy forrás: „*et descendit ad locum, qui dicitur pute(us) le)prosororum*”, azaz ’és leereszkedik a Leprások kútja-nak nevezett helyhez’. A határleírás itt közeledni kezd a városhoz, a forrás a településtől északra található. A *puteus leprosororum* az *Aranyos-kút*-nak nevezett hellyel azonosítható.¹¹² Több 18. századi forrásban is szinonimaként szerepel a két megne-

cuiusdam monticuli Mogýolmal vocata” (VO 116.), 1332/1335: „*ad magnam viam, per quam de Wesprimio itur in campum Ifjumezeu vulgariter nuncupatum*” (VO 120.), 1508: „*via antiqua, que de civitate Wesprimiensi vadit ad dictam Zabady*” (VO Suppl. 477.).

¹⁰³ TEKE 1994. 95.; ZSOLDOS 2010. 17.; VERESS D. 1994. 18., GUTHEIL 1977. 215.

¹⁰⁴ ÁÚO 9. 97.

¹⁰⁵ SZILÁGYI 2014. 119.

¹⁰⁶ Egy 1402-es adománylevél — melyben Miske unokája Máté a hadút mellett fekvő felsőörsi (az oklevélben kővágóörsi) földjét a veszprémvölgyi apácáknak adományozza — ezt az utat egyértelműen *hadút*-nak nevezi: 1402: „*in territorio dictae possessionis Keowago eurs. penes quandam viam Haduth vocatam*” (CD X/4. 166–167.).

¹⁰⁷ 1332/1335: „*iuxta magnam viam, per quam itur in Wrs*” (VO 121.), 1368: „*ad aliam magnam viam, que ducit de Segwar versus Albam*” (VO Suppl. 276.), 1508: „*via antiqua, que de civitate Wesprimiensi vadit ad dictam Zabady*” (VO Suppl. 477.).

¹⁰⁸ SZILÁGYI 2014. 86.

¹⁰⁹ VFL IX.7.b. C1.

¹¹⁰ MNL VeVL XV.11.a. T 605.

¹¹¹ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

¹¹² Vö. HUNGLER 1988. 177., PALLA 1956. 77.

vezés. Az egyik forrás az 1749-es egyezségnek a határleírást tartalmazó része („Aranyos névő Kutigh, mellyet régenten Poklos Kutnak-is neveztek”), amit az 1. tanú a névadás vélhető motivációjával is kiegészített („Bizonyos Aranyos névő Kutnak; mellyet réghenten, hogy azon Kutnál beteges Embernek gyógyultanak, Poklos Kutnak-is nevezték”).¹¹³ Emellett a hely mindkét névvel megjelenik térképeken is: Nagy József 1777-es térképén („Puteus leprosorum vulgo Aranyoskut dictis”),¹¹⁴ Kováts Ferenc 1780-as térképén Bogárfölde és Jutas határán a Séd mellett (*Aranyos* vagy *Poklos kút*).¹¹⁵ Hungler József két további levéltári forrásból is idézi a hely említéseit: 1776-ban a város tanács- és közgyűlési jegyzőkönyvében *Pokloskút*-ként, egy 1777-es határjárásban pedig latinul mint *puteus leprosorum* szerepel („ad certum Puteum, quem oppidani Puteum Leprosorum nominari volunt”).¹¹⁶

A lepra a keresztes hadjáratok következtében terjedt el Európában, Magyarországon pedig a veszprémi káptalani összeírást tartják az egyik első írott forrásnak, mely említést tesz róla, ezért mint orvostörténeti emléket is számontartják.¹¹⁷ A forrás a város legmesszebb fekvő kútja volt, védett helyen, karsztos sziklák által körülzártan feküdt,¹¹⁸ éppen ezért alkalmas lehetett a fertőző leprás betegek vízellátására. (Ez a később Aranyos-völgyként ismert hely nevezetes volt tiszta, bő és egészséges vízü forrásairól, ezért később vízvezetékbe is foglalták).¹¹⁹ Más középkori dokumentumok is beszámolnak arról, hogy a leprások településeken kívül kutak mellett éltek.¹²⁰ Egyéb latin nyelvű említéseket is ismerünk leprások által lakott helyekre középkori forrásokban: Zágráb vármegyében: 1217: „in loco, qui vocatur transitus leprosorum”;¹²¹ a Sopron vármegyei Küllő határában: 1245: „ascendunt montem penes puteum leprosorum”;¹²² a Sopron vármegyei Fertőd mellett található Székas nevű birtok 13. századi határleírásában: 1265 k.: „a fluvio Rapcha usque ad vilam leprosorum”.¹²³ A veszprémi kútnak a káptalani összeírásból idézett latin nyelvű említése az egyetlen, amit a középkorból ismerünk. A hely magyarul *Poklos-kút*-ként csak a 18. századtól adatolható, az őt felváltó *Aranyos-kút*

¹¹³ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

¹¹⁴ VFL IX.7.b. C1., 9-es számmal jelölve

¹¹⁵ VFL IX.7.b. C41.

¹¹⁶ HUNGLER 1988. 177.

¹¹⁷ MARCSIK 2013. 80., PALLA 1956.

¹¹⁸ PALLA 1956. 75.

¹¹⁹ NY. NAGY 2000. 202., GUTHEIL 1977. 211.

¹²⁰ MARCSIK 2013. 80.

¹²¹ ÁÚO 11. 145.

¹²² SZOPORI NAGY 326.

¹²³ SVT 1. 32., STESEL 1906. 249.

szinonimájaként (az adatokat lásd fent). A veszprémi hely esetében a latin–magyar névmegfelelésből következően tehát teljesen egyértelmű a névadás motivációja: leprások által lakott helyet jelölt.

9. *molendinum Mýsca*

A következő határjel – a határleírás első állomásához, a Tamás malmához hasonlóan – szintén egy Séden létesült vízimalom: „*d(einde) ad monticulos descēdēns transit ad molendinum Mýsca*”, azaz ‘ezután dombokon leereszkedve a Mýsca malom-ig halad’. A malom helyének meghatározásában a malom peres ügyeit tárgyaló 14. századi oklevelek segítenek. Egy 1315. évi a veszprémi püspök által kiadott oklevél arról szól, hogy Rátót nembeli Rajnold fia Mikse mester („*magister Mykse, filius Reynoldi, de genere Ratholdi*”)¹²⁴ tiltakozik az ellen, hogy Bogár fiainak a malomhelyén a jutasi nemesek és a veszprémi káptalan malmot létesítsenek. Tiltakozásának oka, hogy ez a hely az ő két malma között fekszik, és esetlegesen veszélyeztette volna az ő malmait.¹²⁵ Miske két malmát néhány évtizeddel később is megemlíti, ebből az oklevélből az derül ki, hogy Bogár malma mégiscsak felépült: 1354: „*ad locum cuiusdam molendini Myskeemolna vocatam*”.¹²⁶ A névbeli és időbeli egyezés miatt feltételezhetjük, hogy az 1315-ös és az 1352-es oklevélben ugyanazon személy malmairól van szó, mint a káptalani hamis birtokösszeírásban. Miske malma ezek alapján Bogár malma közelében lokalizálható, az pedig Bogár fiainak földjén, azaz Veszprémnek a Jutas felőli határában lehetett.¹²⁷ Ezt a lokalizálást az 1749-es tanúvallomási jegyzőkönyv is megerősíti, abban ugyanis a Poklos-kúttól induló határvonal Bogár földje felé vezet: „ettől Az Séd mellett nap Kelet felől lévő Kő sziklás hegyre föl menvén, azon hegynek tetején, és oromzattyán / melly hegynek tetején mingyárást kezdődnek Bogarfai, és Láncki pusztáknak az város felől lévő határi”.¹²⁸ Kováts Ferenc 1780-as térképén is szerepel ezen a helyen egy malom *Mola Tomler in Jutas* néven.¹²⁹

A vízimalmot az első határjelhez (*molendinum Thome*) és több veszprémi malomhoz hasonlóan tulajdonosának nevével jelölték. A vizsgált határjárásban latin nyelvű birtokos jelzős szószerkezetként szerepel (*molendinum Mýsca*), a fent idézett 1354-es oklevélben viszont magyarul (*Myskeemolna*). Az Árpád-kori személynévtár adatai szerint a Miske (*Myske* ~ *Miske*) és a vele

¹²⁴ DF 281805.

¹²⁵ VR 75. sz., VADAS 2015. 646–647.

¹²⁶ VO Suppl. 266.

¹²⁷ MRT 2. 255.

¹²⁸ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

¹²⁹ VFL IX.7.b. C 41.

kapcsolatban álló *Miska* (*Misca* ~ *Miska* ~ *Mischa* ~ *Myska*) változatos írásmóddal előforduló, kifejezetten gyakori eleme volt a magyar személynévlománynak: [XI]/KrónKomp: *Misca*, [-]/KrónKomp: *Miske*, 1121/1420: *Miska*, 1141–1161: *Misca*, 1174: *Myske* stb.¹³⁰ Az adatok további 14. századi, veszprémi adatokkal is kiegészíthetők, ugyanis egy veszprémi birtok eladásának ügyében a kaszálója kapcsán többször is feltűnik Miske ispán: 1318: *iuxta fenetum comitis Myske*,¹³¹ 1338: *circa fenetum comitis Myske*,¹³² 1339: *circa fenetum comitis Myske*.¹³³

10. *pratum abbatis*

A vízimalomtól a határ egy réthez vezet: „*et ad superficiem rupium in longitudine, deinde ad pratum abbatis*” ’és sziklák felszínére (vezet) hosszában, innen az Apát rétéig’. A határvonalat egy szakaszon tehát sziklák sora képezi, melyek ma is megvannak: a Fenyves utca felső (északi) szakaszától és a Sédtől keletre húzódnak észak–déli irányban. Ugyanezeket a sziklákat az 1749-es jegyzőkönyv is megemlíti: „Az Séd mellett nap Kelet felől lévő Kő sziklás hegyre föl menvén, azon hegynek tetején, és oromzattyán / melly hegynek tetején mingyarást kezdődnek Bogarfai, és Láncki pusztáknak az város felől lévő határi.”¹³⁴ Ezek mentén halad a határ a latin nyelven említett helyig (*ad pratum abbatis*), ami nagy valószínűséggel azonosítható az 1318-ban magyarul *Apát réte*-ként megnevezett völgyel vagy annak környékével: „*in valle Apathrethe nuncupato*”.¹³⁵ A terület egy 1338. évi oklevélben újra megjelenik: „*in valle Apathrethe nuncupata*”.¹³⁶ Az 1318-as és az 1338-as oklevelekből megállapítható, hogy ezen a helyen negyvennégy holdnyi szántóföld és kaszáló, illetve egy malom volt,¹³⁷ azonban a terület jelentős kiterjedése ellenére sem tudták korábban pontosan lokalizálni a helyet.¹³⁸ Mindkét oklevél ezzel a területtel határosnak tünteti fel Miske ispán kaszálóját, Miske birtokai pedig a jutasi határban lehettek (lásd fent). A 13. század végétől a Jutas és Veszprém közötti terület *Bogárfölde* néven tűnik fel, ezt a birtokot részben a jutasi nemesek, részben a veszprémi káptalan igyekeztek megszerezni 1321

¹³⁰ ÁSz. 554–556.

¹³¹ VO 116.

¹³² VO 125.

¹³³ VO Suppl. 232.

¹³⁴ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

¹³⁵ VO 116.

¹³⁶ VO 125.

¹³⁷ VO 116., 125.

¹³⁸ HUNGLER 1988. 72.

körül, a perekben mindig rétként és szántóként említik.¹³⁹ Kováts Ferenc¹⁴⁰ és Tumler József¹⁴¹ 18. századi térképei a Miske malma feltételezett helyétől és a Sédttől keletre eső Bogárföldét ligetes, nem lakott helyként ábrázolják, melyet északról Jutas, keletről Kádárta határol. Igen nagy valószínűséggel tehát a mai Fenyves utca hosszában lokalizálható Apát rétje, ahol valóban elterül körülbelül negyvennégy hold méretű (egyébként ma is nagyrészt zöld, nem lakott) terület.¹⁴²

A hely megnevezése valamely apátság birtoklására utalhat, de azt sajnos nem tudjuk, hogy pontosan melyikére. A latin és a magyar nyelvű említésekben is 'apát' jelentésű szó szerepel (és nem *abbatissa* 'apátnő' vagy *apáca*), Veszprémben viszont csak női zárdák voltak (élükön apátnővel), ezek tehát nagy valószínűséggel kizárhatók. Közülük a Szent Katalin domonkos kolostornak több 15. századi oklevél tájékoztatása szerint Jutason és Kádárta jutasi határában volt malma, rétje, szántóföldje,¹⁴³ melyek némelyike lehetett akár a 15. századnál korábbi eredetű is. A veszprémvölgyi apácák csak 1436-ban jutottak Jutason földhöz,¹⁴⁴ tehát a 14. századra vonatkozóan ők emiatt sem vehetők számba. A történettudományi szakirodalomban nem találtam nyomát más apátsági birtoknak ezen a területen.

11. *Thoscas*

Az Apát réjtétől a határ a *Thoscas* nevű faluhoz megy: „*transitoque flumine ponitur mēta iuxta villam Thoscas*” 'és átlépve a folyón Thoscas falu mellett van a határ'.¹⁴⁵ Az 1749-es egyezség nem említ semmilyen falut, az ekkori határ a Bogárfölde, illetve Láncipuszta határán lévő hegyről a Vitéz-kúthoz ereszkedett le, és itt tért vissza a kiindulópontjához¹⁴⁶ (a Vitéz-kút a Szeminárium kertjében, a Nádasdy-malom mellett van Kováts Ferenc térképén).¹⁴⁷ Ilyen nevű faluról Veszprém határában nem találtam említést az általam ismert okleveles és térképi forrásokban sem, valószínűleg azért, mert a falu korán elpusztulhatott. A határleírás menetét követve azonban viszonylag jól szűkíthető a helye: az Apát rétje és a határleírás kiindulópontja, a Tamás malma

¹³⁹ MRT 2. 255.

¹⁴⁰ VFL IX.7.b. C 41.

¹⁴¹ MNL VeVL XV.11.a T 582.

¹⁴² A területnagyság megállapításában köszönöm Ádám Bence segítségét.

¹⁴³ ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021. 219–220.

¹⁴⁴ SZÉKELY 1942. 11.

¹⁴⁵ DHA 236.

¹⁴⁶ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

¹⁴⁷ VFL IX.7.b. C 41.

között érdemes keresni. Ezen a területen, a Séd bal oldalán, a Sédre lejtő domboldal felső részén körülbelül négy foltból álló, a 11–12. századra keltezhető régészeti leletanyagot is feltártak, amit Árpád-kori településnyomként azonosítottak.¹⁴⁸ Nagy valószínűséggel ez az oklevél Thoscas nevű faluja lehetett. A további történeti névadatok hiányából fakadóan a helynév olvasata bizonytalan, etimológiája problematikus.

12. *domus Petri et Dominici*

A Thoscas falu melletti határjeltől Péter és Domonkos házáig vezet tovább a leírás, ami egyúttal a határjárás végpontja: „*et venit ad domum Petri et Dominici*”. A személyek azonosítása — tekintve egyrészt a Péter és Domonkos nevek gyakoriságát, másrészt a megkülönböztető jelző (apanév, származási hely stb.) hiányát — nemigen lehetséges. Több korabeli oklevél is említ ugyan ilyen nevű veszprémi személyeket, sőt birtokosokat is,¹⁴⁹ de ezek nem nyújtanak elegendő információt a személyek meghatározásához. Nem tudjuk továbbá azt sem, hogy a két személy testvéri, apa-fiú vagy egyéb kapcsolatban állt-e egymással. Egy ház helyének azonosítását megkísérelni több évszázad távolságából szintén nehéz feladat. Körülbelüli elhelyezkedésének a megállapításában arra tudunk hagyatkozni, hogy a káptalan határleírása — az 1749-eshez hasonlóan¹⁵⁰ — a határleírások azon típusához tartozhat, mely a birtokolt terület egészét körüljáró, önmagába visszatérő határvonal, azaz kezdőpontja megegyezik a végponttal.¹⁵¹ Ez alapján a kérdéses ház a Tamás-malom (a későbbi Nádasdy-malom), azaz a határleírás kezdőpontjának környékén lehetett.

Összegzés

A határjárás értékes információkkal gazdagítja ismereteinket a város és határa 14. század eleji arculatáról. Képet ad az egykori birtokviszonyokról, a természeti (szikla, hegy, vízfolyás, forrás) és az épített környezetről (bazilika, vízimalom, lakóház, út), az egyes területek hasznosításáról (erdő, kaszáló). Az oklevél latin és magyar személy- és helyneveket is megőrzött. A magyarul említett helynevek (*Bere*, *Kereszt-ség*, *Thoscas*, *Zimány*) napjainkban

¹⁴⁸ MRT 2. 240., 270.

¹⁴⁹ Például Uza fia Domonkos kemecsei birtokát írja le egy 1292-es oklevél (VO Suppl. 164–166.).

¹⁵⁰ VFL III.1.a.1. Veszprém Metalia 22a. (1749).

¹⁵¹ Vö. SOLYMOSI 1976. 130.

már nem élnek. Némely helynév azonban — a lokalizálásnak köszönhetően — megfeleltethető későbbi nevével (például *puteus leprosororum* ~ *Poklos kút* ~ *Aranyos-kút*). A feltehetőleg korán elpusztult *Thoscas* neve ebből az egyetlen forrásból ismeretes, az egykori falu helyét a határjárás alapján Veszprém északkeleti határában lehet valószínűsíteni. Más hasonló leírások is maradtak fenn a középkorból és a kora újkorból, ezek részletes feldolgozása teljesebb képet nyújthat a város egykori viszonyairól, környezetéről és helyneveiről.

A térkép elkészítésének folyamata (Ádám Bence)

A középkori határvonalak rekonstruálása érdekében megtett első lépés a Veszprémre és környékére mint a határjárással érintett területre vonatkozó téradatok összegyűjtése volt. A vektoros téradatok között a veszprémi Séd és a becsatlakozó vízfolyások nyomvonala, a források fakadási pontjai és a mai közigazgatási határok szerepeltek, amelyeket az Open Street Map adatbázisából töltöttünk le. A raszteres téradatok közül a vizsgált területre vonatkozóan a 2015. évi ortofotókat és az 1953–1980 közötti 10.000-es méretarányú, szintvonalakat is tartalmazó topográfiai térképlapokat használtuk fel, melyeket a Lechner Tudásközpont üzemeltetésében álló Geoshop oldalról szerez-tünk be. A különböző forrásokból származó összegyűjtött téradatokat nyílt forráskódú térinformatikai szoftverbe (QGIS) importáltuk, majd a vetületi rendszerek egységesítése érdekében a nem EOV-vetületben lévő téradatokat az Egységes Országos Vetületbe (EOV, EPSG: 23700) transzformáltuk. A digitális képként rendelkezésre álló, azonban térbeli információval nem rendelkező újkori térképlapokon ma is azonosítható pontszerű objektumokat kerestünk, hogy illesztőpontpárok képzésével georeferálást végezhesünk. A georeferálást a QGIS beépített moduljával végeztük el. Az előkészítéskor a digitalizált régi térképek képkoordinátaíhoz EOV-koordinátát rendeltünk. Az illesztőpontpárok definiálásakor törekedtünk a pontok egyenletes eloszlására a teljes térképlapra vonatkozóan, valamint a lehető legtöbb illesztőpontpár azonosítására. Az újkori térképlapok georeferálása során a hét paraméteres Helmert-transzformációt alkalmaztuk a legközelebbi szomszéd újramintavételezési módszerrel, mivel az előzetes vizsgálatok alapján ez az eljárás bizonyult a legpontosabb eredményt adó és az eredményre nézve a legkevesebb torzulást elszenvedő transzformációnak. A georeferált térképlapokat QGIS-ben jelenítettük meg, és a rajtuk fellelhető nevezetes pontjaikat vektoros pont típusú állományként digitalizáltuk. A határleírásban szereplő információk, az újkori térképekről digitalizált nevezetes pontok, valamint a topográfiai

1.) Az 1082-es határjárás térképi rekonstrukciója. A térképet készítette: Ádám Bence.

térképlapok és ortofotók egyidejű, egymásra rétegzett megjelenítésében rejlő előnyöket kihasználva először az 1082-es határjárásban leírt határpontokat azonosítottuk, majd a határpontok alapján a pontok közötti természetes határt jelentő vonalas objektumok mentén rajzoltuk meg a feltételezhető határ-vonalat.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai fényképtár
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
S 78 = Térképtár, Kataszteri gyűjtemény
MNL VeVL = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém
V.102.h. = Megyei városok és községek, Veszprém város Tanácsának iratai, Összeírások
XV.11.a. = Gyűjtemények, Térképgyűjtemény, Kéziratos térképek
VFL = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Veszprém
II.1.a.1. = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Veszprémi káptalani levéltár, Veszprémi káptalan magánlevéltára, Documenta juris possessionarii, 1780 előtti birtokjogi iratok
IX.7.b. = Gyűjtemények, Térképek, Káptalani térképek
- ÁÚO = WENZEL Gusztáv (ed., 1860–1874): *Árpád-kori új okmánytár / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII.* Pest–Budapest.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI Katalin (2004): *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest.
- BEDE Ádám – SZARKA József (2003): Egy középkori határjárás nyomában. In: ERDÉLYI Péter – SZŰCS Judit: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében.* Szeged. 51–72.
- CSÁNKI Dezső (1897): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III.* Budapest.
- DHA = GYÖRFFY, Georgius (ed., 1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. 1000–1131.* Budapest.
- CD = FEJÉR, Georgius (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XII.* Budae.
- GUTHEIL Jenő (1977): *Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1.)*
- GYÖRFFY György (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI Géza – BENKŐ Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 405–417.
- HOFFMANN István – RÁCZ Anita – TÓTH Valéria (2018): *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest.
- HUNGLER József (1988): *Veszprém településtörténete. Veszprém.*

- JAKAB Réka (2014): *Veszprém város 18. századi történeti topográfiája*. Székesfehérvár. (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához 1.)
- JANKOVICS Norbert (szerk.) (2022): *Veszprém város építészeti topográfiája*. Budapest.
- KARLINSZKY Balázs (2013): *A veszprémi káptalan a középkorban. A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai*. PhD-dolgozat. [Kézirat] Piliscsaba.
- KARLINSZKY Balázs (2014): Középkori határjárások a Cserháton. *Veszprémi Szemle* 16 (2014/1) 3–18.
- KARLINSZKY Balázs (2016): A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23 (2016/1) 65–85.
- KARLINSZKY Balázs (2021): Középkori települések Márkó területén (I.). *Veszprémi Szemle* 23 (2021/2) 19–32.
- KISS Gábor – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (2006): Egy mikrotáj történeti helynévanyaga (Vasvár keleti határa az Árpád-korban). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2 (2006) 129–158.
- KRALOVÁNSZKY Alán (1994): Veszprém. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. 9–14. század. Budapest. 726–727.
- KREDICS László – SOLYMOSI László (1993): *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium*. Budapest. (Új Történelmi Tár 4.)
- LŐRINCZE Lajos (1950): A seg térszínformánév. *Magyar Nyelv* 46 (1950) 53–60.
- MARCSIK Antónia (2013): Lepráról a különböző források tükrében. In: BARNA Gábor – KÓTYUK Erzsébet (szerk.): *A test és a lélek orvosai: Grynaeus Tamás emlékkönyv*. Szeged.
- MEV 1437–1464. = DRESKA Gábor – KARLINSZKY Balázs (szerk., 2014): *Monumenta Ecclesiae Vespriensis 1437–1464. A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 25.)
- MEZŐ András (1996): *A templomcím a magyar helységnevekben*. 11–15. század. Budapest. (METEM Könyvek 15.)
- MRT 2. = ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája (A veszprémi járás)*. Budapest. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.)
- NY. NAGY István (2000): *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Pápa.
- OkIsz. = SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula (1902–1906): *Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Budapest.
- OpenStreetMap. Forrás: <https://www.openstreetmap.org> (A letöltés ideje: 2025. november 4.)
- PALLA Ákos (1956): A veszprémi puteus leprosum. *Orvostörténeti Közlemények* 2 (1956) 72–79.
- PELCZÉDER Katalin (2022): *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Debrecen. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 56.)
- PELCZÉDER Katalin (2025): Észrevételek a hamis oklevelek nyelvi vizsgálatához. Az 1082-es veszprémi káptalani összeírás nyelv- és névtörténeti tanulságai. *Névtani Értesítő* 47 (2025) 77–108.

- RESZEGI Katalin (2011): *Hegyevek a középkori Magyarországon*. Debrecen. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 21.)
- SOLYMOSI László (1976): A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19 (1976) 123–155.
- STESSEL József (1906): Adalékok Sopron vármegye történeti földrajzához. *Századok* 40 (1906) 239–252.
- SVT 1. = NAGY Imre: *Sopron vármegye története. Oklevéltár. 1. kötet. 1156–1411*. Sopron, 1889.
- SZÉKELY Ottokár (1942): *A ciszterci apácák Magyarországon*. Budapest.
- SZILÁGYI Magdolna (2014): *On the Road. The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe*. Budapest. (Series Minor 35.)
- SZOPORI NAGY Imre (1865): *Sopron város dél-nyugoti környéke a XIII. században*. Győr. (Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3.) 303–329.
- TEKE Zsuzsa (1994): Belső kereskedelem. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Budapest. 94–96.
- TESz. = BENKŐ Loránd (főszerk., 1967–1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3*. Budapest.
- ÚESz. = GERSTNER Károly (főszerk.): *Új magyar etimológiai szótár*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. Forrás: <https://uesz.nytud.hu/index.html> (A letöltés ideje: 2025. november 4.)
- VADAS András (2015): Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 619–648.
- VERESS D. Csaba (1994): *Veszprémfajsz története*. Veszprém.
- Veszprémi Szk. = KREDICS László – MADARÁSZ Lajos – SOLYMOSI László (közvetteszik, 1997): *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javadalmazok és javadalmak (1550, 1556)*. Veszprém. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.)
- VR = KUMOROVITZ L. Bernát (összeáll., 1953): *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.)
- VMFN 4. = BALOGH Lajos – ÖRDÖG Ferenc – VARGA Mária (szerk., 2000): *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194.)
- VO = GUTHEIL Jenő (2007): *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*. Kiadásra előkészítette Kredics László. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.)
- VO Suppl. = ÉRSZEGI Géza – SOLYMOSI László (összeáll., 2010): *Veszprém város okmánytára. Pótkötet*. Összeállította. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (2021): A veszprémi Szent Katalin domonkos kolostor a késő középkorban. In: KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *„Capella reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 38.) 201–226.
- ZSOLDOS Attila (2010): Vár, város, ispánság és megye – Veszprém az Árpád-korban. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. 11–24.

A TANULMÁNYBAN EMLÍTETT TÉRKÉPEK

Gerlisch János térképe: *A veszprémi káptalan és Veszprém város pusztái: Mesteri, Bere, Kapi, Márkó, Jutas*. Joannes Gerlisch, 1798. MNL VeVL XV.11.a. T 605. Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/6243/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ2ZXN6cHJcdTAwZTltlHZcdTAwZTFyb3MifQ> (A letöltés ideje: 2025. november 4.)

Kováts Ferenc térképe: *Mappa terrenum oppidi Veszprém ex parte suæ excellentiæ episcopalis nec non partem prædii Balácsa, Bolgárfölde exhibens delineato anno 1780 per Franciscum Kováts*. VFL IX.7.b. C 41.

Nagy József térképe: *Expressio hæc exhibet plagas per oppidanos Wesprimienses ductibus suis inclusas quæ anno millessimo septingentesimo sexagesimo sexto delineatam et in mappam hanc transposita est per me Josephum Nagy I. Cottus Wespr. jur. geometh. 1777*. VFL IX.7.b. C 1.

Tumler József térképe: *Ideális rajzolat, mely csak arra való, hogy öregéből az veszprémi határban a szántóföldeket lehessen három calcaturára venni...* Rajzolta Tumler József, é. n. MNL VeVL XV.11.a. T 582. Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/6229/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ2ZXN6cHJcdTAwZTltln0> (A letöltés ideje: 2025. november 4.)

Kataszteri térkép 1857.: *Stadt Veszprim in Ungarn, Oedenburger Distrikt, Veszprimer Comitatus*. MNL OL S 78. [S 78 – 298. téka – Veszprém – 1–38.]. Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18699/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ2ZXN6cHJcdTAwZTltln0> (A letöltés ideje: 2025. november 4.)

Kulcsszavak: középkori Veszprém, határjárás, veszprémi káptalan, helynevek, térképi rekonstrukció

ÉVFORDULÓK

A mi Jókaink

SEBŐ JÓZSEF

Our Jókai

For Jókai, who felt at home in every Hungarian region, the most beautiful and homely landscape was the Bakony–Balaton region. He found the balance, harmony, and optimistic attitude to life that characterized his writing here, in the landscape he called the Hungarian Tempe Valley. It is no coincidence that he compared the Balaton region to a charming bride in many of his writings, awarding it the apple of beauty. The plot of his novel *Enyém, tied, övé* (Mine, Yours, His) also begins in our region: at the Cistercian abbey in Zirc. Hosszú Street in Veszprém was named after him in 1925, on the 100th anniversary of the birth of the prince of writers. It is also important to note that the protagonist of *Aranyember* (The Golden Man), Mihály Tímár, was modeled after, among others, a merchant from Veszprém, János Michelini. When the writer had financial problems, he often said: “I’m visiting my banker in Veszprém”. He even sold his villa in Balatonfüred to him. An interesting fact: there are 70 (!) public spaces named after Jókai in the 232 settlements in Veszprém County.

Keywords: Bakony-Balaton region, János Michelini, Jókai Street, Tempe Valley

Ha Jókainak a bakony-balatoni tájhoz, illetve Veszprémhez való kötődését vizsgáljuk, akkor elsőként óhatatlanul is Hamvas Bélára kell utalnunk. Ő a magyar tájakat ismertetve öt lelkületet – génuszt – különböztet meg. Ezek, vázlatosan, a következők: Dél – oldottság, derű, életélvezet; Nyugat – civilizáltság, fejlődéseszmé, hétköznapi munkaétosz, lojalitás; Észak – provinciális életrend, természetközelség, melankólia, gyakorlatiatlanság, irrealitás; Kelet – ingadozás, szabadságsóvárgás, letargia és kitörő indulat, uralmi ösztön, lázongás, ellenkezés, ideiglenesség; Erdély – szakadékoság, mély ellentétek és azok áthidalása, humor (groteszk), megalkuvás, okos gyakorlatiasság, rafinéria.¹

Ezek, Hamvas szerint, soha nem tudtak egységre jutni, hanem egymással ellenségesen, mindig egymástól elválasztva és külön próbáltak érvényesülni.

¹ HAMVAS 1989. A szerző köszöni Somfai Balázs ny. levéltáros értékes javaslatait, kiegészítéseit.

1.) Jókai Mór szobra a pápai református templom előtt

Az ő megközelítésében egyedül Jókai életművében jelenik meg e génuszok „összelelkezése”, a hőn óhajtott nemzeti egység: „Jókai az egyetlen író, aki az ország minden helyén egyaránt odahaza van, otthon úgy, ahogy az ember csak otthon lehet, meghitten és oldottan, meleg pillantással. Az embereket és a dolgokat úgy nézi, hogy azok hozzá tartoznak, és ő hozzájuk tartozik. Erdélyi leírásai éppen olyan magyar génusz-tájak, mint a felvidékiek vagy az alföldiek vagy a nyugatiak... Jókai számára Pozsony éppen olyan otthon, mint Brassó vagy Lőcse, Komárom vagy Pest... Aki előtte vagy utána tájról vagy emberről, szokásról vagy eseményről beszélt, regionális volt és maradt...”²

És ezeket az általa megélt szebbnél szebb tájélményeket rendszerint beépítette szépprózai munkáiba, melyeknek talán ez a kiegyensúlyozottság, a harmóniára való törekvés, az optimizmus a legjellemzőbb sajátossága. Bizonyára ezért az állhatatos lelkületért, a soraiból áradó derűért, szinte olimposzi nyugalomért, ahol előbb-utóbb minden harmóniában oldódik fel, szeretnék-szeretik az olvasók Jókai írásművészetét.

Az ő életidejében, a romantika korában jelenik meg az irodalomban a helyi sajátosság, a *couleur locale*. Comte nevéhez fűződik a *miliő eszméje*-tan, amelyben a környezet emberformáló ereje kristályosodik szociológiai teóriává, amely aztán Taine-nél Spinoza panteizmusával ötvözve valósággal e művészeti irányzat kánonává lett. A 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben erősödött meg az a

² Uo. 62.

felfogás – főként *Taine* és *Spencer* hatására –, hogy az ember jórészt fizikai környezetének, az időjárásnak és a természeti viszonyoknak a „függvénye”.

A romantika másik jellemző vonása a *természetkultusz*. Az ember gyönyörködik a természetben, tehát esztétikailag fogadja be. Főként annak bámulatra méltó egzotikus formáit és színeit. Amíg az ember nem különítette el magát a természettől, addig ismeretlen volt számára a természet esztétikai megközelítése. Ám a romantikában ez a világlátás organikussá vált, az ember és a természet a kor gondolkodóinak tudatában – egygyé forrt.

A természet a romantikusok számára szimbólum is, a teljes élet birtoklásának szimbóluma. Ehhez várakkal, várromokkal bővelkedő változatos – idilli és vad – tájat igyekeztek találni, melyet szinte magától értetődő természetességgel a Bakony-Balaton vidékén találtak meg. Az irodalomtörténész Horváth János szerint a 19. század harmincas-negyvenes éveinek útirajzaiban „... legelőbb a Balaton vált, mint magyar tájspecialitás, bizonyos kegyeletes érzések tárgyává”. Példaként Kisfaludy Sándor regéit, Berzsenyi *A Balaton* című versét és a Helikon-ünnepségeket említi meg. „A Kárpátok és a Tátra később kezdettek divatba jönni.”³

És, mint minden romantikus, Jókai is rendkívül vonzódott a különös, az egyedi és a meghökkentő jelenségekhez. Ezekhez pedig jócskán talált példákat nem csak az Al-Duna, hanem a Bakony-Balaton tájain is.

Először 1857-ben látogatott el **Balatonfüredre**, s a következő évben ezt örökítette meg a *Vasárnapi Újságban* *A magyar Tempevölgy* című regényes tájleírásában. És máris tollára tolulnak a romantikus lángolású igék:

„Mit érthetnék mást e név [Tempevölgy] alatt, mint a *Balaton vidékét*? melyik tájrésze hazánknak érdemli meg inkább a Tempevölgy nevét? ahol magasabb szellemek dalolni taníták a költőt; a nem költőt pedig érezni azt, a mit a költő énekelt.

Sok szép tájékát bejártam hazámnak; voltam az *alföld* végtelen rónáin, álltam a *székely havasok* csúcsain; de mindeniknél jobban megragadott a *Balaton-vidék*. Az alföld úgy tetszik nekem, mint egy *édesanya*, ki nem sokat piperézi magát gyermeke előtt, nem iparkodik kedvéért szép lenni; de kalászos mezőinek aranytengerével mutatja, mily híven szereti, milyen jó anyja volt, s mig rezgő délibábjában tündér meséket mond neki, pacsirta énekben zengi bölcsődalát. – Erdély képe viszont úgy tűnt fel előttem, mint egy büszke *tündér*, ki bámulatra hív, búvól és elcsábít; fenyvesek zúgása titkos szókat beszél, havasok látása a távol után vonz; valami úgy kényszerít elérhetlenek után sohajtani; és

³ HORVÁTH 1978. 239.

egy fájó érzés nehezíti a megválást. – Ah de a Balaton-vidék egy bájos menyasszony, ki vőlegényére vár, minden ponton új bájait tárja fel; mentül tovább nézzük, annál szebbnek látjuk, s bár nevensenek ki érte, én azt mondom, hogy az egész táj mosolyog! S még egy mélyebb, még egy jellemzőbb benyomást hagytak lelkemben e külön tájak. A hegytelen alföld, melyen semmi emlék, vagy rom nem hirdeti multunkat, képzeltem velem a derék *köznép*et, amelyet becsülök; az emlékes Erdély minden heverő kőhöz csatolt történeti nevezetességeivel tünteti elém az *arisztokráciát*; a melyet tisztetek; Erdély a magyar tájak arisztokratája; ah de a Balatonkörnyék a *táblabíró világ* képe, a középosztályé, amelyet szeretek, amelyhez tartozom, a melyről beszélni soha ki nem fogyok. Ha gazda vagyok, a Tisza mellék rónájának adom az első rangot; ha politikus vagyok, Erdélybe leszek szerelmes; de mint költő, a Balaton vidéknek nyújtom a szépség almáját.

Csak az az egy fáj, hogy nem tudom azt olyan szépnek leírni, mint a milyennek láttam... [...] Amint Veszprém megyébe érünk, már kezdődnek azok az apró emlékek, mikkel e táj teli van szórva. Nem a márvány írótablás história emlékei ezek, hanem a regék, a mondák, az adomák emlékei, miket a nép szeszélye, vagy a költő ihlete alkotott.”⁴

A balatoni tájat pedig – romantikus hasonlattal – „magyar Tempe-völgynek” nevezi. Bizonyára nem véletlenül, hisz korának olvasói – a klasszikus műveltséget adó iskoláknak köszönhetően – otthonosan mozogtak az antik tájakon. S a görög-latin olvasmányokkal telitűzdelt olvasmányaikból jól tudták, hogy a Tempe folyó babérligetekkel tűzdelt szűk völgye Görögországban, az Olimposz közelségében, anno, a költészet istenének, Apollónnak a kultushelye volt. S ha van hozzá hasonlóan szép hely e kies hazában, akkor az csak a Balaton istenáldotta völgye lehet – legalábbis az ő képzetében.

A befagyott Balaton képét például akár *Az arany ember* egyik fejezetéből is megismerhetnénk, hiszen írásaiban fontosnak tartotta, hogy közvetlenül is kinyilvánítsa személyes vonzódását és benyomásait. A Balaton vidékét bájos menyasszonyhoz hasonlítja, aki minden ponton új bájait tárja fel, minél tovább nézzük, annál szebbnek látjuk, s mindig mosolyog.

*Az arany ember*ben a téli, balatoni virradatot festői ecsettel – festőnek készült! – öntötte szavakba: „Timár messze behaladt a jégtükrön. Most virradni kezdett, a hold elsápadt, s az ég egész hosszában rózsaszínű kezdett lenni, mire az óriási jégtükrő csodálatosan színt változtatott, mintha élesen kétfelé volna osztva: az egyik része violaszín és rézvörös színt vesz fel, míg a napkelet felé eső, tehát

⁴ JÓKAI 1910. 4.

a rózsaszín éggel érintkező fele azúrkék marad. A tünemény pompája növekedik, amíg az ég egyre világosul; a skarlát, az arany az égen megkétszereződik a tiszta tükörben, s mikor a téli nap fénytelen, izzó gömbje feljön a látókör violabarna ködei közül, tűzszínű páraktól körülragyogva, s letekint a ragyogó jéglapra, ilyen varázsképet semmiféle tenger nem mutat, semmi mozgó hülámtükör; mert az olyan, mintha két igazi nap kelne fel két igazi égen.”⁵

*

A 19. századi hazai és az európai irodalomban hihetetlenül népszerű volt a Bakony-téma. Ennek fő oka a kor életérzésében, a romantikában gyökerezik. A korábban „barbarikumnak” számított Bakony-vidék egzotikumává változott, amely még érintetlen a szürke és prózai civilizált világtól. S oda eljutni – ha másként nem, a fantázia révén – minden emelkedett lélek „erkölcsi kötelessége”.

Különösen a betyárromantika tette népszerűvé a Bakony-témát. A romantizáló szellemben írt sobriádák Európa-szerte elterjedtek. Auguste Pittaud de Forges és Paul Duport zenés-táncos darabját 1837-ben *Schubry, le brigand hongrois* (Sobri, a magyar betyár) címen mutatták be Párizsban.⁶ A német romantika egyik legnépszerűbb költője a Magyarországon született, de Némethonban híressé lett Nikolaus Lenau. Akarva-akaratlanul jelentős szerepe volt abban, hogy a külföld a magyarságban csak afféle csikós-gulyás nemzetet lásson. Érthető, hogy ő sem hagyta ki a Bakony-témát. Részlet a *Bakonyi betyár* című verséből:

A tölgyesben szél dühe dül
Az árnyékban betyár lapúl:
lesi, nem jön-e távoli
utas, kocsi.

Egyébként kondás. Száz malac
s disznó rőfög a fák alatt
s túr-fúr... De szóttan leskel a
haramia.

Barna öklében fokosa,
villog, mint az istennyila,
s amire röptében lecsap,
az ott marad.⁷ (Szabó Lőrinc fordítása)

⁵ JÓKAI 1994. 163–164.

⁶ KÜLLŐS 1988. 108–109.

⁷ LÉNAU 1979. 69.

Jókai *Enyém, tied, övé* című, talán kevésbé ismert regényének cselekménye egy eszményített kolostorból indul, a reformkorban. De nem kell filológusnak lennünk, hogy felismerjük, a minta nem más – mint a **zirci** ciszterci apátság, illetve annak angolkertje. És ebben a művében is, miként *A kőszívű ember fiaiban* egy, a szabadságharcot dicsőítő beszédmodot és az akkor korszerű „nemzeti mitológiát” kívánta megteremteni.

E regénye először 1875-ben jelent meg könyv alakban, s keletkezésének olyan előkelő időbeli szomszédai vannak, mint a *Fekete gyémántok* vagy *Az arany ember*. A történet első fele a szabadságharc lírai-romantikus megjelenítése. *Áldorfai Ince*, a fiatal szerzetes minden testi-lelki jó tulajdonsággal felruházott, ideális alak, a szabadságharcban katonának áll, s hőstettei révén ezredesi rangra emelkedik. A harcok közben összetalálkozik még pap korában megismert szerelmével, Serenával. A reménytelennek látszó helyzetben református vallásra tér át, és elveszi feleségül...

2.) A zirci ciszterci apátság

A regény a tavasz idilli leírásával indul, melyben huszonnégy ifjú örül a természet ébredésének. Azonban hamar kiderül, hogy ők valójában – ifjú szerzetesek.

A második fejezetben – *Egy magyar kolostor* – azonban, Jókainál mi sem természetesebb, szabadelvű felfogás és hazafias érzület uralkodik.

Íme, a fejezet eleje:

„A »fehér barátok« kolostora (ahogy a népnyelv híja őket) hazánk egyik legnagyobb rengetegének közepén fekszik. A rengeteg csak a hegyeket fedi már, a térs völgyek a leggazdagabb gabonatermő föld-dé vannak átalakítva. Az országutat, mely a lejtőkön, halmokon alá s fel kígyózik, két oldalán fehér virágpalástba burkolt cseresznyefák jelölik: mintha hógúlák volnának zöld mezőben.

A kolostor egészen modern stílusban épült palota. Az északi szárnyát képező kéttornyú katedrál nélkül magán úrilaknak volna nézhető. A hajdani kolostort, melyet Imre királyunk építtetett, a török háború alatt leégették, s kirabolták; egy portálé az úton a régi alapkő lapidárbetűs feliratával, s egy faragott pillér homlokrésze, mely most egy szobor alapjául szolgál, az egyedüli emlékek, mik a romokból megmaradtak. A gótstílus remekei így töredékekben is.

Minden új alkotás itt: az épületek újabb kori kényelem igényei szerint alakítva; a parkban egzotikus fák, virágcserejek, posztórozók, a legvénebb fenyőcsoport a belső udvaron, sima héjú amerikai csembrák, bár a torony ablakáig emelték már sudaraikat, nem idősebbek száz évesnél. Gyermekkor náluk.

A török pusztítás által elárvelt kolostor roppant birtokait mint »res nullius«⁸ majd a körülakó főurak, majd a szomszéd ausztriai szerzetesrend provinciálisai foglalták el azután, s két századon át tartották magukénak. A szerzetes magyarországi tagjainak hosszú és kitartó küzdelmükbe került azt visszaszerezni. Egy apátjukat, ki ez ügyben sokat fáradozott, mikor útjából visszatért, az erdőben agyonverették; arcképe alá oda van írva: »ex insidiis occisus.«⁹ S utoljára is meg kellett vásárolniuk a birtokukat készpénzen, s még azután is sok ideig vazalljai és adófizetői maradtak az osztrák főnöknek, csak e század elején szabadították ki nyakukat a hűbériség járma alól. A jelenet meg van örökítve a képtárban, amidőn I. Ferenc átadja a diplomát az akkori apátúrnak. Az apátúr úgy tűnik fel a képen a király mellett, mint egy óriás: széles homloka, erős szemöldei, ajkai fölött a borotválás dacára is feketéllő bajusz, a merész szemek tanúskodnak róla, hogy ez alak nem szokott eszköz lenni, hanem cselekvő kéz.

A visszaszerzett föld az erélyes kéz alatt visszaadta mindazt, ami elveszett. A hajdani gazdagság visszatért. Az elrabolt templomkincsek helyébe újak jöttek, az oltáron szobrász és festész remekelt, múzeu-

⁸ res nullius (lat.) = senki birtoka

⁹ ex insidiis occisus (lat.) = lesből megölték

mok gyűjtettek össze ritkaságokból, s felépült a kolostor büszkesége, a kincseket érő könyvtár, melynek karzatait, táblázatát, állványait bámulandó remekben magyar asztalosok készítették, magyarhoni ritka faneműekből, a díszítések gyönyörű tiszafa- és szömörcealapokból alakítva, kiváló ízléssel. A tudomány minden ága képviselve a nagy főlíansok s a tarka kötésű zsebkiadásokban, egész a klasszika és a modern literatúráig; köztük becses inkunábulák, egyetlen példányok, érdekes kéziratok, a régi nyomdászat remekei s a miniatűr-festészet és szépírásszat türelempéldányai.

De nemcsak a küllem új és nemzeti: a szellem, mely azt alkotó, vele azonos; ezen kolostor tanárokat nevel, kik az előhaladott tudományos képzettségben, a szabadelvű felfogásban s a hazafias érzületben minden más felekezet tanáraival méltán versenyeznek.

»Haladás, szabadelvűség, hazafiúság« egy kolostorban! szokatlan fogalom; de köztudomású, hogy úgy van, s a történetírónak, ki egy nagy esemény emlékét akarja plasticen kiemelni, ahhoz méltó piedesztálul a külzetet is élethíven kell kifaragnia, hogy szobrából érthetlen torzkép ne legyen, vagy hihetlen ábrándkép, vagy ami legrosszabb: prózai sáralak.

Ez a kolostor növendékeire nézve nem börtön, hanem otthon; nem sírbolt, hanem egy világ.”¹⁰

Zircet bizonyára **pápai** diák korában ismerte meg, hiszen az 1841/42-es tanévben – akkor még Jókay Móric néven – a Pápai Református Kollégium növendéke volt. Abban a városban, melyet a kortársak, joggal, a Dunántúl Athénjének neveztek.¹¹ A református kollégiumban tanított Tarczy Lajos, a híres természetbúvár és filozófus, a Magyar Tudós Társaság, az akadémia tagja, Bocsor István, a történész, tankönyvíró. És 1841-ben éppen itt alakult meg az első magyar diákönképzőköri körök egyike.¹²

Jókai erre *Az én kortársaim* című írásában így emlékezett: „Volt Pápán egy önképző társulatunk, abban szavaltunk és saját műveinket felolvastuk, jutalmat is tűztünk ki a legjobb költői művekre... Az ez évben kitűzött 3 költői jutalmat Petőfi, Petrics és én nyertük el...”¹³

Másutt – *Egy magyar költő életéből* – pedig így ír: „A pápai nagy kollégium mellett ott volt egy kicsi fehér ház, abban meg egy még kisebb fehér szoba,

¹⁰ <https://mek.oszk.hu/00700/00774/html/jokai2.htm> (A letöltés ideje: 2025. november 8.)

¹¹ PONGRÁCZ 2014. 235.

¹² TÓTH 1943. 4.

¹³ Uo. 7.

abban a ház kis szobájában szokott összejönni ezelőtt sok-sok esztendővel három fiatal diák, akinek kicsiny volt ez az egész világ, az egyik volt Orlai Samu, a másik Petőfi Sándor, a harmadik én voltam. Tizennégy évvel fiatalabbak voltunk a jelennél... Mindenikünknek volt saját kedvenc szenvedélye, Orlai-é a költészet, Petőfié a színpad, az enyém a festőecset... Mikor pedig ismét összetalálkoztunk, akkor Petőfi hírhedt költője volt Magyarországnak, Orlai ihletett festész, magam... íme szántom ezt a sok csúnya fekete betűt, és azt szeretném, ha ma is ott tanácskoznánk abban a kis fehér szobában, hogy mi legyen belőlünk..."¹⁴

Bizonyára nem véletlenül vészték Jókai pápai szobrára: „Áldott legyen a láng, mely utamra rávilágított!”

3.) A pápai Jókai-emlékkő

A pápaiak már az író életében is gondosan ápolták Jókai kultuszát. 1880-ban emléktáblát állítottak egykori diákszállásának falán, 1893-ban díszpolgárrá választották, 1894-ben pedig utcát neveztek el róla. Időközben a Jókai Kör is megalakult (1893), melyet 1984-ben szerveztek újjá. Továbbá több városi intézmény viseli a nevét, illetve számos emlékjel is e kultusz jegyében állítatott. 1998-ban a '48-as forradalom és szabadságharc 140. évfordulója emlékére a Magyar Éremgyűjtők Egyesületének pápai csoportja plakettel tisztelgett Jókai

¹⁴ Uo. 7–8.

emléke előtt. 1993-ban pedig a Jókai Kör alapításának 100. évfordulóján az éremgyűjtők ezüst- és bronzérmeket adtak ki Jókai mellképével díszítve.

A megyeszékhely, **Veszprém** úgyszintén sokat tett az írófejedelem emlékének ápolásáért. Veszprém város képviselőtestülete Jókai Mór születésének 100. évfordulója emlékére 1925. június 17-én rendkívüli díszközgyűlést tartott a városháza tanácstermében. Ennek során Tekeres Lajos másodaljegyző ismertette a tanács és választmány javaslatát. Ebben az szerepel, hogy a Hosszú utcát Jókai utcának nevezték el. (Lásd a *Veszprémi Hírlap* 1925. évi 25. száma / június 21./ 2. oldalán a *Veszprém város Jókai ünnepe* című beszámolót!) A cikk szövegéből sajnos nem derül ki világosan, hogy a jogi lépés mikor következett be, ugyanis az ide vonatkozó mondatban egyedül ez az utcanéves kitétel áll múlt időben. Mindenesetre biztató, hogy a következő mondat így szól: A közgyűlés a javaslatot egyhangúlag elfogadta.

Szintén veszprémi történés, hogy 1925. március 9-én a vármegye is tartott díszközgyűlést, melyen dr. Pusch Ödön [piarista] főg[imnáziumi] igazgató, törvényhatósági bizottsági tag tartott ünnepi beszédet. Ezt követően pedig *Óvári Ferenc* azt indítványozta, hogy a vármegye festesse meg Jókai arcképét a múzeum részére. (Ld.: *Veszprémi Hírlap*, 1925/11 (III. 15.) 3.)

Veszprém megye földrajzinév-gyűjteményeinek 1982 és 2000 közt megjelentetett négy kötetében pedig 70! Jókairól elnevezett közterület volt vagy van, ami a megye 232 számba vett helységében nem is rossz arány.

Ha Jókai és Veszprém kapcsolatát kutatjuk, akkor egy, a *Napló* 2013. október 28-i számában megjelent olvasói levelet is idéznünk kell:¹⁵

„Jókai veszprémi aranyembere

A történet az 1860. évben úgy kezdődött, hogy egy olasz testvérpár telepedett le Veszprém városában. *Michelini Rafael* (apai dédapám) és testvére *Michelini János* (Johann). Önöntő műhelyt nyitottak és cinedényeket gyártottak. Ebben az időben még divatja volt ezeknek az edényeknek. Mivel a veszprémiek nem tudták kimondani nevüket, ezért elnevezték őket „cineseknek”. Később, amikor János milánói sorsjeggyel sok aranyat nyert, talán ezért nevezte el Jókai Michelini Jánost veszprémi aranyembernek. Így abbahagyta mesterségét és a Szent Imre téren gabonanagykereskedést nyitott, majd egy szép villát vett a mai Bajcsy úton (Kőszegi ügyvédtől).

¹⁵ *Napló*, 2013. október 28. LANG László: Jókai veszprémi aranyembere. 15. Az eredeti levél szövegét gördülékenyebbé alakítottuk. (A szerk.)

Jókai Mór vásárlója volt Michelinini Jánosnak, így ismerték meg egymást. Jókainak volt egy politikus barátja, Horn Ede, aki abban az időben képviselő akart lenni, és egy váltóra pénzt vett fel, és Jókai volt a keze. Mivel Horn Edét nem választották meg és nem tudta kifizetni a váltót, így Jókainak kellett, aki pénzzavarba kerülve úgy döntött, hogy azon egy télen leköltözik füredi villájába és megírja *Az arany ember* című regényét. Mivel csak írt és pénzt nem keresett, Michelinini Jánoshoz járt kölcsön kérni.

Sokszor mondta, hogy megy a veszprémi bankárjához. Jókainak mondása volt, hogy ha nem lett volna a komáromi Timár Mihály és a veszprémi Michelinini János a kettő Aranyembere, akkor nem tudta volna megírni a regényt. A regény megírása után már nem voltak Jókainak pénzügyi gondjai. 1887-ben volt utoljára a Jókai villában, és 1889. év elején sok pénz tartozása és 13000 forint fejében eladta a villát Michelinini Jánosnak.

1890-ben már úgy hirdette a füredi újság, mint Michelinini villát. 18 évig volt a tulajdona a Michelinini családnak, és 1908-ban Jókai késői rokona vásárolta vissza a villát.

Ezt a kis írást azért teszem közzé, hogy volt egy veszprémi polgár, akinek segítségével ezt a gyönyörű regényt Jókai Mór megírhatta. Emlékét őrzik a veszprémi Bankó-Lang-Rohonyi-Szabó családok.

Lang László"

FELHASZNÁLT IRODALOM

- HAMVAS Béla (1989): *Az öt génusz. A bor filozófiája*. Budapest.
- HORVÁTH János (1978): *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapest.
- JÓKAI Mór (1910): *Magyarhon szépségei*. Budapest.
- JÓKAI Mór (1994): *Az arany ember. II.* Budapest. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás 35.)
- KÜLLŐS Imola (1988): *Betyárok könyve*. Budapest.
- LENAU, Nikolaus (1979): *Lenau válogatott versei*. Budapest.
- PONGRÁCZ József (2014): Jókai, a pápai diák. *Acta Papensia* 14 (2014/1–2) 233–244.
- TÓTH Endre (1943): *Jókai és Pápa*. Pápa. (A Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai 41.)

Kulcsszavak: Bakony-Balaton-vidék, Jókai utca, Michelinini János, Tempe-völgy

NEKROLÓG

Emlékezés Bándi Lászlóra (1942–2025)

TÖLGYESI JÓZSEF

A múlt évszázad második felének társadalmi mozgalmasságában a magánélet különböző dimenziói oly változatosságokat eredményeztek, amelyek sajátosságai a történelem meghatározó fordulópontjain jelentek meg és tették az életutakat egyéni arculatúvá. S közöttük ott van a nyolc évtizeden túli éveket megélt Bándi Lászlóé is, a kortárs nemzedék egyik olyan személyiségéé, aki munkásságával nemcsak önmagát adta az őt körülvevő közösségeknek, hanem hatott mindazokra, akik barátai, munkatársai vagy a gondjaira bízott intézeti gyermekek voltak.

Sok szociálpszichológiai tanulmány foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy amikor az egyes emberek az életútjuk során megváltoztatják földrajzi életterületüket, különösen a gyermekkori életszakaszuk után érzelmileg és mentálisan képesek-e úgy adaptálódni az új környezetükhöz, hogy teljes értékű munkát tudjanak végezni. Bándiék ugyanis „alföldieknek” számítottak, s amikor Kálcsa környékéről (ahol az állam „jóvoltából” többször is lakóhelyet kellett változtatniuk) kisiskolás korában kényszerűségből Ajkára, pontosabban Bódéra, a timföldgyár közelébe költöztek, ez meghatározó lett számára: élete végéig megyénk, a hetvenes évektől pedig annak székhelye, Veszprém lett az otthona, ekkor már feleségével együtt.

Ahogy az *Emlékeim* című kötetében megírta, akaratos, öntörvényű, néha vadóc gyermek volt, akit már akkor is egy erős cél vezérelt: az igazságosságra való törekvés, s ez élete végéig motivációja maradt. Gyermek- és ifjúkorában egyetlen lehetősége volt a sorsa jobbra fordításában: a tanulás. Pápán a Türr-gimnáziumban érettségizett, majd Ajkán szakmunkásvégzettséget szerzett, elektroműszerész lett. S ekkortól a sportolás mindennapjai velejárója:

asztaliteniszezett úgy, hogy NB II-es játékos lett, később röplabdázott. Ez a mozgalmas időszak meghatározó lett a későbbi életútjára: mindig közösségekben és közösségekkel dolgozott. Életének fő értelme lett a másokért tenni akarása, az az elkötelezettsége, hogy értelmes munkát végezzen.

S mint ahogyan e korban minden egészséges fiatalembernek, számára is megérkezett a sorkatonai behívó. Ekkor új kihívással találkozott, amely a személyiségéhez igazán illett: előljárói javaslatára, ösztönzésére vezetőként kapcsolódott be az ifjúságmozgalmi munkába. Sok szabadidős kulturális programot szervezett katonatársainak, s amikor leszerelt, ezt a közösségi munkát civilként folytathatta, de már Veszprémben. Számára a különböző szintű főállású ifjúságmozgalmi vezetői munka (1964–1972 között) nem státuszszimbólum volt, hanem küzdelem a város ifjúsága helyzetének javításáért. Ezek közül emeljük ki néhányat: koordinálta a fiatal házaspárok részére épített lakótelep több éven át tartó munkáit; a várban létrehozta és működtette az Ifjúsági Parkot, klubokat, sportversenyeket, kulturális programokat szervezett, fiatalokból álló zenekarokat támogatott. Mindebben nagy segítséget jelentett, hogy 1969-től 1984-ig tagja volt a városi tanácsnak. Funkciói révén természetesen közreműködött a kor (politikai) igényei szerint a „nemzeti és internacionalista” ünnepélyek megszervezésében.

E mozgalmas életszakaszának vége felé már más jövőt tervezett: 1971-ben beiratkozott a Pécsi Tanárképző Főiskola levelező tagozatára, ahol 1975-ben kapott tanári oklevelet. Ám még 1972-ben olyan fordulat történt az életében, amelyre nem számított. Az akkori politikai scenárió (az ún. „káderfejlesztési terv”) szerint ugyanis az ifjúsági mozgalomban dolgozók néhány év után „előléptek”: pártmunkások lettek. Ő is erre számított. Már a leendő szobáját is kijelölték, amikor az egyik barátjától arról értesült, hogy nem kapta meg a feddhetetlenségi igazolást, s ezért nem lehet munkatárs. Az ok: apja egykor főjegyző volt, egy távolabbi rokona pedig külföldre távozott. Erről az életrajzi könyvében így írt: „Addig voltam jó, ameddig nagyon sokat, sokszor a család rovására dolgoztam – szűrtem le a tanulságot.” Mivel e méltánytalanság miatt már nem akarta a mozgalomban folytatni tevékenységét, azt kérte, segítsék abban, hogy „civil” munkahelyen dolgozhasson. Így lett négy éven át Veszprémben a Megyei Idegenforgalmi Hivatal vezetőhelyettese (nem mellesleg – nota bene! – Pap Jánosné állt a hivatal élén), s később, két év múlva, a balatonfüredi kirendeltség vezetője.

Füreden ez olyan munkakört jelentett számára, amelynek mozgalmassága, a teendők értelmes sokasága szinte magukkal ragadták. Ekkor már javában tartott az évente rendezett Anna-bál, s az ő feladata lett, hogy ezt „modernizálja”. A programszervezők körében tetszéssel fogadott javaslata az volt, hogy

minden évben egy-egy hazai néprajzi tájegység mutakozhasson be öltözködésével, néprajzi tárgyaival, művészetével, gasztronómiájával stb., s ezzel a külföldi vendégek számára is vonzóvá tehetik az országot – természetesen idegenforgalmi szempontból. S mi más is lehetett volna az első bemutatkozó, mint egykori otthona, Kalocsa. A változtatás nagyon sikeres lett, s ugyanígy azok az új idegenforgalmi attrakciók is, amelyeket nemcsak szakember munkatársai, Füred vezetői, hanem az ide látogató turisták is örömmel fogadtak. Ám mivel a közvetlen vezetője nem értékelte ezt a munkáját, úgy döntött, ismét más lehetőséget keres.

1976-tól, minthogy az előző évtől már tanári oklevéllel rendelkezett, a pedagóguspályát választotta. Veszprémben a Tanácsakadémián, majd az Államigazgatási Főiskola helyi intézetében lett nevelőtanár. Ez kitűnő tapasztalatszerzésre adott lehetőséget számára: az oktatók és a hallgatók közötti együttműködés formái, tartalmi és a pedagógiai tervezőmunka megismerése, az oktatásban történő közreműködése jó alapot adtak a későbbi (de ekkor még nem tervezett, nem is feltételezett) pedagógiai vezetői munkájához.

1979-től öt éven át a Veszprémi Járási Hivatalban tanulmányi felügyelőként dolgozott. Bár ez földrajzilag nagy térséget jelentett számos oktatási intézménnyel – s így sok vidékre való utazással –, számára ez a feladatkör nemcsak újabb „tanulási” alkalmat (tanügyigazgatás-szervezés, intézmények szakmai menedzselése stb.) hozott, hanem olyan kollegiális kapcsolatokat is, amelyek ismét a későbbi munkájában bizonyultak hasznosnak.

Az igen eredményes pedagógiai vezetői munkája alapján 1984-ben kinevezték a Veszprém Megyei Gyermek- és Ifjúságvédelmi Intézet igazgatójának. A több telephellyel is rendelkező intézményben sok száz gyermek és ifjú nevelését, oktatását és felügyeletét látták el úgy, hogy ahol lehetett, szorosan együttműködtek a szülőkkel (nevelőszülőkkel). Az ő részéről természetesen adódott, hogy a munkatársaival olyan empatisz szakmai kapcsolatot alakított ki, hogy később egy volt kolléganője így nyilatkozott róla: „A legjobb igazgató volt.” S ami számára még elismerést jelentett: az egykori, otthonokban nevelkedett s időközben felnőtté vált gyerekek, ifjak nemcsak megbecsüléssel, hanem szeretettel emlékeztek vissza rá a találkozásaik során.

Tízévi itteni munkája után, amikor a rendszerváltozást követően átszervezték a gyermekgondozást, új, még jelentősebb feladatot kapott: a Rehabilitációs Központ Alapítvány ügyvezető igazgatója lett. Amikor alig két évvel később ez megszűnt, az Allianz Hungária Biztosító Zrt. Közép-dunántúli Igazgatósága oktatási referenseként dolgozott 2004-ben történt nyugdíjazásáig.

Bándi Lászlót különböző munkahelyei révén a városban és megyeszerte sokan ismerték, becsülték elkötelezettségét, segítőkészségét, s hogy támogatta

azokat a közösségeket, amelyeknek tagja volt, s ezeken túl azokat is, amelyeknek a munkáját értéknek tartotta. Bár ez utóbbiak nem tartoztak a hivatalos munkájához, éppúgy örömmel és nagy tervekkel – amiket azután meg is valósított – vett bennük részt, mint a korábbiakban. E munkája így írható le: vonzódás a kulturális hagyományok és identitás, a helytörténet és a honismeret iránt.

Mint magyar–történelem szakos tanár már a hivatalos munkái során is nagy figyelemmel fordult nemcsak Veszprém, hanem a megye történeti értékeinek felkutatása, őrzése, dokumentálása felé. Ez az ajkai időszakától kezdve szinte élete utolsó éveig tartott, s ez az ív fél évszázadot fogott át.

A nemzeti és a személyes kultúra értékeit a helytörténetben kutatta és írta meg. Vegyük most sorra ennek állomásait! A gimnáziumban az irodalmi színpad, az énekar és az irodalmi szakkör tagja, a kollégiumban pedig a diáktanács elnöke volt. Már ekkor tudósítóként, cikkíróként működött a megyei lapnál, a (Közép-dunántúli) Naplónál, s ez a munkája évtizedeken át tartott.

Padrag történetét egy megyei helytörténeti pályázathoz kapcsolódóan írta meg. Szakmunkás tanulmányai ideje alatt az Ajkai Munkásszínház Színpad alapító tagja lett. Felelős rendezője volt a keszthelyi Helikoni Ünnepeknek és a már említett füredi két Anna-bálnak. Részt vett a Tanácsakadémia (az egykori Nagyszeminárium) épülete történetének elkészítésében. Feldolgozta a veszprémi menhely, illetve a gyermek- és ifjúságvédelem megyei történetét. A városban betöltött, több mint másfél évtizedes választott tisztségei során rendszeresen figyelemmel kísérte és tanulmányozta a megyeszékhely történelmét, szorgalmazta annak kutatását. A veszprémi utcanévbizottság elnökeként aktívan részt vett az utcanévek történetének feltárásában, új nevek adásában és az esetleges módosításokban.

Az 1970-es évek közepétől honismereti kutatása középpontjában az emlékhelyek, emlékjelek álltak az egész megyére kiterjedően. Ez alapján jelenhettek meg az emlékhelyek települések szerinti ismertetői. Veszprémben a Várkút, a Komakút, a Szent Miklós-szeg, az Ifjúsági Park, valamint Eötvös Károly és felesége, illetve Óvári Ferenc síremléke felújításának lebonyolító koordinátora volt.

Először 2002-ben, majd 2010-ben másodszor is megválasztották a Veszprém Megyei Honismereti Egyesület elnökének. Személyes és közösségi feladatának tartotta a megyében a honismereti és helytörténeti munkák figyelemmel kísérését, segítését, szervezését, ezek eredményeinek publikálását. Rendszeresen és aktívan részt vett az országos hatókörű Honismereti Szövetség elnökségi ülésein, szervezte a megyei tagok országos programokra (közgyűlések, akadémiák stb.) való eljutását.

Lehetőségei szerint személyesen is bekapcsolódott a megyei helytörténeti programokba, rendezvényeken, ünnepélyeken mondott megnyitó- és köszön-

tő-, a helyiek munkáját elismerő beszédek. Fontosnak tartotta, hogy a legeredményesebben tevékenykedő közösségek és személyek, támogatók erkölcsi elismerésben (megyei, települési és országos kitüntetésben) részesüljenek.

Helytörténeti tevékenysége okán számos újságcikk jelent meg, többször szerepelt a városi televízióban és rádióban, s készültek vele interjúk. A honismereti munkájához kapcsolódó szervezetek mellett tagja volt a Veszprémi Polgári Társaskörnek, a város önkormányzata kegyeleti munkacsoportjának, a Veszprémi Szemle Várostörténeti Közhasznú Alapítvány kuratóriumának és a Veszprémi Szemle szerkesztőbizottságának.

Kutatásai során jelentős fotódokumentációt állított össze, amelyet ma a vármegyei levéltár őriz.

Az ifjúságmozgalmi elismerései mellett számos kitüntetést kapott: Pro Meritis (Veszprém Város Önkormányzata, 2002), Gizella-díj (Veszprém Város Önkormányzata, 2015), Emléklap (Honismereti Szövetség, Budapest, 2007), Jubileumi Emléklap (Honismereti Szövetség, Budapest, 2007), Honismereti Emlékérem (Honismereti Szövetség, Budapest, 2012), Bél Mátyás-emlékplakett (Honismereti Szövetség, Budapest, 2019). 70. születésnapjára *Az emlékőrzés szolgálatában* címmel jelent meg az őt köszöntő kötet.

Publikációi több évtizedre terjednek ki. A lapokban, folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent írásai mellett a könyvei (néhányik társszerzővel vagy társszerkesztővel): *A Veszprém megyei Idegenforgalmi Hivatal története 1951–1958.* (Kézirat. Pécs, 1975); *Két évtized az államigazgatás szolgálatában. A Tanácsakadémia Veszprémi Oktatási Intézete története* (Veszprém, 1978.); *Történeti emlékek Veszprém megyében* (Veszprém, 1980); *Veszprém város fénykép-térképe* (Veszprém, 1985); *A veszprémi nyomdászat két évszázada* (Veszprém, 1989); *Emlékhelyek Veszprém megyében* (Veszprém, 1996); *Balatonfüred emlékjelei* (Balatonfüred, 2004, a 2. kiadás 2005); *Emlékeim* (Veszprém, 2007).

Életének utolsó néhány éve csendes visszavonultságban telt. A családján kívüli éltető kapcsolata az a baráti közösség (a vele együtt 7 fős, helytörténettel foglalkozók által 2014-ben alapított Sziklay János Asztaltársaság) volt, amelynek a havonként megtartott társas összejövetelein, vacsoráin még jó néhányszor részt tudott venni.

Amikor 2025. október 5-én elhunyt, a veszprémi, a vármegyei és az országos helytörténet-kutatás és -írás egyik kiemelkedő személyisége távozott közülünk. A Vámosi úti sírkertben október 18-án tartott gyászszertartáson sokak részvétele mellett Sz. Csordás Éva, Sótónyi Mónika alpolgármester és Tölgyesi József búcsúztatták.

Rokonszenves személyisége és munkája emlékét közösen őrizzük.

In memoriam dr. Geiszt Jakabné Tóth Magdolna

RAINER PÁL

2025. szeptember 2-án nyolcvanhárom éves korában elhunyt dr. Geiszt Jakabné Tóth Magdolna, a Bakonyi (1990-től Laczkó Dezső) Múzeum nyugalmazott népművelője, a múzeum baráti körének egyik alapítója és első titkára. Temetése szeptember 20-án, a Regina Mundi-templomban tartott gyászmisét követően, délelőtt 11 órakor került sor a veszprémi Dózsavárosi temetőben.

Magdit 1973-ban egyik legtevékenyebb igazgatónk, Éri István régész vette fel a múzeumhoz múzeumi adattárosnak és népművelőnek. Hamarosan elvégezte a szombathelyi főiskolát.

1978. október 26-tól az ekkor megalakult Múzeumbaráti Kör titkára volt, amelynek létrejöttében meghatározó szerepet játszott. A Baráti Kör, miután az akkori szocialista rendszer igen kevésbé pártolta a hasonló egyesületeket, sokáig rendkívüli népszerűségnek örvendett, tagsága 220 fő körül mozgott. 1987-től a Közművelődési Osztály vezetőjeként működött, 1998. január 1-jén ment nyugdíjba. Munkáját Veszprém városa Gizella-díj adományozásával ismerte el. A kitüntetést, amelyre Molnár Jánosné tanárnő, helytörténész terjesztette fel 1999 februárjában, Dióssy László polgármestertől vette át 2000. május 7-én.

Megismerkedésünkre, miután első pillantásra semmi kirívó vagy harssógó nem volt rajta és benne, nem emlékszem. Mértéktartás, visszafogottság jellemezte. Külsőben (öltözködés, ékszerviselés) és belsőben (magatartás, lelkület) egyaránt. Olyan ember benyomását keltette, aki önmagával és a világgal megbékélve él, kiegyensúlyozott. Idővel aztán kiderült, valamivel mégis kitűnt: a munkáját mindig jól és időben elvégezte. Mindezek mellett a másokra való erőteljes odafigyelés, a minden szép és jó iránti fogékonyság voltak sajátjai.

Mondhatni, ő volt a „múzeum arca”, akinek a feladata az volt, hogy „eladja” (népszerűsítse, ismertesse) a múzeum, illetve a muzeológusok tevékenységét, munkáját. Az összes új kiállításon azok megnyíltát követően végigvezetette magát a rendező muzeológussal, akit részletesen kikérdezve és közben jegyzetelve, tárgyanként mindent töviről hegyire aprólékosan megismert. Így tökéletesen alkalmassá vált arra, hogy maga is vezethessen a kiállításokon.

A célcsoportok: gyerekek, aktív korúak és nyugdíjasok felderítésével sikerrel csábította be a múzeumba a számba vehető látogatókat. Kiállításokon tartott vezetések, előadások, szakköri foglalkozások, vetélkedők, műemléki séták, kirándulások szervezése (ahol a gyűjtemények, helyi nevezetességek megtekintése mellett borozásra, szalonházásra, beszélgetésre, egymás megismerése is jutott idő), pályamunkák díjazása, a legjobbak megjelentetése, továbbá néprajzi táborok, múzeumi konferenciák rendezése, idegenvezetők továbbképzése töltötte ki aktív éveiben a munkaidejét. Tartotta a kapcsolatot a helytörténészekkel, a baráti körű tagokkal, segítette őket összehozni a megfelelő szakmuzeológusokkal.

1988 és 1994 között szerkesztette a Veszprémi Múzeumi Diárium füzetait, és talán nem gondolnánk, de az ő keze nyomát is viseli több, a város arculatát meghatározó szabadtéri nevezetesség. Említsünk meg ezek közül néhányat!

Magdi közreműködésével újulhatott meg a Várkút, amely az 1938-ban készült kovácsoltvas emelőállványát is visszakapta. 1989 májusára befejeződött Erzsébet királyné szobrának restaurálása, amely a II. világháborúban súlyosan megsérült. A szobor kezdetben a múzeum mellett állt, 1991-ben viszont ismét elfoglalhatta – legalábbis megközelítőleg – a régi helyét. 1990 áprilisára az Alsóvárosi temetőben sikerült rendbe tenni a Délvidék visszafoglalására induló, ám 1941. április 12-én Jutasnál katasztrófát szenvedő ejtőernyős katonák sírjait. Ebben segítséget nyújtott Varga János százados és Huszár János pápai vezető tanfelügyelő, volt ejtőernyős katona is. A sírokat 1998-ban áthelyezték a Vámosi úti temető magyar hősi parcellájába, Jutason pedig azóta is minden év áprilisában megemlékezést tartanak. Végül feltétlenül ki kell emelnünk a 31-es honvéd gyalogezred emlékművét, amelynek felújítása az 1995-ben, igen csekély alaptőkével létrehozott alapítvánnyal indult. 1997. november 22-én az ezredjelvényes, rendkívül sérült kő domborművet egy teljesen új bronz domborműre cserélték, 1998. május 30-án pótolták az 1950 körül eltávolított, szintén bronz turulmadarat, és még ugyanazon év november 22-én az Alsóvárosi temetőből ide, az emlékmű lábához helyezték át egy ismeretlen katona maradványait. Ezzel egy időben visszaállt az a hagyomány is, hogy minden évben a magyar hősök emlékünnepe itt tartják a városi megemlékezést.

Nyugdíjazása után is talált magának értelmes munkát, amivel másoknak is hasznára lehetett: a Magyar Máltai Szeretetszolgálat tagjaként karitatív területen dolgozott – ruhagyűjtést szervezett, szegény családokat látogatott.

Utolsó éveiben hosszan betegeskedett, betegségét nagy türelemmel viselte. A halál otthon, családi körben érte. Emberségét jól mutatják a halálhíre említésekor kiváltott reakciók. „Aki mindig olyan barátságos, kedves volt?” – kérdezte egy tapolcai történész kolléga. „Úgy-e ő az, aki mindig olyan intelligens és annyira finom volt?” – reagált így egy restaurátor kolléganő.

Magam is mindig jó szívvel emlékszem rá, s hálás vagyok érte, hogy időnként együtt dolgozhattunk. Nyugodjék békében!

A borító képei:

Címlapon: Gerstner Ödön: Veszprémi vár látképe, 1903. (LDM Képzőművészeti Gyűjtemény, 77.42.1)

2. oldal: Az eddigi feltárások során azonosított középkori és kora újkori veszprémi várfalszakaszok, erősítések a Várhegy alaprajzára vetítve. (Hegyi Dóra – Pokorni László – Szoboszlai Gergely)

3. oldal: Az ösküi „Basalak” keleti homlokzatának felső része (Fülöp András)
hátral: Az 1082-es határjárás térképi rekonstrukciója. (Készítette: Ádám Bence)

